કલાપી-કાન્તના સંવાદો

તથા

કલાપીના ધર્મવિચારો.

સંગ્રહ :—

સ્વ. સુરસિંહજી-કલાપી.

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ-કાન્ત.

પ્રકાશક

છગનલાલ અમરશી મહેતા,

ઠેકાણું—"ભાનચંદ્ર પુસ્તકમાળા," અમદાવાદ.

કિંમત આઠ આના.

Cover printed at the Bela Press, Ahmedabad.

સ્વ૦ રાજવિ કવિ—कलापी.

कलापी-कान्तना संवादो

तथा

कलापीना धर्मविचारो.

લેખકો:—

સ્વ. સૂરસિંહજી—કલાપી.

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ—કાન્ત.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા;" અમદાવાદ.

ઈ. સ. ૧૯૨૩.]   પ્રત ૧૦૦૦   [આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત બાર આના.

સાહિત્યરસિક શ્રીમાન

રાજર્ષિ કુસુમને

સમર્પણ.

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ ન્હાના પુસ્તકને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર જણાતી નથી; પરન્તુ માત્ર ખુલાસા દાખલ જણાવવું આવશ્યક છે કે ઘણા ગૃહસ્થોએ સ્વ. કલાપી અને કાન્તના સંવાદો જુદા છપાવવાની ખાસ માગણી અને સુચના કરવાથી, તેમજ એક રાષ્ટ્રીય હાઇસ્કૂલ (વિનયમંદિર) ના કાર્યવાહકે તેનો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી આ સંવાદો જુદા છપાવ્યા હતા. ત્યાર પછી સ્વ. કલાપીના બાલસ્નેહી હડાળાના નામ. દરબાર સાહેબશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબે કલાપીના ધર્મવિચારો પણ સાથે સાથે છપાવવાની સૂચના મને કરી, અને તેઓશ્રીએ પોતાની ખાનગી લાઇબ્રેરીમાંની સુધારેલી એક પ્રત મોકલી આપી. સ્વ. કલાપીના ધર્મવિચારો જાણવાના જીજ્ઞાસુઓને એ પ્રાપ્ત થાય છે તે માટે મે. દરબારશ્રીનો આભાર માનવો ઘટે છે.

સ્વ. કાન્તે પોતાના સંવાદો છપાવવાની આજ્ઞા ગયા વર્ષમાં મને આપી હતી, અને સ્વ. રાજવિ કવિ કલાપીના સંવાદો માટે તેમનાં સ્નેહરાજ્ઞી મોંઘીબા સાહેબે આજ્ઞા આપી છે. તે બદલ હું એ સર્વેનો આ સ્થળે આભાર પ્રદર્શિત કરૂં છું.

સ્વ. કલાપીના પત્રોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય ચાલે છે, ને ઇશ્વરેચ્છાથી તે પત્રો જેવા સુન્દર છે તેવાજ સુન્દર સ્વરૂપે થોડી મુદતમાં બહાર પાડવા હું ભાગ્યશાળી થઇશ.

જીવનલાલ.

અનુક્રમણિકા.

સંવાદમાલા.

[વિદ્વાન્ લેખકોની છબીઓ અને સોનેરી નામના સુંદર પાકા પુંઠા સાથેનો ઉત્તમ પ્રતિના છત્રીશ સંવાદોનો સંગ્રહ:— કીંમત રૂ. અઢી.]

	વિષય.	લેખક.	
૧	જેસળ અને તોળલ	कलापी—સ્વ. રાજવિકવિ સૂરસિંહજી.	
૨	મેનાવતી અને ગોપીચંદ	,,	,,
૩	ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ	,,	,,
૪	જાલંધર અને ગોપીચંદ	,,	,,
૫	સમરસિંહ અને ચંદ.	कान्त—મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.	
૬	શાક્યમુનિ અને સુભદ્રા	,,	,,
૭	સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ	,,	,,
૮	ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા	,,	,,
૯	રાણો કુંભો અને મીરાં	,,	,,
૧૦	હળદીઘાટ.	प्रेमभक्ति—ન્હાનાલાલ દલપતરામ કાવ.	
૧૧	મીરાંબાઈ	,,	,,
૧૨	પુરુરવ અને ઉર્વશી.	શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ.	
૧૩	મીરાં અને રાણો.	स्वामी स्वयंज्योति—રતિલાલ છોટાલાલ પાઠક.	
૧૪	વર અને વહુ-એબલાર્ડ અને એલોઇસ.	सहेली—પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોર.	

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીઓ.

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો–સાક્ષરોની જયન્તીઓ પ્રસંગે થયેલાં ભાષણોનો સંગ્રહ. "ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ" ના મહાવિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા પસંદ થવાથી ખાસ આ સંગ્રહ તાકીદે છપાવ્યો છે. આમાં વિદ્વાનોનાં નીચેનાં ભાષણો છે.

વિષય.	ભાષણકર્તા.
(૧) કલાપી.	(૧) રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.
	(૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
(૨) અખો.	રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
(૩) મીરાંબાઈ.	રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
(૪) ગોવર્દ્ધનરામ.	રા. રા. લલિત.
(૫) નર્મદાશંકર.	(૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
	(૨) પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
(૬) મણિલાલ નભુભાઇ.	પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
(૭) ધીરો.	રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
(૮) બાલાશંકર.	રા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઇ.
(૯) પ્રેમાનંદ—	રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

આ ઉપરાંત પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સદ્ગત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું તથા બીજી પરિષદના પ્રમુખ સા. શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ પણ આમાં સંપૂર્ણ છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

સંવાદમાલા.

(૧)

જેસળ અને તોળલ.

જેસળ—તોળલ, મછવો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી, તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો પવન કેવો સુસવે છે! મોજાં પર્વત જેવડાં જેવડાં ઉછળે છે. જેસળ, ત્હારા સ્વભાવ જેવુંજ શું તને આ તોફાનમાં કાંઇ દેખાતું નથી?

જેસળ—સુંદર લાગવાનું વળી શું છે અહીં? જો, જો, મછવો અરધો તો પાણીથી ભરાઈ ગયો; કેવી જબરી છાલક! કેમ પાર ઉતરાશે એ સમજાતું નથી. મછવો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—તેની તને શી ચિંતા? પૂરમાં આવેલી નદીઓને રમતમાં તરી જાય તેને આ ખાડી શું કરવાની હતી? ડૂબશે તો પહેલી તો હું જ ડૂબીશ, અને આ બિચારાં ઘણાંને તરતાં નથી આવડતું તેને તો કાંઈજ આશા નથી. ચાંચીઆ સાથે ત્હારૂં વહાણ ડૂબ્યું હતું અને મહાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી માછલીની માફક તું તરી આવ્યો હતો, તો અત્યારે હવે શું છે?

જેસળ—પણ આજે ઉગરાશે નહિ એમજ જાણે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કોણ જાણે શું શું થાય છે.

તોળલ—ત્યારે સમય બારીક છે; જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, કયા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાં સુધી પ્રભુને ઓળખ્યો નહિ, હવે કોને સંભારૂં ?

તોળલ—પણ હજુ સમય પૂરો થઇ ગયો નથી. હજુ જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ ડૂબ્યો-ડૂબ્યો ! કેવો કડાકો ! સઢનો થાંભલો ટ્રી પડયો !

તોળલ—શાંત થા, શાંત થા; મરણ આવતું હોય તો તેને નાચવી લે. એ સમય બહુ ગંભીર છે અને એ છેલ્લી તકને ખોઇ નાખ નહિ. શાંત થા, પ્રભુ સહાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ, તોળલ, મને વધારે ભય લાગે છે.

તોળલ—બહાદૂર લુંટારા ! ત્હારા મ્હોંમાં ભયની વાત સાંભળી મચંબો થાય છે. અત્યારે તો મ્હારા જેવી સ્ત્રીને ત્હારે આશ્વાસન આપવું જોઇએ; ડરે છે કેમ ?

જેસળ—ડરે છે કેમ ? ! જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોજાં ! દૃષ્ટિ પડે ત્યાં સુધી એની એ કાળી તોફાની ઉથલપાથલ ! જાણે ક્ષમણાંજ પ્રલય થઇ જશે ! પણ એથી વધારે કાળાં મ્હારાં પાપ, એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મ્હારાં પાપ મ્હારી આંખ આગળ ભયંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે, તે સહાય કરશે. સૌનો બેલી એ પિતા તુંને ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે ? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે કોઇએ. — — — જો, જો, જો ! આ ભેખડમાં મછવો અથડાયો. માતાઓ બાળકોને વળગી પડી ચીસેચીસ પાડે છે. કેવો કળકળાટ ! હૃદય થરથરી જાય છે. — — — આહ ! બિચારી તે ડોશી પડી-ગઇ-ડૂબી ! !

તોળલ—પ્રભુ! પ્રભુ! પણ જો, તેનું એ ન્હાનું બાળક આનંદથી કેવું ઘુઘવે છે! આ તોફાન તો જાણે તેને નવું રમકડું મળ્યું! પ્રભુ તેને સહાય કરે છે, તને પણ સહાય કરશે.

જેસળ—હા, તે નિરપરાધીનો પ્રભુ છે; મ્હારો નહિ; - - - પણ ત્યાં જો! પેલો ડોસો ચીડાઇ ચીડાઇ મને ગાળો દે છે. ત્યાં! અને ત્યાં! અને સાંભળ! ત્યાંથી પણ મ્હારા નામના જ અવાજ આવે છે. ખરૂં છે; આ હું એકના પાપે વહાણ ડૂબે છે.

તોળલ—એ બધાં ગભરાટમાં એમ લવે એ નવાઈ નથી. એ પામર છે. એને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એ મને કરે. તોળલ. હા, ગઇ કાલે તો મને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માથાં ધડથી દૂર પડયાં હોત; પણ આજે તો ગાળ દેનારાં પાસે ક્ષમા યાચવાનું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં મને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે.

તોળલ—તું માગશે તો આપશે; કોઇ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે. - - - જો! પેલો યુવાન પાપની ક્ષમા યાચે છે, અને તેને તે મળે છે. જો! એનાં અશ્રુમાં પણ કેવી શાન્તિ છે!

જેસળ—એ પાપ બીજાં. હું તો પાપનીજ મૂર્તિ, તેને શી આશા?

તોળલ—ભોળા જેસળ, તને શું એમ લાગે છે કે પ્રભુ થોડું જ માફ કરી શકતો હશે? પ્રભુની દયા શું તું માપી શકે? પ્રભુ દયાળુ ન હોય તો કોઇ જ ઉગરી શકે તેમ નથી. આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તેજ માફ કરે છે; તો જ આપણને આશા છે; નહિ તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી જાય છે?

જેસળ—પણ તોળલ, વાત કરવાનો હવે વખત નથી. પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો અને હવે હમણાં ફુટશે. ભૂતકાળ- હા ! ભયંકર ભૂતકાળ ! ! ત્યાં દૃષ્ટિ ફેરવતાં એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું ! કાળું ! મેઘલી રાત જેવું કાળું ! એ પક્કા રંગને ધોઇ નાંખનાર કોઇ જ નથી. એક ઘડી પણ બાકી હવે નહિ રહી હોય. તેટલામાં શું થાય ?

તોળલ--ઘણું થાય જેસળ.

જેસળ--શી રીતે ?

તોળલ--જરા શાંત થા, જરા બેસ. તોફાન ભલે ગડગડયા કરતું. ડૂબવાનું હશે તો ડૂબાશે, પણ આ ગભરાટથી શું થવાનું ?

જેસળ--બેસીનેએ શું થવાનું હતું ત્યારે ?

તોળલ--બધુંએ.

જેસળ--શું મ્હારા ત્રાસને તું દૂર કરી શકશે ?

તોળલ--હા.

જેસળ--ત્યારે તું આજથી મ્હારી ધર્મભગિની; આ હું નુગુરાની ગુરુ તું મને ઉગાર. ત્હારા ચરણમાં મ્હારૂં આ શીષ. મ્હારૂં જીવતર ઘડી બે ઘડીનું જે હોય તે તારે ખોળે મૂકું છું.

તોળલ--ભાઇ, ભાઇ, મને પગે લાગ નહિ. મને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું હોય તે સોંપ. પુણ્યને અને પાપને તે એકજ સાચવી શકે છે.

જેસળ--મ્હારો પ્રભુ તો તું, તોળલ, મને શરણ આપનાર, મને આશા આપનાર.

તોળલ--એવું બોલ નહિ. આશા પ્રભુમાં રાખ. શરણ પ્રભુનું લે.

જેસળ—પ્રભુમાં આશા અને પ્રભુનું શરણુ એ તો તું અપાવે ત્યારે. હું તો અન્યને મારી ખાનારો વાઘ વરૂ જેવો લુંટારો, તે અત્યારે એક તુંને ઓળખું છું, તુંમાં આશા રાખું છું અને ત્હારૂં શરણુ માગું છું; તું પાપને ધોઇ શકે તો ધોઇ નાંખ, નહિ તો પાપી માટે પાપ સિવાય બીજું કાંઇજ નથી.

તોળલ—ત્હારાં પાપ પ્રભુ ધોશે. કાંઇ ફિકર નહિ, ભાઇ. આવ, બેસ. પાપનો રંગ કાચો છે. જો ઇચ્છા હોય તો તે એક ઘડીમાં પણ ધોવાઇ જાય. ખોવાએલા મેંઢાને આખા ટોળાને છોડી ભરવાડ જેમ શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે. પ્રભુ તો સ્વીકારશે, જો તેનાપર સ્નેહ થશે તો. ત્હારી ઇચ્છા છે કે નહિ, એટલુંજ બરાબર જાણવું જોઇએ.

જેસળ—ઇચ્છા છે?! એ શું પૂછે છે, બ્હેન?

તોળલ—હા, એજ પૂછું છું; કેમકે ત્હારી દૃઢતાની તો મને ખાત્રી છે. તને તે રાત સાંભરે છે? તું મ્હારા ઘરમાં ચોરી કરવા આવ્યો હતો તે! પછી છૂટી ગયેલી ઘોડીના ગડબડાટથી ઘાસમાં તું છુપાઈ ગયો હતો.

જેસળ—અને પછી ભૂલમાં ત્હારા સ્વામિએ મ્હારા હાથ સોંસરી જમીનમાં મેખ ખોડી દીધી હતી એજ ત્હારે કહેવું છે—નહિ?

તોળલ—હા, એજ. પણ એ આખી રાત તેં બધું દર્દ કેવી શાન્તિથી અને દૃઢતાથી સહન કર્યું હતું? એક ઉંકારો પણ નહિ; એવી દૃઢતા અહીં હોય તો કહે.

જેસળ—અત્યારે તો મૃત્યુ, અને મૃત્યુ પછી કોણ જાણે કયું નરક સામે ધુઘવી રહ્યું છે. અત્યારે દૃઢ નહિ રહું તો પછી ક્યારે રહીશ? એમાંથી બચાતું હોય તો તું કહે તે વેઠી લઉં. ઇચ્છા હોય તો એવી સો મેખ ચાહે ત્યાં મારી લે.

તોળલ—ખરૂં, એવી જ; પણ કાંઇ જુદાજ પ્રકારની દ્દઢતા અત્યારે જોઇએઃ અત્યારે જોઇએ અને હમેશાં જોઇએ. મછવો તો કદાચ નએ ડૂબે અને તું કદાચ જીવતો પણ રહે. પછી કિનારાપર પહોંચી પહેલીજ રાતે લૂટ કરવાનું મન થાય, પહેલીજ રાતે પાપનો સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુટારોજ રહે. પાપી પુણ્યની વાત ન જાણતો હોય એ તેને માટે વધારે સારૂં. પુણ્યને જાણ્યા પછી અક્કેક પાપ દશદશ ગણું વધે છે. આંધળો કૂવામાં પડે એમાં નવાઇ નથી, પણ દેખતો દીવો લેઇ કૂવામાં પડે એ આત્મઘાત થાય. એ આત્મહત્યા કરતાં પેલું અંધમૃત્યુ વધારે સારૂં.

જેસળ—બ્હેન, એની ફીકર તું રાખીશ નહિ. પ્રભુનો દીવો બચપણ ગયું તેની સાથે મેં મ્હારે હાથે ખોયો. જુવાનીમાં અંધારૂં ગમ્યું, પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે એ દીવો કોઇ જગાવી દેશે તો ફરી તેને નહિ જ બઝાવા દઉં; તેનું તો જીવથી વધારે જતન કરીશ.

તોળલ—ત્યારે એ અજવાળામાં પ્હેલું પગલું મૂક.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—ત્હારાં પાપ ઉઘાડાં કર, હૃદયની અંદર સેંકડો તાળાં દઇ છુપાવી રાખ્યાં હોય તે બધાં પાપ ઉઘાડાં કર. અત્યારે હું સાંભળું છું તો મ્હને કહે અને પછી જે સાંભળે તેને કહેજે. દુનિયાંને જાણવા દે કે કેવા પાપીનો પણ પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. છૂપું રાખવાનું મન થાય એજ પાપ; એ પાપનો પ્હેલો દોસ્ત અને તે પણ સૌથી મ્હોટો.

જેસળ—છૂપું રાખવાની જરા પણ ઇચ્છા નથી. જેને ખોળે માથું મૂક્યું તે ભલે બધું જાણે, અને આ પાપી જો દુનિયાંના વહાણની દીવાદાંડી બની શકતો હોય તો તે બનવાને પણ કાંઇ જ વાંધો નથી. પણ તોળલ, મ્હારો જીવ સ્થિર નથી; પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી

જાણે આ લોહીનું ટીપે ટીપું જળી જાય છે; આવી સ્થિતિમાં દિલની ઝાળો હું તને શી રીતે કહી શકીશ ?

તોળલ—વળી કાળ ઝપાટાથી ચાલ્યો જાય છે તો તું બોલ અને હું સાંભળીશ.

જેસળ—છુપાવવાની ઇચ્છા નથી તો બધું કહી જ થૂકેગો છું.

તોળલ—ભાઇ, તને પશ્ચાતાપ થાય, તને વેદના થાય, એ તો યોગ્ય જ છે. પણ એ અગ્નિ ત્હારા લોહી સાથે ત્હારાં પાપને પણ બાળ તો જ જાય છે એ નક્કી સમજજે. તેં પહેલું પાપ કર્યું હશે ત્યારે શું આમ જ નહિ થયું હોય ? ઘણીવાર આવી વેદના થઇ નહિ હોય ? પણ તે તને ગમતી નહિ તેથીજ ફરી ફરી પાપમાં પડયો અને ઝેરી સાકરથી કડવા લાગતા અમૃતને ખોયું. જાણે અંધકારના ઘણા યુગો પછી નવી દેખાય છે તે જૂની જ આ વેદના ફરીથી આવી હોય એમ તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ, એમજ, મ્હારા જૂના રોગના વૈદ્ય, એમજ.

તોળલ—અને સમય હોત તો એક પણ શબ્દ બોલવા હું તને કહેત નહિ. તને આ પ્રભુના દંડને સોંપી દેવામાં બહુ લાભ હતો. પણ સમય નથી; પ્રભુ જાણે એક ક્ષણ પછી શું થશે !- - - જો ! આ નવી કાળી વાદળી કેવી ચડી આવે છે ? દિવસમાં રાત થઇ ગઇ છે અને વળી વિજળીથી એ રાતમાં ધોળો દિવસ થઇ જાય છે.

જેસળ—એની હવે મને કાંઇજ ફિકર નથી; વિજળી પડવાની હોય તોય ભલે અને વહાણ ડૂબતું હોય તોય ભલે; આ અંતરનું દુઃખ એક સહન થઈ શકતું નથી; બીજાની કાંઇ ફિકર નહિ.

તોળલ—પણ ભાઈ, એ ગમે તેવું સારૂં હોય છતા દુઃખ જ છે; એને અત્યારે ત્હારા વિચાર આડે આવવા દે નહિ; પશ્ચાત્તાપ

પણ એક અહંકારજ છે. પાપની માફી તો પાપથી દૂર થવામાં મળી શકે; એનો રસ્તો મળે તો પછી પશ્ચાત્તાપને શા માટે હૃદયમાં ગોટવ્યા કરવો? તું પાપને ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે તો ભૂતકાળના પાપી લુટારાને પણ તેની સાથે જ ફેંકી દે. કર્મ માત્રની પોટલીને ફેંકી દઇ ફરી બાલક બની મ્હારી સાથે વાત કરવા આવ.

જેસળ--પણ એ શી રીતે બને? આ હાથથી ઘવાએલાં અને ચીસો પાડતાં અનેક માનવીઓ મરણ કાળના ત્રાસદાયક ડોળા ફાડી મ્હારી આંખ આગળ અત્યારે તરફડે છે! મરતાં મરતાં પાણી માગેલું, તેના મ્હોંમાં મેં ધૂળ ફેંકેલી, તે મુડદાં જાણે મને વિંટી વળ્યાં છે! રાક્ષસ-સેતાન-હું, પ્રભુ પાસેથી તાજું આવતું હોય એવું બાલક હવે શી રીતે બની શકું?

તોળલ--પાપીમાં પાપીને પણ જન્મે જન્મે પ્રભુ નિર્દોષ બાળક બનવાની તક આપે છે; એ ત્યારે તેની કેવી કૃપા! અરે, ઇચ્છે તો ગમે તેવો પાપી ગમે ત્યારે પણ ફરી બાળક જેવો બની શકે એ પ્રભુના રાહની કેવી કૃપા! અને ત્હારે માટે શું અસંભવિત? પેલી મેખ એક ન્હાની ચોરીની ખાતર સહી શકયો તે શું ન કરી શકે?

જેસળ—પણ એ તો મ્હારો ધંધો, એમાં તો હું ઉછરેલો અને જીવેલો. ઝેરનો જીવડો ઝેરમાં બહાદૂર, પણ અમૃતના જીવનનું તેને શું ભાન?

તોળલ--નહિ, નહિ; એમ શા માટે નિરાશ બની જાય છે? ભાઇ, પ્રભુએ તને અગ્નિ તો બહુ આપ્યો છે, પણ તેથી તેં પુણ્યને બાળ્યાં; હવે તેનાથીજ પાપને બાળ. પ્રભુ તરફ પીઠ રાખી હતી તે હવે ત્હારૂં મ્હોં તેના તરફ રાખ. ત્હારી બળવાન શક્તિ ત્હારો સંહાર કરતી હતી તેજ ત્હારૂં રક્ષણ કરશે. તેં ઘણા મામલા જોયા છે, ઘણું સહન કર્યું છે; તે અત્યારે કાયર કેમ બની જાય છે?

જેસળ--પણ અંધારામાં રહેલું ઘુવડ કાગડાની ચાંચો સહી શકે, તે ઉજાસને સહી શકતું નથી.

તોળલ--પ્રભુના તેજથી ત્હારી આંખો અંજાઇ જાય તેમાં નવાઇ નથી. એ તો અજવાળામાંથી અંધારામાં તું ગયો હશે ત્યારે પણ નહિ જ જોઇ શક્યો હોય; હવે તને અંધારૂં ત્હારૂં પોતાનું લાગતું હશે, પણ ઉજાસથી અંજાઇ ગયા છતાં દૃઢ રહીશ તો તેજ, તને ત્હારૂં હતું એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

જેસળ—પણ-બ્હેન, અહીં સહન કરવા, ન કરવાની વાત જ ક્યાં છે?

તોળલ—બીજું કંઇ જ નથી, જેસળ.

જેસળ--તે કેવી રીતે ?

તોળલ--સિંહ જેવો જેસળ ઘેટું બની જાય એવી રીતે; તેં સહન કર્યું છે, પણ તે વાઘ વરૂ બનીને સહન કર્યું છે; હવે એક મેંઢું બનીને સહન કર. જખમી થયેલો વાઘ શિકારીપર ધસતી વખતે લાગેલી તલવારને ગણકારતો પણ નથી. એક ગરીબ મેંઢું ઘવાએલું તરસ્યું પડયું રહે છે, અને કાગડાને પોતાનું જીવતું માંસ લેઇ જવા દે છેઃ વાગોળ્યા કરે છે, અને શાન્ત રહે છે. ઝનૂનમાં આવીને તો કંગાળ પણ સહન કરતો દેખાય છે. પૂરાએલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા શૂરાનું ગળું ચૂસી લે છે. સ્વાર્થની ખાતર તો બાયલા પણ કંઈ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. ઘાતકી થવું રહેલું છે; ગરીબ થવું અઘરૂં છે. શું તને નથી લાગતું કે પેલા વાઘ કરતાં ગરીબ મેંઢું વધારે બહાદુર છે ?

જેસળ—ખરૂં.

તોળલ—ત્યારે, ભાઇ, સેતાન સહન કરે છે તેમ નહિ પણ દેવ સહન કરે છે તેમ કર.

જેસળ—બરાબર, પણ તું કહે છે તેમ સહન કરી પાપ ધોવાનો કાળ કદાચ મને મળશે નહિ-હોડીમાં ભરાતા પાણીને બિચારા ખલાસી કેટલુંક ઉલેચી શકશે ? પાણી જરા વધારે ભરાયું કે આપણે સૌ તળીએ જવાનાં. પાંગડે પગ અને બ્રહ્મઉપદેશ એવું ત્હારે કરવાનું છે.

તોળલ—એ તો પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ બની રહેશે. તને સમય નથી એટલુંજ લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા.

તોળલ—પણ સમયની શી જરૂર છે ? પાપ પુણ્ય હેતુથી બને છે અને બળે છે, ભાઇ, કાર્યથી નહિ. ખરૂં કે ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય દેખાયા વિના રહેતાં નથી; છતાં એમ બને અને નએ બને. કાર્ય તો દેશકાળને આધીન છે, પણ હેતુ તેમ નથી. તને અત્યારની સ્થિતિથી શું એમજ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ? પાપને જ બાળ્યાં હોય તો પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે છે. પણ, જેસળ, કર્મ માત્રને બાળી દે; એ તો એક ક્ષણમાં પણ બની શકે તેવી વાત છે.

જેસળ--ખૂન અને લોહીમાં ભમી ભમીને આ મગજ બ્હેરૂં બની ગયું છે. તેને આ નવી વાતમાં સમજણ પડતી નથી. જરા વિસ્તારથી કહેશે તો કદાચ સમજી શકાશે.

તોળલ--પ્રભુનો ન્યાય કોઈ પણ સમજી શકે તેવો સરલ છે. બાળકો પણ સમજે છે તો તું કેમ નહિ સમજી શકે ?

જેસળ--ત્યારે તું સમજાવશે તો હું સમજીશ, મને મ્હારામાં તો હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. તને દયા આવે છે, તને શ્રદ્ધા છે, તો તું સમજાવ.

૧૦૯૨૪

તોળલ—હા, અત્યારે તો હું સમજાવીશ, બીજો ઉપાય નથી. પણ પ્રભુને માર્ગે તું ચાલ્યો હોત તો આજે આ સમજવા આવવું પડત નહિ. બધાંજ પ્રભુનાં છે અને બધાં પ્રભુને ઓળખે છે. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ઘણાં જાણી જોઇને ખોઇ દે છે; અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત તેં કયાંઇ સાંભળી છે ? પણ માછલાંથી માણુસ વધારે મૂર્ખ બની જાય છે. કરોડો બિચારાં ભોળાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે ! કાંઇ ત્હારો એકનોજ આ દોષ નથી.

જેસળ—પાપી કરોડો હશે એ વાત સાચી, પણ આ આખા વિશ્વથી જાણે હું એકલોજ જુદો પડી ગયો હોઉં એમ મને અત્યારે લાગ્યા કરે છે. પાપી કરોડો હશે, પણ ક્ષમા ન મેળવી શકે, ક્ષમા ન માગી શકે, એવો તો હું આ એકજ દેખાઉં છું. ત્રાસ ત્રાસ આખી દુનિયાંપર વરતાવી મૂકયો; માત્ર નામ સાંભળી છોકરૂં છાનું રહી જાય; માત્ર દષ્ટિ પડતાં પશુ પક્ષી પત્થર જેવાં બની જાય; દરિયાપર અને જમીનપર મ્હારા ભયથી મ્હોટા ધોરી માર્ગ ઉજ્જડ થઇ ગયા અને ગામ હતાં ત્યાં જંગલ બની ગયાં; પાપી કરોડો હશે, પણ કયું પાપી પ્રભુથી ધ્રૂજ્યું નહિ હોય ? ! એક નહિ, આ ત્હારો પાપી ભાઇ.

તોળલ—અને છતાં મ્હારા આ ભાઇથી વિશેષ નિર્દોષ કાઇ પણ બાળક ન હોય એ બની શકે તેવું છે.

જેસળ—ખરૂં. પ્રભુ તો બહુજ કૃપાળુ છે. પાપીને પણ પૃથ્વી ઝીલી રહી છે, અને પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે. જરા આમ જો ! તોફાન દૂર ગયું હોય એમ દેખાય છે; પવન પડી જવા લાગ્યો અને વાદળનો કાળો રંગ ફીક્કો બનતો જાય છે. કડાકા થતા નથી પણ મેધની ઘેરી ગર્જના હાથી જેવી દૂર રહી રહી ધીમે સાદે

ગડગડે છે. ઉતારૂઓ શાન્ત થઇ ગયા છે, અને ખલાસીઓ મરામતનું કામ તડામાર ચલાવી રહ્યા છે, વધારે અને વધારે ઉમંગથી! મને લાગે છે કે મછવો બચી જશે. થોડીજ વારમાં કેટલો ફેરફાર!

તોળલ—પ્રભુની રાહદારીને રક્ષણથી અધિક કાંઇજ પ્રિય નથી. મછવાને બચાવશે, અને તને પણ બચાવશે.

જેસળ—હા–પણ તું કહેતી હતી તે ફરીથી કહે. તોફાન જવા લાગ્યું અને સાથે ભય પણ ગયો હોય એવો ઘડીક આનંદ થઇ આવ્યો.

તોળલ—તને એ જીવવાની આશામાં આનંદ આવતો હોય તો ખુશીથી લે. આપણે કોઇ વળી બીજે વખતે મરજી હશે તો વાત કરશું.

જેસળ—નહિ, નહિ. એ તો અટકચાળા મનની જુની ટેવ એટલે જરા દોડી ગયું. મૃત્યુના ભય સાથે મ્હારો બધો ભય ગયો નથી. તું જે કહેતી હતી તે કહે.

તોળલ—તને એકજ વાત કહેવાની છે, જેસળ. કર્મ માત્રને બાળી દેવાનું હું કહેતી હતી.

જેસળ—હા એજ. પણ બ્હેન, એ હું સમજી શકતો નથી.

તોળલ—ત્હારે કાંઇ પૂછ્યું છે કે મ્હારાથી કહેવાય તે હુંજ કહું?

જેસળ—ખાસ કાંઇજ પૂછવાનું નથી. જે કાંઇજ જાણતો નથી તે શું પૂછી શકે? મને તુંજ એવો કોઇ માર્ગ બતાવ કે ફરી પાપમાં પડું નહિ.

તોળલ—ત્યારે, ભાઇ, પ્રથમ જાણવા જેવી વાત એ જ છે કે બુરાઇ, કોઇ પણ બુરાઇ, નિત્ય રહેતી નથી. કોઇ વિચારથી, એક વ્હાલું મરી જવાથી કે વૃક્ષનું એક પત્ર ખરી જવાથી પાપીને પાપથી

મુક્ત થવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઇ આવે છે, અને તે વખતે કોઇ ને કોઇ તેને માર્ગ બતાવવાને હાજર જ હોય છે. પ્રભુની આવી પરમ રસાળ કરુણા અત્યારે ત્હારા પર પણ વર્ષી રહી હોય એમ તને શું નથી લાગતું ? દુઃખનાં અશ્રુ લુછી નાંખી આભારનાં અશ્રુમાં સ્નાન કરવા આવ.

જેસળ—તું જ્યાં જ્યાં દોરી જશે ત્યાં આવીશ, બ્હેન. અગાડી ચાલ, હું પાછળ ચાલ્યો આવું છું.

તોળલ—ત્યારે માનવી અંતે બુરાઇથી પરવારે છે. બુરાઇથી પરવારે ત્યારે ભલાઇ પણ પોતાની ન હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હારામાં આ ભલાઇ, આ શુભ ઇચ્છા ક્યાંથી ? આ ક્ષણ શું ત્હારા પાપમાંથી ઉપજી આવી હોય એમ તું માને છે ?

જેસળ—નહિ જ. પણ એ પ્રભુની કૃપા છે એમ હું કાં ન માનું ?

તોળલ—એમજ, અને એથી કાંઇ વિશેષ; સૌમાં છે તેમ ત્હારામાં પણ પરમાત્માનો તણખો કાયમ હતો અને છે. એ તણખો ગમે તેવા અંધારામાં ઘડીભર રહે, પણ અંતે જે મહાન અગ્નિનો તે છે તે સિવાય તે બીજે કયે સ્થાને વિરમી શકે ? ત્હારાં પાપ પુણ્ય, ત્હારી આ નાની ધડમથલ, ત્હારૂં શરીર, ત્હારી વાંછનાઓ, એમાંનું કાંઇજ તું પોતે નથી; ત્હારામાં તુંપણું અને મ્હારામાં હુંપણું એ પેલા તણખા સિવાય બીજું કાંઇ જ નથી. જે ત્હારામાં છે તે જ મ્હારામા છે અને એમ આપણે બે નથી પણ એક જ છીએ.

જેસળ—પછી ?

તોળલ—પછી, આપણે અહંકારથી જીવીએ છીએ તે પ્રભુથી જીવવા લાગીએ તો જેમ આપણે બે જૂદાં નથી, તેમ આપણે

પરમાત્માથી પણ જૂદાં નથી જ. એ સ્થિતિ સૌ માટે પ્રભુએ નિરમી રાખી છે. પ્રભુનો સ્નેહ સતત ઉભરાયા કરે છે. તે સ્નેહનાં આપણે બન્યાં છીએ તો તે સ્નેહને આપણે કેમ વિસરી શકીએ ? તું પાપી હતો, રાક્ષસ હતો, તું ગમે તે હોય પણ તે સ્નેહની સ્મૃતિ, તે તણખાની ઉષ્મા જાગતી ને જાગતીજ હતી. જ્ઞાન આવે છે એ કયાંથી આવે છે ? કયાંથી આવે છે, એ કાંઇ સમજાય છે ?

જેસળ—નહિ.

તોળલ—એ બહારથી આવે છે, ઓચિંતું આવે છે એમ શું તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ.

તોળલ—ભાઇ, સર્વ જ્ઞાન સ્મૃતિ છે. તું ભૂલી ગયો હતો તે તને ફરી સાંભરે છે અને જ્યારે સ્મૃતિ આવે છે ત્યારે જેને સ્વપ્નમાં પણ જાણતો ન હતો તેવી આશાઓ આવવા લાગે છે, ત્યારે પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે.

જેસળ—સત્ય, તોળલ.

તોળલ—અને જ્યારે પૂર્ણ સ્મૃતિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુને માત્ર અનુસરતો હોય અને પોતે કાંઇજ કરતો ન હોય એમ દેખાવા લાગે છે. કાંઇજ લાલસા, તૃષ્ણા, ઇચ્છા પોતાની રહેતી નથી, અને ત્યારે જ તે કર્મથી છુટો થાય છે. પોતાથી હિત થાય ત્યાં તેને ખાસ વિશેષ સંતોષ મળતો નથી. જે પાત્ર આનંદથી છલકતું જાય છે તેમાં કયો વિશેષ આનંદ રેડી શકાય ? અજાણતાં કદાચ આખા બ્રહ્માંડનો નાશ થઇ જાય તો તેને ખેદનું એ કાંઇ કારણ નથી. પ્રભુ ઇચ્છે તે જ તે કરે છે. પણ એવું મુક્ત જીવન કશો નાશ કરે છે એમ તું માનતો નહિ; પ્રભુની ઇચ્છામાં ધ્વંસ હોય ખરો ?

જેસળ—નહિ જ.

તોળલ—ત્યારે પ્રભુની ઇચ્છા જેણે પોતાની ઇચ્છા કરી લીધી તે પણ કદી ધ્વંસનું કારણ બનતો જ નથી. પુણ્યમયતા કશું પાપ કરતી જ નથી. જાણે કે અજાણ્યે સ્નેહપૂર્ણ કરુણા હોવાથી જેમ બુરૂં ઇચ્છી શકતો નથી, તેમજ સ્નેહપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી પરમાર્થમાં કદી પણ ચૂકી શકતો નથી.

જેસળ--બરાબર.

તોળલ--ત્યારે, એ સ્નેહમાં તું આવ.

જેસળ--પણ, **તો**ળલ તું તો કર્મથી, કર્મ માત્રથી, છુટી જવાનું કહેતી હતી. પાપને ધોવા પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે એ વાત પણ તને ગમતી ન હતી.

તોળલ—અને એ વાત પણ હું સાચી જ કહેતી હતી. માનવી કાર્યની અને વિચારની એવી બે સૃષ્ટિમાં હમેશાં વસે છે. કાર્યની સૃષ્ટિ અહીં પૂરી થાય છે, વિચારની સૃષ્ટિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે અને તેટલી જ વિશેષ વિસ્તારવાળી છે. જે તું હવે જાણશે. તે જાણીને પણ ત્હારે કરવાનું તો એટલું જ છે કે "**પરમાર્થે જીવવું.**"

જેસળ—પણ તને અડચણ ન હોય તો મને છેવટનું સત્ય પણ સમજાવ. ક્યા કાર્યમાં જીવવું, તે જેમ સમજાવ્યું, તેમ ક્યા વિચારમાં જીવવું તે સમજાવવાની પણ કૃપા કર.

તોળલ—તું સાંભળે છે એજ, ભાઇ, મ્હારા પર ત્હારી કૃપા છે. ત્હારો ઉદ્ધાર થાય એ કાંઇ પ્રભુની મ્હારા પર થોડી કૃપા નથી. એક જીવ જ્યારે મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ આનંદથી પ્રભુનો ઉપકાર ગાવા લાગી જાય છે. તું અમારામાંથી પ્રભુમાં જા અને પછી અમને સહાય કરવામાં અમારામાં આવ. એથી વિશેષ કયું

હિત ? અત્યારે એમ નિરધાર્યું હશે તો મ્હારાથી તને એ માર્ગનું એક પગથીઉં પણ જડે એ કાંઇ ન્હાનું સુનું ભાગ્ય નથી.

જેસળ—ખરૂં, બ્હેન, ત્હારી વાણીનું અમૃત હજુ પા, અગાડી બોલ.

તોળલ—ભાઇ, આપણને જન્મમૃત્યુના ફેરામાં નાખનાર, આપણને એ ચક્રમાં બાંધી રાખનાર, પ્રભુથી આપણને વિખુટાં પાડનાર-કર્મ અને બીજું કોઇ જ નહિ. દુષ્કર્મના જેટલીજ નિર્દયતાથી સત્કર્મ પણ આપણને પાછાં ખેંચી રાખે છે અને જે દોર આપણા સદ્‌ગુણોથી વણાય છે, તે પણ આપણા દુર્ગુણોથી વણાએલા દોરની પેઠે જ આપણને બાંધી રાખે છે.

જેસળ—પણ ત્યારે આ જાળની ગુંથણી શી રીતે પૂરી થાય ? મનુષ્ય માત્ર જીવે ત્યાં સુધી વિચાર અને લાગણી વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી; એજ જાણે માનવીનું જીવન હોય એમ ભાસે છે, અને એજ જો કર્મને વણવાની સાળ હોય તો છૂટવાનો આરો નથી.

તોળલ—કર્મ ગયાં તો તું પત્થર બની જશે એવી તને ધાસ્તી લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા, એમજ.

તોળલ—પણ એમ નથી. હું તને પત્થર જેવો બનવાનું કહેતી નથી. પણ હવે હમણાં વાદળમાંથી બહાર નીકળી આવી નિત્યની પેઠે પ્રકાશમય દર્શન આપણને દેશે તે સૂર્ય જેવો બનવાનું કહું છું; જે જીવનમય છે, અને કેવો પોતાનું કાર્ય અસ્ખલિત બજાવ્યે જાય છે.

જેસળ—કેવી રીતે એ ?

તોળલ—કાર્યમાંથી નહિ પણ તૃષ્ણામાંથી, કાર્યમાંથી નહિ પણ

કાર્યના ફળની ઇચ્છામાંથી, કર્મ ઘડાઇ આવે છે. ફળના ભોક્તૃત્વની વાંચ્છનાથી એક કાર્ય કરવામાં આવ્યું, પરિણામના સુખપર દૃષ્ટિ રાખી એક માર્ગ પકડાયો; આત્મા આશાવાન બને છે અને કુદરતે તેને પ્રતિઉત્તર આપવું જ જોઇએ. આત્મા કાંઇ દાવો કરે છે અને કુદરતે તેનો બદલો બક્ષવો જ જોઇએ; જે માગવામાં આવે છે તે આપવામાં આવે છે; ફળ માગ્યું તો ફળ ભોગવવું પડે છે, પ્રવૃત્તિ માગી તો નિવૃત્તિ શી રીતે મળે ?

જેસળ—બરાબર છે.

તોળલ—આ જન્મમાં જે અભિલાષા છે તે આવતા જન્મમાં ધારણશક્તિ બને છે; આ ફેરે જે વિચાર વારંવાર આવે છે તે આવતે ફેરે સ્વભાવ બને છે.

જેસળ—કાંઇ જ શંકા નથી. પછી ?

તોળલ—દરેક કારણ સાથે તેનું કાર્ય, દરેક ગતિ સાથે તેનું ફળ બંધાએલું જ રહે છે, અને તૃષ્ણા એ આ યુગ્મને સાથે બાંધી રાખનારી દોરી છે, આ દંપતીની છેડાછેડી છે.

જેસળ—એમજ.

તોળલ—અને એ દોરી-એ દરેક જોડીજોડીમાં ઓતપ્રોત વિંટાઇ રહેલી દોરી-જો પ્રજાળી નાંખવામાં આવે તો પછી સંબંધ ટકી શકશે નહિ; આ તૃષ્ણા, આ દોરી, એ જ દર્દ.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—અને જ્યારે હૃદયની બધી જાળ તૂટી જાય ત્યારે આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે; કર્મ પછી તેને ઝાલી શકતું નથી. કાર્ય કારણનું ચક્ર ભલે ફર્યા કરે, પણ એ આત્મા મુક્તજીવનમાં ગયો છે, તેને ક્યાંએ કશો ભય નથી.

જેસળ—કાંઇજ કહેવાનું નથી. મ્હારી શંકા દૂર થઇ છે. તોપણ, બ્હેન, આ વજ્રનું હ્રદય સ્પર્શમણિના એટલાજ સ્પર્શથી સુવર્ણ કદાચ નહિ બને, વળી અમૃતની કાંઇ તૃપ્તિ થતી નથી.

તોળલ—પ્રભુ બોલાવે છે તો હું હજુ બોલીશ, હ્રદયને પૂરૂં ઠલવીશ.

જેસળ—કૃપા એ, તોળલ.

તોળલ—ભાઇ, પછી ત્હારે કાંઇ જ મેળવવાનું નથી, કાંઇ જ કરવાનું નથી. છતાં તું આ સંસારના માર્ગનો પ્રભુના ઘર સુધીનો ભોમીયો બનશે. કર્તવ્ય કર, પણ તે અનાસક્ત રહીને; જે કર તે ધર્મની ખાતર; પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં તારો સિતાર મેળવી દે, તેનાથી જૂદું તે બધું બસુરૂં જ છે. ટચલી આંગળીપર સર્વના રક્ષણાર્થે કૃષ્ણ ભગવાને ગોવર્ધન તોળી રાખ્યો હતો, બધા ગોવાળે તે બોજામાં ભાગ લેવા લાકડીઓ ટેકવી હતી, તેવીજ રીતે પરમાત્માની કાર્યઘટનામાં ત્હારી બધી ગતિ ભેળવી દે. ત્હારા વ્યાપાર માત્રને તેને આધીન વહેવા દે. પછી ત્હારાં બધાં કાર્ય કોઇ સ્વાર્પણયતા, કોઇ મહાન યજ્ઞ જેવાં બની રહેશે; તે મહાન્ વ્યવસ્થા ચક્રના ફેરામાં તેની ગતિને પોષણ આપવા હોમાયા કરશે, કાર્ય જે પોતપોતાનું ફળ લાવે તેની ખાતર તું પછી કાંઇજ કરતો નથી, કાર્ય માત્રનાં ફળ પછી ભૂત માત્રની રતિમાં આનંદથી અર્પાશે. તે ફળ ત્હારાં નહિ પણ તે મહાન્ વ્યવસ્થાનાં છે અને ત્હારા તરફથી તો વ્હેંચણી થવા એ બધાં તે વ્યવસ્થાને સોંપાય છે. પિતાનું પુત્રને, પિયુનું પ્રિયાને, સખાનું સખાને જેમ અર્પાય છે તેમ ત્હારૂં સર્વસ્વ એ વ્યવસ્થાને અર્પાશે. પવન વિનાના આવાસમાં જેમ દીવો હાલતો નથી તેવો સ્થિર આનંદ પછી કાયમ જામી રહેશે.

જેસળ—બીજું શું કહું બ્હેન ? પ્રભુનો સ્નેહ હમેશાં નિત્ય હોજો.

તોળલ—ભાઇ, એ મુક્ત આત્મા સત્કર્મથી કદી જ દૂર નથી, પણ જે કાળે જેવાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે કર્યે જ જાય છે. ફળની ઇચ્છા રહી નથી છતાં કાર્યમાં કશી મંદતા આવતી નથી; ઉલટું મેલ વિનાનું વસ્ત્ર ચિત્રો વધારે સ્ફુટ ઝીલી શકે છે અને વધારે સરલતાથી સાફ કરી શકે છે. સ્વાર્થ ગયો, એટલે મેલ ગયો. જે આત્મા આ સ્થિતિએ આવ્યો છે, તેને કર્મની કોટડીનું તાળું બંધ કરવાની ચાવી મળી ચૂકી છે. તાળું બંધ થાય છે, ચાવી પ્રભુ પાસે જાય છે; એ કોટડી ફરી કદી ઉઘડતી નથી. જે કર્મ તેણે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યાં તેને જ્ઞાનથી, અને વર્ત્તમાનનાં કર્મોને નિરતિથી દગ્ધ કરતો ચાલ્યો જાય છે—જેમ અગ્નિ સુકા તૃણને બાળતો ચાલ્યો જાય તેમ પ્રભુના મંદિરમાં બહાર અને અંદર આત્મા બહુ કાળ સુધી જા આવ કરી કરી અંતે પ્રભુના મંદિરમાં એક સ્તંભ જેવો બની રહે છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય પણ પ્રભુના મંદિરની બહાર નથી, જે અન્ય કોઇ પણ સ્થાને જોડાએલો નથી, તે જ પ્રભુના નામ સાથે જોડાઇ શકે છે. કર્મનું બંધન એ જ દેશકાળ છે, અને કર્મથી છૂટયો, ત્યાં-જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થપરાયણતા, આ વ્યષ્ટિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઇએ. પછી તું, પછી તું પ્રભુનું જ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

જેસળ—દેવિ ! દેવિ ! મ્હારી વ્હાલી દેવિ ! મ્હારા ઉદ્ધાર માટે તોળલ બનીને આવેલી દેવિ ! એક વખત ત્હારા પગમાં મને પડવા દે.

તોળલ—નહિ, નહિ, ભાઇ, શરણુ પ્રભુનું લે, પગે પ્રભુને પડ; કે તેણે તને સુબુદ્ધિ આપી. ત્હારાં બધાં પાપને દૂર ખસેડી તને

સુબુદ્ધિ આપી. હું તો ત્હારા જેવીજ એક પામર ગરીબ પાપી-તેના પગનો સ્પર્શ કરતો ના. પ્રભુનો ઉપકાર માન કે લુટારાની ટોળીમાંથી તેણે તને સ્વીકારી લીધો.

જેસંળ—બ્હેન, ત્હારી કૃપાથી હું હવે પ્રભુને ગાઇ શકીશ. શંકા હજુ રહી. હું એક લુટારો તેને પણ પોતાનાં બાળકને, પોતાની સ્રીને જોઇને જે લાગણી થાય તે શું કાપી નાંખવા જેવી? ધણીવાર ખૂની તલવારનું લોહી લૂછી નાંખતી વેળાએ પણ મ્હારા એક બાળકને જોઇ હું પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઉં, હું જાણે ગળી જતો હોઉં, એવું મ્હારી જુવાનીમાં મને લાગી આવતું એ લાગણી શું બાળી નાંખવા જેવી?

તોળલ—તું સમજ્યો નહિ, ભાઇ; હૃદયને ભાંગી નાંખવાથી આપણે હૃદયનાં બંધનોને ભાંગી શકતાં નથી. મુક્ત દશાની જેમ જેમ નિકટતા પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ તો હૃદય વિશેષ વિશેષ કોમળ-આર્દ્ર બનતું જાય છે. આખા વિશ્વમાં દરેક કંપને એ સર્વ સ્થાને સુરીલો તાર ઉત્તર આપવા લાગે છે, એ તો દરેકનાં આંસુ લુવે છે અને દરેકના પગ ધુવે છે. એ પોતાના માટે કાંઇ જ રાખવા માગતો નથી; તેથી જ જેને જે જોઇએ તે આપી શકે છે. આવો આત્મા પ્રભુની ઇચ્છાના એક પાત્ર જેવો છે. તે એટલું જ ઇચ્છે છે કે પોતે વિશાળતા મેળવે, અને પ્રભુની પ્રીતિ વધારે ને વધારે પોતામાં ભરતી બને. પ્રભુની ઇચ્છાને વહન કરનારનો એ એક ઝરો અને એ જેટલો વિશાળ થવાથી પ્રાણી માત્રને પ્રભુનો સ્નેહ વિશેષ પાઇ શકે, પ્રાણી માત્રનું જીવન તેમાં વહે અને વધારે નિર્મળ થઇને પાછું જાય એથી વિશેષ કાંઇજ તે ઇચ્છતો નથી. પાપીનાં પાપી અશ્રુ અને પુણ્યશાળીનાં પુણ્યશાળી અશ્રુ-તેને ધોવાં અને લ્હોવાં એટલું જ તે સર્વ કાળે સર્વ સ્થાને કર્યાં કરે છે. એના જેવું કરુણામય બીજું

શું હોઇ શકે ? એના જેવી સ્નેહમયતા બીજી કઇ ? ભાઇ, તું કોઇનાં પણ દુઃખને, અંધારાને, અજ્ઞાનને ઓછું કર અને સાચું સુખ કોઇને પણ આપ્યા કર, ત્હારો વિચાર તું કર નહિ, એ તો પ્રભુ કરશે. પછી વિશેષ અહીં કે ક્યાંએ કંઇ નથી.

જેસળ—ચોમાસાની ડોળી નદીનું જળ આછરૂં બની કચરાને પાછળ છોડી દેઇ જેમ શરદ ઋતુના સ્પર્શથી વહેવા લાગે છે તેમ ત્હારી આ વાણીથી મ્હારો આત્મા વહેતો જણાય છે, અને જો! આ કુદરત પણ કેવી મીઠી બની છે! ત્યાંથી ઓચિંતો બહાર નિકળી આવેલો સૂર્ય કેવો રૂપેરી ઝળકાટ રેડી રહ્યો છે! અને મછવો મંદમંદ પવન લહરી સઢમાં ભરી કેવો શાન્ત રમતો રમતો ચાલ્યો જાય છે!

તોળલ—પ્રભુની કૃપા એ-જેસળ.

૫-૧૨-૧૮૯૯.

(૨)

મેનાવતી અને ગોપીચંદ.

ગોપીચંદ--ઉનું પાણી કોણ રેડે છે આ ?! (ઉંચું જોઇને) શું માતા ઝરૂખા ઉપર બેઠાં છે! અને રડે છે! (મેનાવતીને) મા! મા! તમે રડો છો કેમ? તમને આવાં જોઇ મારો જીવ ગભરાય છે; બોલતાં કાં નથી?

મેનાવતી--(અશ્રુ લુછી નાંખતી) બાપુ, તું ન્હાયા કર, મને કાંઇજ થયું નથી. શિકારમાં તપ્ત થએલા અંગોપર શીતલ જલ તને બહુ વહાલું લાગે છે. કેવો બાળકની માફક પાણી ઉડાડે છે! મને તે જોવાનું ગમે છે, એટલે આંહી આવી બેઠી. એટલું જ–બેટા.

ગોપીચંદ—પણ મા, એમાં રડવા જેવું શું? હું ન્હાઉં તો આંહી હમેશાં છું, અને તમે ઘણી વખત આમ બેઠાં પણ હો છો; કેવાં આનંદમાં નિત્ય તો હો છો!

મેનાવતી—ભાઇ, અમે તો હવે ઘરડાં થયાં એટલે બાળક થયાં. કાંઇ વિચાર આવી ગયો તેથી જરા દિલ ભરાઇ આવ્યું.

ગોપીચંદ—પણ એ શાથી એ મ્હારે જાણવું છે. મેં કયે દિવસે દૂભાવ્યાં છે, કે આજે દુઃખી થાઓ છો, અને દુઃખ છાનું રાખો છો?

મેનાવતી—નહિ, નહિ, એવું કાંઇ જ નહિ. તું એવો ભલો છે તેથી જ આજ રોવું આવ્યા કરે છે. અને—

ગોપીચંદ—બોલો–મા, વળી કેમ અટકી ગયાં?

મેનાવતી--અને તું આવો સુંદર છે તે જોઇને રોવાઇ જાય છે.

ગોપીચંદ--મને સમજણ પડતી નથી. એ વાત તો હું સાંભળીશ.

મેનાવતી—સાંભળીને શું કરશે તું ? (જરા હસીને) તને હસવું તો નહિ આવે ? અને આ જુવાન વહુઓ જાણશે તો કહેશે સાસુજી તો ઘરડાં થયાં એટલે જે બોલે તેની ચિંતા નહિ.

ગોપીચંદ--મા, એમ ફોસલાવશો એ નહિ ચાલે. મને હસવું નથી આવતું; તમે આજ રડયાં કેમ એ કહો.

મેનાવતી—કહીશ-ભાઇ. ત્યારે સ્નાન કરી લઇ આમ આવ મ્હારી પૂજાની ઓરડીમાં.

(ગોપીચંદ સ્નાન કરી લઇ મેનાવતી પાસે જાય છે.)

ગોપીચંદ--કહો હવે.

મેનાવતી—ધીરો થઇને બેસ અને કહું તે ધ્યાન દઇને સાંભળ

ગોપીચંદ--જી લ્યો. (બેસે છે:)

મેનાવતી--તું મ્હારી વાત શું સમજી શકશે ?

ગોપીચંદ--સમજી શકીશ કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ આપની આજ્ઞા તો ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—એથી વિશેષની જરૂર નથી. પછી બેટા હું કઇ નહિ રહું.

ગોપીચંદ—મા, એવી શંકા પણ શા માટે ! દોષ થયો હો તો ક્ષમા કરો, હું સુધરવા યત્ન કરીશ; જે હોય તે કહો.

મેનાવતી—દોષ તો મ્હારો હશે કદાચ, કે કાળથી થવાનું કરાવવાનું લેઇ બેઠી છું. તું સમજે તેમ કહું. ભલા, જે ઉત્તમ હો તે જ ચ્હાવા જેવું, નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે, બેટા જીવન અને મૃત્યુમાં તને શું સારૂં લાગે છે?

ગોપીચંદ—મા, મૃત્યુને સારૂં કહેનાર, હજુ સુધી મેં ક્યાંએ જોયું નથી.

મેનાવતી—તારા જેવા યૌવનમાં પગ મુકનારા અને લક્ષ્મી, સૌંદર્ય, વૈભવ એના સુખનો સ્વાદ હજુ તો લાગતો જતો હોય એવા-ને, ખાસ એવાને તો મૃત્યુ જાણે હોય જ નહિ એવું પણ લાગે એ નવાઇ નહિ.

ગોપીચંદ—ખરૂં મા. મને પણ એમજ લાગે છે. જાણે મૃત્યુમાં વિચાર કરવા જેવું કાંઇ છે જ નહિ.

મેનાવતી—બરાબર, પણ મૃત્યુ નક્કી છે, અને વિચાર કરવા જેવું છે. એક વખત નહિ પણ અનેક વખત, અને ઘણાને તો આ એક જીંદગીમાંએ ઘણીવાર જીવવા કરતાં મરવાનું ગમે છે એ તું જાણે છે?

ગોપીચંદ—નહિ મા.

મેનાવતી—નહિ જ; પણ અત્યારે તું જેવો છે તેવો નિત્યે રહી શકશે નહિ. જેને તું જાણતો નથી તેમાં તારે પસાર થવું પડશે, અને જે "કોણ જાણે ક્યાંએ દૂર હશે" એમ ભાસે છે, તે થોડા જ કાળમાં પાસે આવી ઉભું રહેશે.

ગોપીચંદ—પછી?

મેનાવતી—આ વાત સાંભળી તને કાંઇ ક્ષોભ થતો નથી? તને ભય લાગતો નથી?

ગોપીચંદ—કાંઇ જ નહિ. શિકારમાં ઘણી વખત એકાદ શિકારીને સિંહ ઉપાડી જાય છે. ઘણીવાર તો છેક મ્હારા અંગ

ઉપર મ્હોનાં ફીણ છંટાઇ જાય ત્યાં સુધી ધસીને આવે છે; શિકારમાં તો ખરી મજા ત્યારે જ આવે છે. ત્યાં મને ધાસ્તી લાગતી નથી તેમ અહીં પણ નથી લાગતી. હું જાણું છું કે મરવાનું છે તે છે, ભલે હોય.

મેનાવતી—ખરૂં, ક્ષત્રીને ભય નથી; પણ અપંગ ઘરડા થઇ જવું અને માંદગીમાં રીબાવું એ તને ગમે છે?

ગોપીચંદ—એ તો નથી જ ગમતું. મને જ્વર આવે અને બિછાનામાં ગુંધાઇ રહેવું પડે એ તો જરા પણ નથી ગમતું. બિચારા દર્દીને જોઇને તો પ્રભુ જાણે, મને શુંએ થઇ જાય છે.

મેનાવતી—ત્યારે તને વૃદ્ધાવસ્થા, દર્દ અને મૃત્યુ કદી જ સ્પર્શે નહિ તો કેવું સારૂં!

ગોપીચંદ—શું એ બની શકે તેવી વાત છે? એ કાંઇ આપણા હાથમાં છે, મા?!

મેનાવતી—હા.

ગોપીચંદ—શી રીતે? વૈદ્યો કહે છે કે બધું કરતાંએ એ તો કાંઇ બનતું નથી; કોઇને બન્યું સાંભળ્યુંએ નથી.

મેનાવતી—વૈદ્યો બિચારા શું જાણે કે આત્માનું દર્દ ખસે નહિ? દેહને બંધ કાયાને બદલે પ્રભુની માનવામાં આવે તો દર્દનો સંભવ નથી. તું એ દવા લે, તે માટે એ દવા આપનાર પાસે જા, એ મ્હારી ઇચ્છા છે. એવું કરી શકીશ કે નહિ એ શંકાથી મને આંસુ આવતાં હતાં.

ગોપીચંદ—પણ એમાં તમે દુઃખી શા માટે થયાં? એમાં શંકા શી? માત્ર આજ્ઞાની જ જરૂર હતી.

મેનાવતી—સારૂં-બાપુ, ત્યારે એ આજ્ઞા હવે આપીશ.

ગોપીચંદ—અને તે જે હશે તેને શિરપર ઉઠાવી લઇશ, ફરમાવો.

મેનાવતી—તો, બેટા ભગવાં પહેરી લે અને ગુરૂ જાલંધરને શરણે વહેલો પહોંચી જા.

ગોપીચંદ—શું માતા! તમારો હુકમ એવો છે કે હું બાવો થઇ જાઉં! કે હું સમજ્યો નથી બરાબર?

મેનાવતી—હા, એજ મ્હારે કહેવાનું.

ગોપીચંદ—અને પાછો ક્યારે આવું?

મેનાવતી—ગુરુ કહે ત્યારે.

ગોપીચંદ—ગુરુ કહેશે ખરા ?!

મેનાવતી—હું જાણુતી નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે શું હું હમેશાં બાવો જ રહું, મા!?

મેનાવતી—હા, કદાચ.

ગોપીચંદ—અને ત્યાં મ્હારે શું કરવું?

મેનાવતી—બાપુ, ગોગીયો રહે છે તેમ ફળ ફળાદિ ખાઇને રહેવું અને ગુરુ કહે તે ગમે તેવાં સંકટો વેઠી લેવાં અને અંતે અમર અજર બનવું: એ ત્હારે કરવાનું.

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઇ વ્હાલાંને હાથે ઝેરનો પ્યાલો પી મરી જવામાં વધારે મજા; અને એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી સારવાર જોયા કરૂં એ વધારે મીઠું.

મેનાવતી—પણ બાપલા, આ હાથ માત્ર કર્મથી ઘડાયો છે, અમર નથી. અમરત્વ એમાં કાયમ ભર્યું રહે એવો બન્યો નથી. જેવો મ્હારો આ હાથ તેવું જ આવું સુંદર પણ મરણને વશ થવાનું

ત્હારૂં શરીર. એ શરીરના ભોગ માત્ર મરણુમાંથી આવેલા અને મરણુમાં જવાના......તને અહીં રહેવાની ઇચ્છા થાય છે તે શા માટે વારૂ ?

ગોપીચંદ—(શરમાઇ જતો) મા, તમેજ કહો.

મેનાવતી—સુંદર સ્ત્રીઓ, સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઇ ત્હારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર, કેમ?

ગોપીચંદ—(નીચું જોઇને) હા જી.

મેનાવતી—રાજ્યની ખાતર કે પરોપકારની ખાતર નહિ જ ? વિચારીને ઉત્તર આપજે.

ગોપીચંદ—નહિ જ મા..

મેનાવતી—હું જાણુતી હતી કે તું રાજા નથી. નહિ તો મને આજે આ વિચાર આવત નહિ, આવત તો માત્ર ત્હારા સુંદર શરીરને અમર બનાવવાની ઇચ્છાથી; એમ હોત તો હું તને રડીને વિનવત અને કદાચ તું તરત જ તૈયાર થઇ જાત.

ગોપીચંદ—પણુ-મા, હું રાજા થવાનો યત્ન કરીશ.

મેનાવતી—એ વ્યર્થ-તાત, જે યોગી બની શકતો નથી તે રાજા બની શકતો નથી.

ગોપીચંદ—પણુ જે રાજા બની શકતો નથી તે યોગી બની શકશે ?

મેનાવતી—હા, એમ બને છે. આજ માળવાનો રાજા ભર્તૃહરિ રાજા બની શક્યો નહોતો તે યોગી બની શક્યો હતો. રાજામાં અને યોગીમાં આટલો તફાવત છેઃ-યોગી પ્રભુને માત્ર અનુસરે છે ત્યારે રાજા પ્રભુને અનુસરીને બીજાને અનુસરાવે છે. યોગી થયા પછી રાજા થવાય છે.

ગોપીચંદ--પણ બધા જ ઉત્તમ રાજાઓ કાંઇ યોગી નથી હોતા મા ?

મેનાવતી—તાત-એમ માનવું એ ભૂલ છે. વિચાર કરીને જો કે જનક શું યોગી નહોતો ? પણ જનક બનવું એ કોઇ મહાન્ ભાગ્યની વાત છે, ત્હારે માટે એ નથી. યોગી બનવું એ પણ તેવુંજ છે. ત્હારે માટે એ નિર્મિત છે. એ તો બે મહાન્ પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી બે શાખાઓ માત્ર છે. બેમાંથી ગમે તે એક પ્રાપ્ત થાય તો મ્હોટું ભાગ્ય સમજવું.

ગોપીચંદ--મા, રાજ્ય ક્યાં અને યોગ ક્યાં ! એ બન્ને એક શી રીતે હોય ?

મેનાવતી--બાપુ, દુનિયાદારી-વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ હિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજા પોતાની મારફત વહેતું પરમાત્માનું તત્વ જોતો જાય છે અને અન્યને પાતો જાય છે. યોગી તો, એક પુષ્પ જેમ અજાણતાં સુગંધને વહાવે છે, તેમ તે તત્વને વહાવે છે. પોતાથી શું હિત બન્યું તે જોઇ શકે નહિ તો રાજા વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. સ્હેલું છે તે તું એક વખત કરી જો.

ગોપીચંદ--પણ મા ! મને જંગલમાં ભગવાં પહેરાવી ન મોકલી આપો. તમે કહેશો તેમ અહીં હું કરીશ. સ્નેહી વિના, સાધન વિના, જંગલમાં એકલા વસવું એ તો વૃદ્ધો માટે છે. મ્હારા જેવાને એ સ્હેલું શી રીતે ?

મેનાવતી—બેટા, એ તો ફરીથી એનું એજ કહેવાનું કે ઉપભોગની લાલસા માનવીને બધેજ નાલાયક બનાવી દે છે. તું સમજતો નથી તેથી વધારે કઠિનને સ્હેલું માની લે છે. એમ ઉલટું જોવું એજ અજ્ઞાન; ભાઇ, હું તને વિશેષ સરલ માર્ગ બતાવું છું.

ગોપીચંદ—પણ મા! મને આ બધું ગમે છે, અને તેમ છતાં હું ધારૂં છું તે નહિ જ બની શકે શું ? મને ખરેખર અત્યારે જાણે બોલતાંજ આવડતું નથી. નહિ તો મ્હારા હૃદયની વાત સમજાવી શકત. મા, હું શા ઉપાયે મ્હારૂં દુઃખ તમને કહું ? મને ભગવાં પહેરાવવાં હોય તો અહીંજ પહેરાવો, પંચધુણી તાપવાનું કહેશો તો તમે જોશો તેમ તાપ્યા કરીશ, પણ, મને વ્હાલાંથી વિખુટો ન કરો; હું તમારા સૌ વિના કેમ જીવી શકીશ ? તમે જે કહેશો તે શું હમેશની પેઠે અહીં હું નહિ કરૂં ?

મેનાવતી—ગોપીચંદ ! તું હજી બાળક છે. તું યોગી થા કે રાજા થા પણ એ એકે સ્થિતિમાં પ્રભુના સ્નેહ સિવાય બીજાનો સ્નેહ નહિ બની શકે; જે પ્રથમજ કરવાનું તે તું નહિ કરી શકે તો બીજું શું કરશે ?

ગોપીચંદ--પણ મા, મને ખાત્રી છે કે હું તમારો હુકમ અહીં ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી--જરા પણ મેલ રહે ત્યાં સુધી નહિ જ; તને યોગી કે રાજા થવા કરતાં ભોગી બનવાનું વધારે રૂચે છે. એ પૂર્વની કોઇ તૃષ્ણાથીજ તને સંતોષ થતો નથી, તો સાંભળ, તને એક વાત કહું.

ગોપીચંદ--ફરમાવો માજી.

મેનાવતી--ગુરુ દેવે કહ્યું હતું કે ત્હારા કરતાં ત્હારો ન્હાનો ભાઇ વધારે સારો રાજા થઇ શકશે; તેને રાજા થવા દે, અને તું જંગલમાં જા. એમ સમજતો નહિ કે ઘણી સ્ત્રીઓની પેઠે ત્હારી માતાને પણ ન્હાના ભાઇ તરફ કાંઈ પક્ષપાત છે.

ગોપીચંદ--એ શું બોલો છો માજી ?

મેનાવતી—નહિ, હું પક્ષપાતી નથી એમ નથી કહેતી. મને પક્ષપાત છે, પણ તે ત્હારા ઉપર. પણ તેની મને ચિંતા નથી; સ્નેહના પક્ષપાત સાથે સ્નેહનું હિત પણ હોય તો એ પક્ષપાત હાનિ કરતો નથી. જેમ એ સ્નેહ તેમ એ પક્ષપાત પણ .પ્રભુના ઘરનો છે.

ગોપીચંદ—તમારામાં પણ એ પક્ષપાત કયાંથી આવ્યો માજી ? સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા થાય છે. કહી શકો તો કહો.

મેનાવતી—હું એજ વાત તને કહેવાની હતી. જો, બાપુ, તું છેક ધાવણો હતો ત્યારે એક દિવસે તને ખોળામાં લઇને ગુરુ દેવે કહ્યું, "આ બાળક અમારી જમાતનો છે. તેની બહુ સંભાળ રાખજે." ત્યારથી ત્હારે માટે મને બહુ ચિંતા રહેતી. તું યોગભ્રષ્ટ થયેલો કોઇ યોગી છે.

ગોપીચંદ—(શરમાઈ જઇને) એ શી રીતે ?

મેનાવતી—નવાઇ જેવી વાત છે એ-ગોપીચંદ. તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો; અમે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે "કાંઇ ચિંતા નહિ. બીજા કોઇ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે." એમ અમે કર્યું અને તું ધાવવા લાગ્યો. બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજાને ધાવવાનો; તેમાં ત્હારી આ રીતથી સૌને કૌતક થયું. તું મ્હોટો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો, સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજા થશે. તું પછી ભણવા બેઠો ત્યારે ઘણી વખત ત્હારા ગુરુઓ તને શિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે તું ભણવાનું ભણતો નથી, અને બીજુંજ કાંઇ વાંચ્યા કરે છે. તું ઘણી વખત મ્હોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ

તને ઘણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઇને કોઇ વિચારમાં મગ્ન થઇબેઠેલો જોયો છે. હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે? ઉંઘમાંથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે "મને સ્વપ્ન આવે છે." તું સ્વપ્નમાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ વગેરે દિવ્ય મ્હેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોડી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વીપર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થયા કરતાં. તું તો હસી હસીને એ બધું મને કહેતો, પણ મને ગુરુનાં વચનો યાદ આવ્યા કરતાં અને ઘણીવાર હું રડી પડતી. તને ચિંતા, ફિકર, કોઇ પણ કાર્યનો બોજો, બિલકુલ ગમે નહિ એવો ત્હારો વિલાસી સ્વભાવ જોઇને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફોકટ, ભાઇ; આવતી કાલે તને અઢારમું વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજુ સુધી એજ, ત્હારા વિલાસી સ્વભાવમાં કાંઇજ ફરક ન મળે. તેની ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઝરૂખે આવી બેઠી, તને જોયો, અને આંસુ ઝાલ્યાં રહ્યાં નહીં; જાણે તું મ્હારી પાસેથી નાશી જાય છે કે જાણે ત્હારાં અંગો પાણી થઇને ગળી જતાં હોય, એવું એવું મને દેખાવા લાગ્યું. તું જાણે છે, પછી હું પૂજાની ઓરડીમાં ગઇ. ત્યારે મને કંઇ આશા આવવા લાગી અને હૃદય શાન્ત અને દૃઢ થયું, તે એટલું બધું કે જાણે સ્ત્રીપણુંજ હૃદયમાંથી ચાલ્યું ગયું હોય; ભેખ લઇ ચાલ્યા જવાનું હું તને કહી શકી. બાપુ, મને ખાત્રી છે કે તું ત્હારી માને નિરાશ નહિ કરે.

ગોપીચંદ—કૃપાળુ, તમારી મમતા એવી છે કે જાણે તેની ખાતર જ આ દેહ આપી દઉં, તમે કહો તે અત્યારે જ કરી નાખું.

મેનાવતી--નહિ જ બેટા, મ્હારી ખાતર કાંઇ કરવાનું નથી. તું હમેશાં સુખી રહે એમાં ત્હારી માને તું બધુંજ સુખ આપી શકશે. ભાઇ, મ્હારે માટે નહિ, પણ ત્હારે માટે વિચાર કર.

ગોપીચંદ--માજી, મ્હારે માટે હું શું વિચાર કરૂં? તમે કહેશો તેમ કરીશ.

મેનાવતી--બાપુ, સાહસ કરીશ નહિ. તું સમજુ છે, તો બધું સમજીને કર. બળાત્કારથી આત્મા ફરતો નથી.

ગોપીચંદ--ત્યારે મને સમજાવો. કહેવાનું હોય તે પૂરૂં કહો.

મેનાવતી—બાપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો પણ રાજા રહેવાને નહિ. રાજ્યમાં ત્હારૂં લક્ષ નથી કે થશે નહિ, અને '**अतो भ्रष्टः ततो भ्रष्टः**' રહે એ બહુ મ્હોટી હાનિ છે. ત્હારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તું ચ્હાતાં શીખ.

ગોપીચંદ—સત્ય, માજી; પણ ક્ષમા આપો તો મ્હારે હજુ કાંઇ કહેવાનું છે.

મેનાવતી--કહે બેટા, બધું કહે; ખુલ્લું દીલ મૂકીને જે કહેવું હોય તે કહે. ઉઘાડું હૃદય હોય ત્યારેજ સત્ય અંદર દાખલ થઇ શકે છે, માટે જરા પણ સંકોચ રાખીશ નહિ.

ગોપીચંદ--ત્યારે માજી, હું સમજું છું કે મારામાં દોષો છે, પણ એ ન્હાના છે. અને સમય જતાં આપના બોધથી પોતાની મેળે ખસી જાય તેવા છે. એને માટે આવા સાહસનું અગત્ય હું જોઇ શકતો નથી.

મેનાવતી-- છેતરાય છે, બાપ; તું એમ નહિ જાણતો કે તું જશે અને પાછળ ત્હારી મા બહુ સુખી થશે. પણ જે કરવાનું છે તે અહીં બની શકે તેમજ નથી. દોષ એકકે પણ ન્હાનો નથી.

એક આંખની દવા કરવી હોય તો આખા શરીરની કરવી જોઇએ. સુવર્ણમાં થોડું પણ તામ્ર મળ્યું હોય તો તે બધાજ સુવર્ણને ભઠ્ઠીમાં ગાળી નાંખવું પડે છે. વળી ત્હારો દોષ પાછળથી દાખલ થયો નથી પણ તેને તું લેઇને જ જન્મ્યો છું.

ગોપીચંદ—મા, ફરી ફરી એનું એ કહેતાં શરમ આવે છે. પણ તે તામ્ર આ રાજ્યની ભઠ્ઠીમાંજ ગળીને નીકળી જશે.

મેનાવતી—જ્યાંથી રોગ શરૂ થયો ત્યાંથીજ તેને કાઢવો જોઇએ, કાં નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે તને આ રોગ અપક્વ યોગમાંથી લાગ્યો છે; હું કે તું એ જાણતાં નથી, પણ ત્રિકાળદર્શી દેવ જાલંધર એ જાણે છે. પેલા ઋષિ જે બે મચ્છને ક્રિયા કરતાં જોઇ યોગમાંથી ચળી ગયા તેના જેવીજ કાંઇ ત્હારી પણ હકીકત છે, તેમાં કાંઇજ શંકા નહિ. તું રાજદંડ લઇને આવ્યો નથી, પણ માત્ર બે વાત લઇને આવ્યો છું. એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને આંહી ખેંચી લાવ્યું છે તે અહીથીજ શી રીતે જશે ?

ગોપીચંદ—હુકમ માથે ઉઠાવીશ. માજી, માત્ર દશ વર્ષ મને અહીં રહેવા દો. તે દિવસે હું પોતેજ ઝોળી લઇને હાજર થઇશ. મ્હારૂં હૃદય તૃપ્ત થશે અને ગુરુજી કહેશે તે સત્ય હશે તો એટલા કાળમાં તો ઇચ્છા માત્ર, અતિ તૃપ્તિથી મને છોડી દેશે.

મેનાવતી—ગુરુમાં શ્રદ્ધા રાખ, ભાઇ; ઠીક છે, પણ દશ વર્ષમાં શું બનશે તેની તને ખાત્રી છે ? વળી તૃપ્તિ તું કોને કરવા માગે છે ? ત્હારા યોગને કે ત્હારી તૃષ્ણાને ? દરેક પદાર્થને પોષણ જોઇએ છીએ, પુણ્યને તેમજ પાપને. પુણ્ય પુણ્યથી અને પાપ પાપથી જીવે છે.

ગોપીચંદ—પણ માજી, મને અનુભવ કેમ ન મળે? કડવું છે, તે મને કડવું કેમ નહિ લાગે?

મેનાવતી—વિષકૃમિ ન્યાયે જ–બાપુ, તને કડવું તે કડવું નહિ લાગે. તું અનુભવની વાતો કરે છે, પણ એ પ્રયોગ બહુ ભયંકર છે. એ તો જેની દૃષ્ટિ સત્યપર સ્થિર થઇ ગઇ હોય તેને માટેજ હોઇ શકે અને તે પણ ક્વચિત જ. મત્સ્યવેધી થવું હોય તો તુલામાં ઉભા રહેવાનું શીખ, નહિ તો મળશે તો કંઇજ નહિ પણ ઉલટું નીચેના પાણીમા પડી ડુબવાનું બનશે. – – ભાઇ, તને આ બધી ઉપભોગની લાલસામાં કાંઇ અયોગ્યતા ભાસે છે ખરી?

ગોપીચંદ—નિત્ય તો નહિ જ માજી; એટલું તો ખરૂં કે ઘણીવાર તો આ વૈભવમાં વિચારનો પણ અવકાશ નથી રહેતો.

મેનાવતી—ત્યારે તું બેટા, ઘણું પટ્યો છે, અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની વાતોને દૂર કર. ચેત–નહિ તો ચેતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગભ્રષ્ટ આત્મા! જે અનુભવથી તું હિતની આશા રાખે છે તે શાનો અનુભવ? ભ્રષ્ટતાનો નહિ જ; પણ ત્હારો યોગ હજુ જેવો તેવે એ પ્રકાશે છે, તેના તણખામાંથી અજાણતાં પણ ત્હારો ઉદ્ધાર તું શોધે છે. માત્ર ભ્રષ્ટતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી? તું છેતરાય છે. એટલુંજ કાર્ય તૃષ્ણા તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે, અને તે તૃષ્ણા અન્ય પાત વિના જીવી શકે તેમ નથી. તેથી તે આ વૈભવમાં તને ઝુમાવ્યા કરે છે. બાપુ, એ માર્ગે તો માત્ર પાપપરંપરાજ પથરાઇ રહી છે. યોગબળ ઘણું હતું ત્યાંરે પણ ન્હાની સરખી તૃષ્ણાથી આટલું બધું ખોવાયું તો હવે જ્યારે એ બળ થોડું જ રહ્યું છે, અને તૃષ્ણા વધી પડી છે ત્યારે મહાન્ બળ વિના ઉદ્ધારની શી આશા રાખે છે?

જે ખાઈ કિનારા પરથી તુંને અંદર લાવી, તેમાં વધારે ઊંડે ઉતરીને તું શી રીતે નીકળી શકશે ? આ ભ્રષ્ટતાના રાજ્યમાં પણ, જે અનુભવ જેવું, સાર જેવું, દેખાય છે, તે તો પેલા યોગસૂર્યનું તેજ; ભ્રષ્ટતાની મેંસનું નહિ. જો કાંઇ અજમાયસ કરવી હોય તો પાપની સામે કરી જો બાપુ; પુણ્યનો અંત જેમ પાપ નથી, તેમ પાપનો અંત પુણ્ય ન હોઇ શકે.

ગોપીચંદ—હું સમજ્યો, માજી, પણ મ્હારૂં દુઃખ દૂર થયું નથી. મને શાન્તિ થતી નથી.

મેનાવતી—શાન્તિ તો બાઇ, તું ખોઇનેજ જન્મ્યો છે, તે હું શી રીતે આપી શકું ? તેં ખોયું તે તું મેળવજે; તુંને ગુરુ પાસે મોકલી શકું અને ગુરુ પણ જે મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકશે.

ગોપીચંદ—મા, આજ્ઞા પ્રમાણેજ કરીશ. આ વાણી સાંભળવાનું તો હવે નશીબમાં હશે કે નહિ, પણ આ હૃદયની આગ, યોગને અને જંગલને પણ બાળી દેશે. એ સ્નેહની આગ કાંઇ કહીને હોલવો, એટલે શાન્ત થઇને ચાલ્યો જાઉં.

મેનાવતી—વ્હાલા! પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થએલાને અન્ય જન્મે પણ પ્રભુ ફરી પુરુષાર્થ આપે છે, તો તેનો ઉપકાર ગાઇને તું શાન્ત થા. પ્રભુ હિત તો સૌનું કરે છે; પણ ઘણાને અનેક યુગો નરકના અગ્નિમાં શેકાવું પડે છે. ઘણાંને અનેક સંકટના ફેરા ફરીફરીને પુરુષાર્થ હાથ લાગે છે. પુરુષાર્થની સ્થિતિ ગમે ત્યારે પણ મેળવવી પડે છે. પુરુષાર્થ વગર પ્રભુના ઘરનો બીજો માર્ગ નથી. તને એ હિતની ચાવી આમ સહજ મળી આવે એ તેની બહુ મ્હોટી કૃપા સમજજે. એથી વિશેષ શાન્તિનું કારણ કયાં મળવાનું હતું ? તું ભાગ્યશાળી છે, બાપુ!

ગોપીચંદ—ભાગ્યમાં અત્યારે તો માજી, સર્વે કૃપા અકૃપામય દેખાય છે. પણ, પ્રભુની કૃપા કરતાં તમારા સ્નેહપર અત્યારે મને વિશેષ વિશ્વાસ છે. મ્હારૂં દુઃખ દૂર થશે એમ તમે કહોછો અને હું પણ એમજ માનીશ. હવે શબ્દ પણ બોલીશ નહિ, આપ કહેશો ત્યારે જઈશ.

મેનાવતી--મારા વ્હાલા યોગી! ત્હારૂં યોગબળ વાપરવાનો સમય દૂર નહિ હોય; પણ ત્હારૂં ક્ષત્રિબળ વાપરવાનો પ્રસંગ તો અત્યારે પણ છે. હવે જૂઠી જ મનાઇ છે, તે જાળને તોડતાં વિલંબ ન કર.

ગોપીચંદ--ત્યારે આજ્ઞા આપો અને આશિષ આપો.

મેનાવતી--ભાઇ, તારી ભગવી કફની મેં તૈયાર જ રાખી છે, પહેરી લે તેને.

ગોપીચંદ—પ્હેલું વસ્ત્ર તમેજ પહેરાવ્યું છે, અને આ છેલ્લું પણ તમેજ પહેરાવો માજી; (અશ્રુ ગળી જતો) અને મા! હવે છેલ્લીજ વાર પ્હેલાંની માફક એક વખત આ મ્હોંપર હાથ ફેરવો.

મેનાવતી (રડતી)--આવ-બેટા! (મ્હોંપર હાથ ફેરવે છે, કપાળપર ચુંબે છે, અને ભગવી કફની બહાર કાઢે છે.) આ પહેરી લે બાપુ અને સીધાવ. ત્હારી માના દુઃખનો કે કઠોરતાનો વિચાર કરીશ નહિ. આ વેશમાં એ છાજશે નહિ. (કફની પહેરાવતી) બેટા, અત્યારે મ્હારા આ હાથ તુટી પડત, પણ તું અહીં છે ત્યાં સુધી ફરજ તેને ટકાવી રહી છે. (કફની પહેરાવીને) કેવું મીઠું મ્હોં! આ ભગવો રંગ કેવો ભળે છે, એને! એ મ્હોં હજુ એક વખત બતાવજે, ભાઇ, ગુરૂની આજ્ઞા લઇને.

ગોપીચંદ—મા, શું એક વખ્ત ભિક્ષા લેવાને ગુરુજી રજા નહિ આપે ?

મેનાવતી--આપશે જ. બાપલા–પણ ત્હારી માને માફ કરતો જજે, એક વાતે ત્હારૂં હિત થશે. પણ ત્હારી માએ પોતાનો એક સ્વાર્થ પણ સાધ્યો છે; ત્હારી આ સુંદર કાયા અમર રહેશે.

ગોપીચંદ--એમ ન કહો મા, મને આશિષ આપો હવે.

મેનાવતી (ભેટી પડીને)—ભિક્ષા હમેશ તૈયાર રાખીશ. આ હાથનો છેલ્લો કોળીયો લેવા જરૂર આવજે. બાપુ, પ્રભુ તારૂં કલ્યાણ કરશે.

(૩)

ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ.

ભર્તૃહરિ--વિક્રમ! બાપુ! તું આવો કેમ થઇ ગયો છે?

વિક્રમ--મહારાજ અરણ્યવાસી થયા ત્યારથીજ આપનો દાસ આવો દેખાય છે. ત્યાં સુધી તો તેને શિરછત્ર જેવી મહારાજની આજ્ઞા હતી અને તે રસાળ જંગલોમાં સુખી હતો; આજે તે ફરી સુખી થયો મહારાજ !

ભર્તૃહરિ--બાપુ, તું મને ક્ષમા આપી શક્યા છે. તું ઉદાર છે. તું માળવાનો રાજા થઇ શકશે, ત્યાંની પ્રજા સુખી છે? તું ત્યાંથી આવતો હશે!

વિક્રમ—નહિ, મહારાજ. માળવા સુખી નહિ હશે; આપ વિના તે ક્યાંથી સુખી હોય? આપ ગયા અને માળવા પર દુશ્મનોના હાથ પડવા લાગ્યા–એમ મેં સાંભળ્યું; મહારાજ, માળવાએ કદી ક્રૂરતાને કે શત્રુને જોએલ નથી તેથી બહુ ગભરાટમાં હશે; આપ આપની ભૂમિને ગભરાટથી દૂર કરો; ત્યાં પધારી ફરી રાજ્યદંડ ધારણ કરો; હું તો ત્યાં જઇ શક્યો નથી. મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ થાય તેના કરતાં દશ માળવા ઉજ્જડ થાય તેની મને થોડી ચિંતા છે. છતાં મહારાજ, માળવા, આપની ચાખડી જેવું મ્હારૂં શિરછત્ર છે. તેનાપર રજ લાગે એ હું કેમ સહી શકું? આપની પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરવા આવ્યો છું. આપ પધારો, કૃપા કરો, માળવાનો અંધકાર દૂર કરો.

ભર્તૃહરિ--બેટા! અંધકાર? નહિ, પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે છે. એક માળવામાં કે એક બ્રહ્માંડમાં, એક દિવસ વા એક જુગ, અંધકાર જેવું કંઇ દેખાય તે વાત બહુ મોટી નથી. હું પોતે

તો રાજા થવા હવે ઇચ્છતો નથી. તું અંધકાર દેખે છે તો તું તેને દૂર કર; હું તો દેખતો નથી એટલે શું દૂર કરૂં ? તાત, ગુરુના આ આશ્રમમાં ઉજાસ અને અંધકારની કાંઇ જૂદીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હું તો હજુ એક છેક ન્હાનો જીજ્ઞાસુ છું; છતાં માળવામાં હવે મ્હારે માટે સુખ, ફરજ કે કાંઇએ નથી.

વિક્રમ—મહારાજ માળવાને નિરાશ નહિ જ કરે એવી મને આશા આવી હતી; મહાનુભાવ, તે પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા જેટલી પણ હજુ કૃપા રાખો છો તો માળવા હજુ આપથીજ ધણીયાતું કાં નહિ થાય ? આપ વિના એ ધરા ખારા પાણીએ રડે છે, આપ વિના, આપ જેવા ભોક્તાના વિયોગમાં રસવૈભવ પણ વ્યાકુલ છે, આપ વિના કોઇને સુખ નથી.

ભર્તૃહરિ—ભાઇ, તું હજુ બાળક છે. આંહી ભુજાનું ઓશીકું અને પૃથ્વીની બિછાતમાં મને જે આરામ મળે છે, તે ત્હારો વૈભવ હવે મને નહિ આપી શકે. ગળગળો થા નહિ; મ્હારે માટે દુઃખ કરવા જેવું કંઈ નથી. માળવાનો વૈભવ કદાચ કોઇ માટે રડે પણ એ તો બાળકનાં રમકડાં; બાપુ, આંહીનો અનાદિ અનંત રસવિભવ નથી કોઇને રડતો અને નથી રાજાને માન આપતો કે કંગાળને તરછોડતો. વધારે તો એવું છે કે જ્યારે સર્વમાં સર્વત્ર ભય છે ત્યારે આ વિભવ કેવળ નિર્ભય છે. તે પામ્યા પછી તેને સાચવી રાખવા કશી દરકાર કરવી પડતી નથી. પછી તો તેને માટેની પણ જેટલી ઓછી ચિંતા તેટલો તે વિશેષ નિકટ રહે છે. બાપુ, આ વનફળમાં કે કોઇ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાડુમાં જે સ્વાદ છે તે પિંગળાની રસોઇમાં નહોતો.

વિક્રમ—મ્હારી એ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળી ખાખ થઇ

જતી માતાપર પણ દયા ધરે. વળી માળવાની ભૂમિ જેવી પવિત્ર મ્હારી અન્ય માતાઓ પર પણ કરુણા, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—બેટા, પિંગળા પશ્ચાત્તાપથી પવિત્ર થશે. અન્ય માતાઓ પણ પવિત્રતાથી શાન્તિ મેળવી શકશે, પણ ત્હારા દુઃખને તું દૂર કર; મ્હારી વાત સાંભળ, મ્હારા પગમાં પડી તને આજે રડતો જોઇને–તને દેશવટો મળ્યો તે દિવસની માફક તને રડતો જોઇને–મ્હારી સ્મૃતિ તાજી થાય છે, ભાઇ. તને જોયો તેથીજ માળવાના સમાચાર પૂછવાનું મન થયું. હૈયાફાટ રડતી પત્નીઓ પાસેથી "માતા" કહી ભિક્ષા માગી આવનાર દીલ તને જોઇ ગળી ગયું. આ આત્મા હજુ રક્તના સંબંધને છોડી શક્યો નથી. હૃદયને હજુ કાંઇ વધારે થાય છે. જે અમરફળ પિંગળા ખાઇ શકી નહિ તે હું પણ ક્યારે ખાઇ શકીશ તે મને હજુ સૂજતું નથી. હું પ્રેમમાં ઉદાર થઇ શક્યો ન હતો, તેને પરમ વિરાગ ક્યારે મળશે ?

વિક્રમ–આપ મહાનુભાવ ઉદાર નહિ ! ? ક્યારે નહિ ? એક નહિ અત્યારે આ હીનભાગ્ય આપના બાળક તરફ–નહિ તો ક્યારે નહિ ? દાસ સમજી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ–ખરૂં કહું છું. વિક્રમ, હું રાજા થવાને યોગ્ય ન હતો; પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજા થવાને જન્મ્યો ન હતો; પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌંદર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સ્નેહી થવાને યોગ્યજ ન હતો. જો હું ખરો રાગી થઇ શક્યો હોત તો અત્યારે વિરાગી પણ થઇ શક્યો હોત ! ગુરુદેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમરત્વની ચાવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ ફકનીની પણ અપેક્ષા જ રહી ન હોત. માળવા, પિંગળા અને વિરાગ, એ ત્રણમાંથી ગમે તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમરફળ આપ્યું હોત.

વિક્રમ—મ્હારાજ, મ્હારી બુદ્ધિ મુંઝાય છે.

ભર્તૃહરિ—તું સર્વ સમજશે, વિક્રમ. એક દિવસ કદાચ મ્હારા જેવાનો ગુરુ થશે. તું ત્હારા ભાઇ કરતાં વધારે ઉદાર છે.

વિક્રમ—મહારાજ, શરમાવો નહિ.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, સત્યમાં શરમાવા જેવું કાંઇજ નથી; સાંભળ.

વિક્રમ—સાંભળવા ઉત્સુક છું; મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ, મેં તને દેશવટો દીધો હતો તે દિવસ તું નહિ ભૂલી ગયો હોય, કદાચ કદી પણ તે નહિ ભૂલી શકે. એ ઘા મ્હોટો હતો અને મર્મનો હતો-કેમ વિક્રમ બોલતો નથી.

વિક્રમ—મહારાજ, હું તો આપનું બાળક, આપનો દાસ, આપનો વેચાણ. મ્હારે ભૂલવાનું કે ન ભૂલવાનું શું હતું? ઉજ્જેણમાં રહીને પણ આપની સેવા બજાવતો હતો, અને જંગલમાં જઇને પણ આપને રટતો હતો. દુઃખ તો મને એટલું થતું હતું કે સત્ય આપ જોશો અને જ્યારે જોશો ત્યારે આપને શું નહિ થાય? ક્ષમા કરશો—મહારાજ, મને મ્હારી નહિ પણ આપના કોમળ હૃદયની દયા આવતી હતી.

ભર્તૃહરિ—એ તો ત્હારૂં મ્હોટું દીલ-વિક્રમ ખરૂં, જ્યારે મેં સત્ય જોયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું, પણ એ તો થોડા કાળમાં હવે બહુ જૂનો ઇતિહાસ થઈ ગયો. મ્હારે કહેવાની વાત તો જૂદીજ છે. તને દેશવટો અપાયો તે નહિ; પણ જે હેતુથી એ અપાયો તે મ્હારા જીગરનો કાંટો છે. અને મ્હારે કરવાની વાત પણ એજ છે.

વિક્રમ—ફરમાવો મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—મેં તને દેશવટો આપ્યો ત્યારે હું રાજા તો ન જ હતો. તેમ સૌંદર્યનો ભોક્તા પણ ન જ હતો. એ ભૂલમાં પણ કાંઈ

મહત્તા આવી શકી હોત; પણ ત્યારે આ હૃદય તેને પિછાનતું ન હતું, અને તેથી હું છેક પામર હતો.

વિક્રમ—મહાનુભાવે એકતરફી ઇનસાફ કર્યો હતો. એથી વિશેષ હું કાંઇ વિચારી શક્યો નથી.

ભર્તૃહરિ—તું કે મ્હારા વિના અન્ય કોઈ પણ વિચારી શકે નહિ એવી એ વાત છે. મનુષ્ય સ્નેહમાં છેતરાઇને ભૂલ કરે તોપણ તે સ્વાર્થની ભૂલ તો ન જ હોવી જોઇએ. સૌંદર્યનો ભોક્તા કાંઈ પણ કરે તે પોતાની ખાતર નહિ પણ સૌંદર્યની ખાતર.

વિક્રમ—મહારાજ, મ્હારી બુદ્ધિ હજુ નિર્ણય કરી શકતી નથી; પણ મ્હારૂં હૃદય કાંઇક ગ્રહણ કરતું હોય એમ લાગે છે. આપની ભાવના આપ જેવીજ ઉદાર દીસે છે.

ભર્તૃહરિ—તું સમજી ગયો, વિક્રમ. તોપણ સાંભળ અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જો. એક સૌંદર્યમૂર્તિને તેં અપમાન આપ્યું, તે કરતાં જે સૌંદર્યને હું ચ્હાઉં છું તેને તેં અપમાન આપ્યું એ માન્યતાથી મને કાંઇ વિચિત્ર લાગણી થઇ આવી હતી. મ્હારા સ્નેહસ્થાનમાંથી જે ઉદાર પ્રવાહ મને મળતો હતો તે બંધ પડી ગયો; મ્હારાં નેત્ર અંધ થઇ ગયાં; હૃદયનો રસ સુકાઇ ગયો. એ અહંકાર દૂર રહ્યો હોત તો હું હકીકતને શાન્ત ચિત્તથી તપાસી શકત અને ત્યાં એ ભૂલથી કદાચ તને શિક્ષાએ કરત, છતાં અત્યારે મ્હારાપર નરકનો પ્રવાહ વહ્યો તે તો દૂરજ રહ્યો હોત; મ્હારી ભૂલથી પણ હું સ્વર્ગ તરફજ ખેંચાયો હોત. મ્હારાપર તેની અત્યારે તો કશી અસરજ ન હોત. હું ન્યાયમાં અપક્વ રહીને પણ સૌંદર્યસ્નેહમાં પક્વ થયો હોત.

વિક્રમ—સત્ય મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—અને જ્યારે મેં મ્હારી ભૂલ જોઇ ત્યારે-પિંગળા મને ચ્હાતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઇ-ત્યારેજ હું રાજા થવાને

યોગ્ય થયો હોત; પરંતુ અહંકારે જનક થવા ન દેતાં વનવાસ અને એકાંત સ્વીકારાવ્યાં.

વિક્રમ—મહાનુભાવ ઇચ્છશે તે થઇ શકશે. આપના આ વિચારમાં ભાળવાનો કોઇ મહાન્ ભાગ્યોદય છે, મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—નહિ–વિક્રમ–હું ભૂતકાળની વાત કરૂં છું તે ભૂલી જા નહિ. અત્યારે તો હું જડભરત થવા ઇચ્છું છું. એ એક ક્ષણ હતી; જેથી જનક બની શક્યો હોત–કે જે બનું છું તે બનવા આંહી આવ્યો હોત. હૃદય હવે તો આ તરફ ઢળ્યું. હું તેને એમ ઢળવા દેઇશ; બાપુ. જનકમાં અને જડભરતમાં એકજ રૂધિર હતું, જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભંગ થાય છે, ત્હારો ચ્હેરો ફીકકો બની જાય છે, પણ શાન્ત થા. તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાઇને જડભરત બનતાં જે કાળ જશે તે કરતાં બહુ ઓછો કાળ તને જનકોબનતાં જશે. ભાઇ, રાજા થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને હું પણ આંહી રહીને તેનો જ ઉપાસક છું.

વિક્રમ—પણ–મહારાજ, આપ રાજા થઇ વધારેનું હિત કરી શકશો. ક્ષમા–મહારાજ, પણ આપ આપના જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

ભર્તૃહરિ—હું મ્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છું. સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમાં સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે. અમે આળસુ નથી પણ દુનિયા તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ધડમથલને ક્ષમા આપીએ છીએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુંજ કહેવાનું છે. હવે રાજ્યની વાતને જવા દે; ત્હારો એ પ્રયાસ વ્યર્થ છે; વિક્રમ—

વિક્રમ—મહારાજ—

ભર્તૃહરિ—કશું નહિ-તાત! પણ મ્હારે કહેવાનું હતું તે રહી ગયું. મ્હારા માર્ગમાં મને અત્યાર સુધી પણ જે નડે છે તે તું જો, તને તે ઉપયોગી થશે. સંન્યાસીને જે ઉપયોગી છે તે રાજાને પણ ઉપયોગી છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—ફરમાવો-મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—તને દેશવટો આપવામાં આ હૃદય જે અહંકારને વશ હતું તેજ અહંકારે પિંગળાપર આ હાથમાં તલવાર ઉપડાવી હતી. પિંગળાએ જે અનર્થ કર્યો તેથી આ હૃદયનો અનર્થ ન્યૂન શિક્ષાપાત્ર નહોતો, કદાચ વધારે હતો અને તે દંશનું વિષ આ હું ત્હારી સાથે વાત કરૂં છું ત્યારે છેક અત્યારે ઉતરી જતું હોય એમ મને લાગે છે; તે વિચારથી મને કોઈ અવર્ણ્ય ગંભીર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિક્રમ—આપના આનંદમાંજ સદા મ્હારો આનંદ સમાયો છે. કહો, મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—નહિ, હજુ મ્હારા આનંદની વાત સાંભળવાનો કાળ નથી આવ્યો, અત્યારે તો તું મ્હારા ખેદની વાત સાંભળ.

વિક્રમ—તૈયાર છું-મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—મ્હારે માટે નિર્માએલું અમરફળ ત્યારે સ્નેહાંધ હૃથી ચખાયું નહિ-છેવટ તું તો એટલુંજ જાણે છે કે મેં તે પિંગળાને ધર્યું; પણ શૃંગારમાં અંધ બનેલી પિંગળાએ પોતાના શૃંગારને અમરત્વ ઇચ્છયું, શૃંગાર સ્નેહ વિના અમર રહી શકયો નહિ. સ્નેહ વિનાના શૃંગારે દૈવી ફળને નશાના તામસી ઘેનમાં શેરીની એક વેશ્યાના ઘરમાં ફેંકી દીધું. સામાન્ય મનુષ્યના હાથમાં એ ફળની કિંમત સ્થૂલ ધાતુમાં આવી રહી અને દ્રવ્ય યાચતું એ ફળ મ્હારી પાસે ફરીથી આવ્યું.

વિક્રમ—પછી મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—પિંગળાના સ્નેહની વાત ખુલી થઇ; બહેતર હતું ત્યારે કે મ્હારા સ્નેહસ્થાનને મ્હારે તૃપ્તિ આપવી. પિંગળાનો હસ્ત તેના શૃંગાર સાથે જોડી દેવો. પરંતુ અહંકારે સર્વ ઉલટું જ કર્યું. પિંગળાના શૃંગારને મેં હદપાર કર્યો, એક પશુની માફક હું પિંગળા-પર ઘુરકયો; અને જે એટલો બધો કાળ મ્હારી પૂજાની મૂર્તિ હતી તેનો વધ કરવા એક જંગલીની માફક તૈયાર થયો. એ જલ્લાદ-નું કાર્ય તો મ્હારાથી થયું નહિ. હું અટકયો, પરંતુ તે તો સ્ત્રી-હત્યાના ડરથી; સ્નેહહત્યાના ડરથી નહિ. રાજ્ય વિભવ, દોલત સર્વ મને ખારાં ઝેર જેવાં થઇ ગયાં, ભાઇ જેવા ભાઇને દેશવટો આપ-વાના અવિચારી કૃત્યનો મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હું અહીં આવ્યો. જ્ઞાનની ખાતર નહિ, પણ જીગરમાં લાગેલી આગ બુઝાવવાને. પરંતુ મન મુસાફરીએ નીકળતું નથી; ઘરની આગથી ડરી જંગલમાં આવ્યો ત્યાં પણ મ્હારે માટે તો આગ જ હતી.

વિક્રમ—મહારાજ, સહી શકાતું નથી.

ભર્તૃહરિ—સાંભળ, વિક્રમ-સાભળ, દર્દની કથા હવે બહુ બાકી નથી, તેમ એ સમયમાં જે મને થતું તે દુઃખ રોવાની ઇચ્છા પણ નથી; એ તો હતું ન હતું થઇ ગયું.

વિક્રમ—હા, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—પછી તો અમરફળ જોકે મ્હારી પાસે જ હતું, તો-પણ એવા દેહમાં અમર રહેવા કરતાં તો, આત્મઘાતથી પણ આ દેહ દૂર કરવાનું મને ત્યારે ગમતું હતું.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારાજ !!

ભર્તૃહરિ—પણ અહો ! ભટકતાં ભટકતાં આ સુંદર સ્થાન જડી આવ્યું, ગુરુ મળી ગયા, ફળ મેં એમને ધર્યું; પરંતુ એ મ્હારેજ ચાખવાનું હતું, એવી ગુરુ દેવની આજ્ઞા થઇ; કાળ જતો ગયો તેમ શાન્તિ થતી ગઇ. ગુરુની વાણીના સ્નાનથી અને પવિત્ર સહવાસથી અલખની ઝાંખી પણ થવા લાગી; જે દૂર કરવાનું હતું, જે ક્ષણે ક્ષણે નડતું હતું તે પકડાઇ ગયું. હવે તો આનંદ છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—મહારાજ, હવે અમરફળ આરોગો અને અમર રાજ્ય ભોગવો; મ્હારી સાથે પધારો.

ભર્તૃહરિ—બેટા, અમર રાજ્ય તો અહીંજ છે, તું મને ક્યા લઇ જઇશ ? વળી તું જાણતો નથી કે સંન્યસ્તથી અમરફળ ચાખનાર જડભરત બને છે, અને રાજ્યથી અમરફળ ચાખનાર જનક બને છે; મને સંન્યાસી રહેવા દે, તું રાજા થા.

વિક્રમ—કૃપાળુ, મારૂં દુઃખ દૂર થઇ શકતું નથી, હું એ સહી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શું ? વિક્રમ ! તને મ્હારી દયા આવે છે ?! એમજ હોય તો મને ત્હારી વધારે દયા આવે છે.

વિક્રમ—દયા કે ન દયા એવો અત્યારે તો મ્હારા હૃદયમાં વિચાર જ નથી; પણ મહારાજ, મ્હારો ખેદ દૂર થતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શાબાશ, બેટા, તું અર્ધ વાત તો સમજી ગયો. હવે રાજા થવાનો નિર્ણય કર અને ત્હારો ખેદ દૂર થશે. મ્હારૂં નિર્માણ સંન્યસ્તમાં છે, ત્હારૂં નિર્માણ રાજ્યમાં છે. બન્નેનું છેવટનું નિર્માણ તો એકજ છે.

(૪)

જાલંધર અને ગોપીચંદ.

જાલંધર—વાવના પગથીઆપર શી ભાંજઘડમાં પડયો છે?

ગોપીચંદ—એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ!

જાલંધર—અનંત કાળના યોગી! તને આશ્ચર્ય હજુ શાનું છે? સમુદ્રને પી જનાર અગસ્ત્યને સમુદ્રમાં હજુ શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે?

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેવું કાંઇક અહીં છે. અંચળામાં આજે જળ બંધાતું નથી. વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ઘેલાને લોકો હસતાં ચાલ્યા જાય છે.

જાલંધર—અને તું ખિન્ન પણ થઇ ગએલો દેખાય છે!

ગોપીચંદ—મહારાજ, વસ્ત્રમાંથી જેમ જળ વહી જાય છે, તેમ મ્હારા આત્મમાંથી યોગબળ પણ વહી જતું જણાય છે. મને ખેદ પણ થાય છે.

જાલંધર—મિત્ર, જમાત આજે અહીંજ રહી જશે. આજે આ વાવ પાસેની કદંબકુંજમા ડેરી જશું. તારો ખેદ દૂર કરીશું અને અલખ અહીં જ જગાવીશું.

ગોપીચંદ—કૃપા! ગુરુદેવ!

જાલંધર—ત્યારે તું અહીં આવ. જરા સમાધિસ્થ થા, અને આરામ લે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, સમાધિ આજે આવશે નહિ. તે આનંદનાદ લોપ થઇ ગયો છે. યોગબળમાં આપની કૃપા સિવાય મ્હારી પાસે બીજું કાંઇજ નથી.

જાલંધર—એટલું બધું શું છે? ગોપીચંદ! અહીં આવ, બેટા! (ગોપીચંદ જાલંધર પાસે જઇ બેસે છે.)

તારાં અંગેઅંગમાં કરુણની ઉષ્મા વ્યાપી ગઇ છે, નેત્ર આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે, મ્હોં લેવાઇ ગયું છે, તાત-તને શું થયું છે? તું કોઇ મિત્રને મળ્યો? અનંત કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હજુ રમાડી રહ્યો છે? તારૂં કયું સંબંધી તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હજુ બોલાવી રહ્યું છે?

ગોપીચંદ—એ કોઇ મિત્ર નહિ—મહારાજ! પણ વૈરી મને સાદ કરે છે. હજુ યોગથી તે મને ખેંચી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથું છું પણ તે ખસતું નથી.

જાલંધર—તું અનંતતા મેળવી શકયો તેમ તે પણ કોઇ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરસ્કારી કાઢે છે કેમ? જે હોય તેને ઉપાડી લે અને હૃદયથી ભેળવી લે. હજુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ-તારૂં મિત્ર હોય કે સંબંધી હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય—જે હોય તેને તારા આત્મામાં સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ. જે બહુ ટકે છે તે બહુ સારૂં હોય છે.

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચ્છના, કૃપાલુ; બહુ ટકી, માટે વ્હેલી કાઢી નાંખવા જેવી અને તે પણ આપના નિત્યના બોધથી જ.

જાલંધર—કાંઇ ફિકર નહિ—બેટા, તે વંચ્છના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાંપી લે. તારા જેવાને કાંઇ જ ડર નથી. વાંચ્છનાને પણ ન્યાય આપવો. સર્વને ન્યાય આપવો. જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

ગોપીચંદ—પણ-કૃપાલુ! એ વાંચ્છના થોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે વગર વર્ષાદે અને ખારામાં પણ વધતી જાય તેવી છે. મને તો આજ લાગે છે કે ખુરાઇ પણ અમર છે.

જાલંધર—નહિ, નહિ, બેટા; જે ઉપયોગી છે તેજ કાળના મહાન્ ધસારામાં ટકી શકે છે. ખુરાઇ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે. તું તારી ભાવનાને બુરી કહી ઠગા નહિ.

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિત્યથી કાંઇ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અજ્ઞાનીને ભાસે છે.

જાલંધર—હા, તને એમ જ લાગશે. જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કહ્યું ન હતું. પણ આજે છેવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને દુઃખ દે છે તે ભોગ ભોગવી લે. કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરંતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજ્ઞા કરો છો તે હવે મ્હારાથી શી રીતે બની શકશે? યોગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે?

જાલંધર—જે અત્યાર સુધી રહ્યું તેજ સર્વ બનાવી દેશે. યોગને અને ભોગને હવે સરખાં જોતાં શીખ; બાપુ, અને તું છેક જ ગળી ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું? યોગપર તારી પ્રીતિને માટે ધન્ય છે. પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે નથી પડતાં તે સિવાય બીજું બધું જ થઇ ગયું છે. તું દૃઢ છે તો ભોગમાં પણ દૃઢ રહેજે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું? અનંતકાળની શાન્તિ હવે અત્યારે કેમ ખોઇ નાંખું?

જાલંધર—અનંતકાળની શાન્તિ-બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય

છે તો મળી ન હતી. અખંડિત શાન્તિ શું ? તેનું દર્શન તો હવે થશે અને તે ભોગમાંથી જ; તને હાલ યોગમાંથી તો કદિ નહિ.

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસંગતતાથી ન બની શક્યું તે હવે સંગમાં પડતાં ક્યાંથી મળી આવશે–મહારાજ ?

જાલંધર—બેટા, તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ, સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ–એવા કોઇ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ !

જાલંધર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં ભોગ પણ યોગ જ છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટે જ લોકો યોગને નિર્મળ અને પૂજ્ય ગણે છે, નિર્ભય ગણે છે.

જાલંધર—પણ–ભાઈ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તુટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પકવ થયા પહેલાં ફલને તોડી લેતાં તે કરમાઇ જાય પણ ખટાશ છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં તું નાહીને અહીં આવ્યો તે સમય યાદ કર. પછી તે બળાત્કાર કેટલો વિષમ છે, તે તારી અત્યારની સ્થિતિ જોઇ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને વૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ઉતાવળની જરૂર

નથી, ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે." પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને અમરત્વ ઇચ્છતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકી.

જાલંધર—ખરૂં, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ઇચ્છતા હતા? અમરત્વથી પણ વિશેષ હિત, એ કયું?

જાલંધર—હું ઇચ્છતો હતો તે "શાન્તિઃ" અને તને માર્ગમાં સર્વની પેઠે આરામ મળે એ પણ ન ઇચ્છવા જેવું ન હતું. વિસામા લેતાં ચાલવું સારૂં છે. તારી પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત. અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે મળવાં જોઇએ.

ગોપીચંદ—પણ ગુરુદેવ! આપે આપેલું પાત્ર હું કયાં પી શકયો હોત?

જાલંધર—તને ખરી જરૂર હોત ત્યારે જાલંધર મળી રહેત. વિશ્વ જાલંધર જેવા અણુથી ભરેલું પડયું છે. તારી પ્રકૃતિ જ તેને શોધી લેત. જાલંધર પણ એક કાળે માતાને ધાવતો હતો અને બાલક પેઠે રડતો હતો. આટલો વૃદ્ધ જયાં પોષણ મળે ત્યાંથી લેતો લેતો જ થયો છે. પ્રભુએ પોષણમાં કોઇ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું તેથી જ તે આવડો થયો છે. તારી પ્રકૃતિને જયાં પોષણ મળે ત્યાં તું જા, મને મળે છે ત્યાં હું રહીશ. કામધેનુ સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષી રહી છે, જે જેવું દોહે છે તેને તેવું તે દઇ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ ગુરુદેવ! ભગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઇ ગયેલાને રાજ્યની સોનેરી હવે ખુંચશે નહિ?

જાલંધર—હાલ તો નહિ જ ખુંચે. ખુંચે ત્યારે ફેંકી દેજે. ઇચ્છા છે તો તેને પણ ધારણ કરી લે. ઇચ્છા છે તો આ ઝોળી પણ દૂર નથી; જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે મળી જશે. બેટા, ખુશીથી એક ફેરો જઇ આવ. મેનાવતી અત્યાર સુધી હોત તો તે પણ તને એમ જ કહેત.

ગોપીચંદ—પણ મહારાજ! કદાચ અમરત્વ અને શાન્તિ બંને જાય તેવો ભય લાગે છે.

જાલંધર—યોગી! રાજા! વેપારી થા નહિ. ભોગ કરતાં ભય વધારે હાનિ કરે છે. પ્રકૃતિમાં એકરસ ન બને ત્યાં સુધી અમરત્વ શા ખપનું? છતાં અમર પ્યાલો ચાખ્યા પછી તું મરણશીલ ભાવોમાં કેટલું જીવી શકશે? જેમ અત્યારે તારે યોગથી જવું પડે છે તેમજ કોઇ કાળે તારે યોગમાં પાછું આવવું પડશે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ! આપ જેને હિત કહેશો તે આનંદથી કરીશ. પરંતુ પેલી વીતેલી વમળમાં પડી, આપનાં દર્શન ક્યારે મેળવીશ તે સુજતું નથી.

જાલંધર—અને એવો ભય પણ શામાટે? વમળ તું અહીં પણ શું નથી દેખતો? નિર્ભય ન થવાય ત્યાં સુધી–યોગી–ભયમાં રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરાવું ઠીક નથી. વિવેકથી પ્રકૃતિને વશ થવામાં ભય નથી, ભય પ્રકૃતિનું ખૂન કરવામાં છે. તને રાજ્યમાં ભય નહિ લાગે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ! બીજો કોઇ માર્ગ નથી?

જાલંધર—પ્હેલો જ માર્ગ સારો મળે તો બીજાની ઇચ્છા શા માટે કરવી? અને બીજો માર્ગ નથી જ. તને તે એકની એક વાત ક્ષણે ક્ષણે ખુંચ્યાં કરશે. તને એ ઝંપવા દેશે નહિ. યોગી, અનંતતામાં આવ્યા પછી હજાર હજાર વર્ષે પણ એક ખટક થાય તે દુનિયામાં તો ક્ષણે ક્ષણે થયાની બરાબર છે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ ! જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ ઉઘાડશો ત્યાં જોઈશ. પડું તો ઉદ્ધારવા તત્પર રહેજો.

જાલંધર—નહિ, બેટા, પડીશ નહિ. જે તને ખેંચી શકે છે તેને તારા જેવું જ માની તે ભોજ્યની સાથે ખેલ કર. તેના પગમાં માથું અને હૃદય ધર, અને તારા આત્માને તું પોતે સાચવજે કે તારા ગુરુને સોંપતો જજે. પછી તું નિર્ભય રહી ભોગ ભોગવજે.

ગોપીચંદ—સત્ય, ગુરુદેવ ! મને ભાન આવ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ અને દૃઢ રહીશ. પણ મહારાજ ! કાળચક્રમાં દબાઈ ગયું તે હવે કેમ ઉભું થશે ? એ વ્હાલાં માનવીઓ ગયાં અને તેની નિશાનીઓ પણ ગઈ. રહી છે માત્ર આ એક ખળભળી ગયેલી વાવ અને તે કાળે ધર્મપત્ની હતી તેની આ એક રસમય મૂર્તિ, જે હજુ કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેમ રહી છે તેજ.

જાલંધર—અને બેટા, સૌથી પ્રબલ આ તારી ભાવના હજુ હતી તેવીને તેવી જ રહી છે. અન્ય સર્વને જીવનમય એ બનાવી શકશે. પ્રભુને સાથે રાખજે. મિત્ર વ્હેલો જા, અને વ્હેલો આવજે.

ગોપીચંદ (માથું ઝુકાવીને અશ્રુસહિત)—આજ્ઞા–કૃપાલુ.

જાલંધર—દૃઢ થા. (માથાપર હાથ ફેરવીને) આંખો મીચ. આંખ ઉઘાડીને તારી ભાવનાને તું જોજે. એજ માતા, એજ પત્ની, એજ વૈભવ હયાત છે. તૃપ્ત થજે. પછી એક પ્રભાતે સુઈને ઉઠતો હશે ત્યારે આવ્યું ભાસ્યું હતું તે ગયું ભાસશે; અને એજ જાલંધર, અને એજ ઝોળી ખાકના બીછાના પાસે તૈયાર ખડાં હશે.

(૫.)

સમરસિંહ અને ચંદ.

ચંદ—મહારાજ, આકાશમાં નક્ષત્રો દેખી શકાતાં નથી, પણ મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ છે. સંગ્રામ થોડા વખતમાં શરૂ થશે એમ હું સમજું છું. માત્ર ફરી અવકાશ ન મળે તેટલા માટે, અને આપ જાગ્રત છો એમ જાણીને દર્શન કરી લેવા આવ્યો છું. સાથે મહારાજ શ્રમિત ન હો તો ભાવી સાંભળવાની પણ ઇચ્છા રાખું છું.

સમર૦—ચંદ ! તું જાણે છે કે હમણાંનું ભાવી તો નિર્ણીત છે. આપણે એક એક દશ દશને મારીએ તો પણ ગોરી બધા ખપી જવાના નથી; તથા તેમનો નાયક પાછળ પડીને જીવતો રહી જવાથી જીત્યો ગણાવાનો છે. અને પાછળનું ભવિષ્ય જાણવાની તો તારે શી જરૂર છે ? પાછળ તારે ભૂતાત્મક કાવ્ય વગર બીજું શું કરવાનું છે ?

ચંદ—પણ મહારાજ, પાછળની કલ્પના વગર ભૂતને સુદ્ધાં હું શી રીતે સમજાવી શકીશ? આપ મને અનધિકારી તો નથી ગણતા ?

સમર૦—જગદમ્બાના અનન્ય ભક્તને અનધિકારી ગણું ?! કેમ ગણી શકું ? નહિ, ચંદ. હું પોતે જ ઘણું થોડું જાણું છું, અને જાણી શકું છું.

ચંદ—આપ સરખાનું થોડું એ મારા જેવાનું ઘણું છે. આપ જે જાણતા હો તે કૃપા કરીને મને જણાવો, મહારાજ ! આપને દેશનું પાછળથી શું થવાનું સમજાય છે ?

સમર૦—મને તો એવું સમજાય છે કે અધોગતિ નિર્ણીત અને ઉન્નતિ અનિર્ણીત છે; અધોગતિનાં કારણો પ્રાપ્ત છે અને ઉન્નતિનાં પ્રાપ્ત કરવાનાં છે, એમાં વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ?

ચંદ—હા, મહારાજ. અધોગતિ નિર્ણીત છે એમ સમજતાં જ મને મુશ્કેલી પડે છે. આપને તેનાં શાં કારણો પ્રાપ્ત દેખાય છે ?

સમર૦—સાંભળ, ચંદ. તુર્કોના ઇતિહાસની તને ખબર છે. મક્કા મદિનામાંથી પ્રસરેલો, તેમનો પ્રવાહ હજી સુધી કોઇ સ્થળે ખાળી શકાયો નથી. અને તને ખબર છે કે એ પ્રવાહનું સામર્થ્ય તેમના ધર્માગ્રહનું સામર્થ્ય છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા, મિથ્યાભિમાન, અને ઇતર અધર્મોનો સંહાર કરવામાં એટલું પુણ્ય સમજે છે કે ક્વચિત્ હિંસા થાય તેને પણ પાપ ગણતા નથી. તેમની સંસાર-ઘટનામાં ઘણાં ઓછાં બંધન છે. ઉપરાંત, હાલ તો જિજ્ઞાસા અને નમ્રતાના અમીરી ગુણો પણ તેમનામાં વધારે વધારે આવતા જાય છે. તો આપણા જેવા અજ્ઞાન અને મિથ્યાભિમાની લોકોને તેમને હરાવવા જેટલી બુદ્ધિ, નીતિ, કે અનુકૂળતા ક્યાંથી મળી આવશે ? નહીં, ચંદ, આપણી અધોગતિ નિર્ણીત છે, અને તે એવા પ્રકારની નિર્ણીત છે કે સેંકડો વર્ષ સુધી તે જીવંત રહીને આપણા દુર્ભાગી દેશને જોયા કરવી પડશે.

ચંદ—ખરે જ લાંબા વખતનું કોઇ મોટું પાપ પ્રજાને આડે આવ્યું છે, નહીં તો મહારાજના શબ્દોમાં નિરાશા ક્યાંથી હોય ? પણ શું કયેજ આપને આશાસ્થલો દેખાતાં નથી ?

સમર૦—ચંદ, મારા શબ્દો નિરાશાના નહિ પણ જ્ઞાનના છે. હું જાણું છું કે આશાસ્થલો અને સર્વ, ઇશ્વરેચ્છાને અધીન છે; પણ તે હાલ મને દેખાતાં નથી. બેશક, ઇશ્વરપ્રેરિત અસાધારણ બુદ્ધિ કે અસાધારણ નીતિ ગમે તે ચમત્કાર કરી શકે, અને તેટલા માટે ભાવીની કોઇને બરાબર ખબર પડી શકતી નથી. તો પણ આલોક અને પરલોકમાં સતત ઉદ્યોગ કર્યા વગર તો કોણ સમાધાન મેળવી શકે ?

ચંદ—કોઇ જ નહીં, મહારાજ. તો પણ શું આપને એટલે સુધી દેખાય છે કે તેઓ દેશને વટલાવવામાં સુદ્ધાં વિજયી થશે? કે દેશ સમસ્ત મંદિરોને બદલે મસીદોથી ભરાઇ જશે?

સમર૦—નહીં. આપણામાં ધર્મનું તો નહીં પણ વહેમનું હજી ઘણું પ્રબળ છે. આપણા લોકો તુર્ક નહીં થાય; અને બધાં મંદિરોને ઠેકાણે મસીદો નહીં બંધાય. મંદિરો રહેશે; અધોગતિ રહેશે; અને દેશ પણ પ્રાયશઃ નિર્જીવ થવા છતાં આકૃતિમાં સજીવ દેખાયા કરશે.

ચંદ—મહારાજ શું કહો છો! મારાથી સમજી શકાતું નથી. શું મંદિરો રહેવાને લીધે જ અધોગતિ રહેશે અને ચેતના અદૃશ્ય થઇ જશે?

સમર૦—ઉતાવળ ન કર, ચંદ. આપણાં મંદિરો હાલ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ધર્મનાં નહીં, પણ હવા અને પ્રકાશ વગરનાં, દંભ અને અજ્ઞાનનાં મંદિરો છે. પણ જ્યાં ચેતના મંદ થતી જતી હોય ત્યાં વસ્તુસ્થિતિનો ક્યાંથી અનુભવ થાય? તેટલા માટે મંદિરો રહેવાનાં છે; અને એ રહેવાનાં હોવાથી અધોગતિ પણ રહેવાની છે. તથા જુનાંને જમીનદોસ્ત કરવાની જરૂર ન સમજાતાં નવાં ઉઠાવવાની વેળા વીતવાની છે. પછી છેવટે ધર્મનો ક્ષય થતાં શેનો નહીં થાય?

ચંદ—શું ધર્મ ઉપર જ દેશની સમગ્ર સ્થિતિનો આધાર છે, મહારાજ? અને શું બુદ્ધિનીતિ ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે?

સમર૦—નહીં. ધર્મને બુદ્ધિનીતિથી નહિ પણ બુદ્ધિનીતિને જ ધર્મથી પોષણ મળે છે. ઇશ્વરી કૃપાથી ભૂમિમાં અદ્ભુત થયેલો ધર્મ જ દેશની સમગ્ર વિસ્તૃત સ્થિતિના મૂળરૂપ છે; અને ત્યાં જ્યારે પ્રવેશ થયો ત્યારે વધારે અથવા થોડા વખતમાં બધેજ વિનાશની

સ્વ૦ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ—કાન્ત.

આશા રાખવી. આપણા ધર્મમાં એ પ્રવેશ આવી ચૂક્યો છે. બુદ્ધિ-નીતિનો ક્ષય સુદ્ધાં શરૂ થયો છે. સ્થિતિ વિષમ છે; દાસત્વ પ્રાયશઃ અનિવાર્ય છે.

ચંદ—પણ બુદ્ધિનીતિનો ક્ષય થયો જ છે, મહારાજ? સંસ્થિતિથી ભાસતો માત્ર નથી?

સમર૦—છે તે જ ભાસે છે, ચંદ! સંસ્થિતિને આપણે જુદો દોષ દઇએ છીએ. આપણી તો શકિત જ ઓછી થતી જાય છે. પ્રથમ બુદ્ધિ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ; તો કોઇપણ પ્રજામાં આપણા કરતાં વધારે બંધનો અને વહેમો નથી; અને માત્ર પ્રવાસમાં નહીં પણ બધા જ્ઞાનના વિષયમાં સમગ્ર પ્રજાની બુદ્ધિ અટકથી અટકી જવા જેટલી અશક્ત હોવાને લીધે બેહદ બાબતોમાં આપણું બિલકુલ અજ્ઞાન છે. બીજી તરફ કોઇ પણ પ્રજામાં "અમારામાં જે કાંઈ હોવું જોઇએ તે છે," એવા પ્રકારનું દુષ્ટ જડ મિથ્યાભિમાન નથી. ઉપરાંત, આપણાં શાસ્ત્રોનો પ્રકાશ એટલો ઓછો અને એવા પ્રકારનો થઇ ગયો છે કે તેથી આસપાસના અંધારામાં સંહાર થતો જોઇ શકવા છતાં અનેક ઐન્દ્રજાલિક ભ્રમોને લીધે બધી સ્થિતિ જોઇ શકાતી નથી. નીતિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં પણ એ જ પ્રકારનાં સંકોચ, અલ્પત્વ અને મિથ્યાભિમાનનું દર્શન થાય છે. વર્તમાનને થયેલો એ બધો વિકાર એટલા દુષ્ટ પ્રકારનો છે કે ભૂતનો સંબંધ ન હોય તો પણ તેના પર દયા આવી જાય, છતાં-હવે તો દયા કે દવાથી તરત કશું થવાનો સંભવ નથી; અને સાર્વત્રિક દાસત્વ અનિવાર્ય જ દેખાય છે. * * * અસ્તુઃ જેવી ઇશ્વરેચ્છા!

ચંદ—પણ શું એવું છે, મહારાજ, કે ક્ષયનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી પણ પ્રતિકાર સમજાય નહીં?

સમર૦—એવું છે, ચંદ, કે દેશોના વ્યાધિઓ વ્યક્તિઓના વ્યાધિઓ જેવા હોતા નથી. હમેશાં કષ્ટસાધ્ય હોય છે; ઘણી વાર અસાધ્ય થઇ જાય છે.

ચંદ—ધર્મનું તો કોણ જાણે ! પણ બુદ્ધિ અને નીતિના વ્યાધિઓ તો મને હમેશાં સાધ્ય લાગે છે, મહારાજ—વ્યક્તિના તેમ જ દેશના.

સમર૦—નહીં, એ શ્રદ્ધા દરદીઓ અને દીનોની છે. વૈદ્યો અને વીરો કદાપિ અસાધ્યને સાધ્ય સમજતા નથી.

ચંદ—ત્યારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં કારણો પણ ક્યાં રહ્યાં, મહારાજ ? આપ જીવિતના સંભવને જ ક્યાં સ્વીકારો છો ?

સમર૦—સ્વીકારૂં છું, ચંદ. અસાધ્ય દરદોમાં પણ પોતાના જીવિતદાનથી ઘણી વાર ઈતરનું જીવિત લંબાવી શકાય છે. જો માત્ર સંગ્રામના નહીં પણ સકલ સંસારના વીરો અને વૈદ્યો શબ્દ મૂર્ચ્છામાંથી મુક્ત થઇ દેશસેવામાં પોતાનું રુધિર અર્પણ કરવા લાગે, તો હજી પણ ઉન્નતિ અસંભાવ્ય નથી. પણ તેની કેટલી આશા ?

ચંદ—નિરાશા કાંઇક સમજાય છે, મહારાજ.

સમર૦—અને તોપણ હાલ તો, ચંદ, નિરાશાને લીધે જ આપણે કર્તવ્યમાં વધારે આગ્રહ બતાવવાનો છે. આપણે જે કાંઇ કરી શકીશું તે નિષ્ફળ જશે નહીં. વર્તમાન નિરાશાના બલે જ કદાચ ભવિષ્યના કોઇ ભવ્ય દિવસે આશાનો સુખદ જન્મ થઇ શકશે; અને દેશને ઉન્નતિ મળી શકશે.

ચંદ—મહારાજ, ખરે આપ શિવસ્વરૂપ સર્વજ્ઞ છો. સાન્નિધ્યના પ્રતાપથી હું દેશના મોક્ષનો માર્ગ જોઇ શકું છું; અને ભવિષ્યની પ્રજા પણ જોઇ શકશે એવું ધારું છું.

સમર૦—મોહમાં ન પડ, ચંદ. છૂટા છૂટા પુરુષો જે જોઇ શકે તે આખી પ્રજા જોઇ શકશે એમ માની ન લે. અને હું પણ કાંઇ સર્વજ્ઞ નથીઃ મારા શબ્દો માત્ર આશાના છે. ચંદ, હું પ્રાયશઃ કર્તવ્યજ્ઞ-દેશના નહીં પણ પોતાના મોક્ષના માર્ગનો જ જોનાર છુંઃ શિવસાગરનો હું એક તરંગ માત્ર છું; અને ઇતર તરંગોને કંઇક પ્રકાશ અપાય એવી રીતે નષ્ટ થવા પ્રયત્ન કરૂં છું. ઉપરાંત,-પણ વખત ભરાઇ ગયેલો દેખાય છે. તને નથી લાગતું કે પૃથિરાજને હવે જાગ્રત કરવા જોઇએ ?

ચંદ—વિસ્મૃત થવા જેટલી નિદ્રાને માટે ક્ષમા કરો, મહારાજ. પણ હવે ગુરુકૃપાથી પ્રબુદ્ધ છું; અને પૃથિરાજને પ્રબુદ્ધ કરવા જાઉં છું.

સમર૦—આટલું સાંભળતો જા, ચંદ. પ્રબુદ્ધ થવું કે રહેવું એ સહજ વાત નથી; અને જીવિતદાન કર્તવ્યમાં જ અને પૂર્ણ અંશે થાય એવી પ્રવૃત્તિ વિકટ છે. જગત્ માત્ર મોહમય પ્રમાદ મદિરાના પાનથી ઉન્મત્ત રહે છે; અને યોગ વગર તેમાં સ્વસ્થ રહી કર્તવ્ય કરી શકાતું નથી. તો તું યોગભ્રષ્ટ ન થતો; પરાક્રમની તૃષ્ણાથી અસ્વસ્થ થઇ મોહનીના પ્રવાહમાં ન પડતો. તારૂં કર્તવ્ય પાછળ છે. ઉન્નતિનાં જે કારણો આપણે નહીં પણ વંશજોએ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે તેનો તારા કવિત્વ પર પણ થોડો આધાર રહેશે એ સ્મરણ રાખજે.

ચંદ—આપનો ઉપકાર માનું છું, મહારાજ ! બીજી કંઇ આજ્ઞા ?

સમર૦—ચિરંજીવ રહે. ચંદ ! તારા જેવી ઘણાની જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતા હોત, તો આપણી હાલ આ સ્થિતિ ન હોત. હવે પછી પણ તારી વાણીની શક્તિથી એ જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતાનો જો સંતતિમાં સંચાર થશે તો... પણ આ પૃથિરાજ પોતે આવી પહોંચ્યા છે !

(૬.)

શાકયમુનિ અને સુભદ્રા.

શાકય૦—ભદ્રા, હજી સુધી વાંચે છે? હું ધારતો હતો કે સુઇ ગએલી હોઇશ. મારાથી આજે વાંચી નહીં શકાયું.

સુભદ્રા—મહારાજ, આજ કાંઇ પ્રકૃતિને ઉદ્વેગ તો નથી થયો? કુમાર તો હવે બિલકુલ સ્વસ્થ છે, અને નિદ્રા કરે છે.

શાકય૦—મને ઉદ્વેગ તો નથી થયો; કારણ આશા પ્રબલ છે. માત્ર અત્યાર સુધી મનનું સમાધાન થયું નહીં; અને કયે પ્રકારે થશે તે કોણ જાણે.

સુભદ્રા—શાનું સમાધાન, મહારાજ? આપ એ વૃત્તાંતો સંબંધી વધારે વિચાર કરશો, તો કદાચ બિલકુલ નિદ્રાભંગ થશે. મને લાગે છે કે આપે હવે સુઇ જવું જોઇએ.

શાકય૦—ભદ્રા, આજે રાત્રે મને સૂવાનો વખત નહીં મળે.

સુભદ્રા—મહારાજની પ્રકૃતિ ખરાબ થઇ છે? પરિચારકને બોલાવું?

શાકય૦—નહીં મારો વિચાર એવો છે કે કોઇને ખબર ન કરવી. ગુપ્ત રીતે નીકળી જવું.

સુભદ્રા—ક્યાં નીકળી જવું? મને કશું સમજાતું નથી. મહારાજ! ક્યાં જવાનો વિચાર કરો છો?

શાકય૦—સાંભળ, ભદ્રા. હું ઉપર ચંદ્રશાળામાં નિયમ પ્રમાણે વાંચવાને ગયો હતો; તે તું જાણે છે. પણ આજે મારૂં ધ્યાન વાંચવામાં ચોંટયું નહીં. મને ઘણા દિવસોથી વિષમ અનુભવો થયા કરે છે; હું ચિંતાને દૂર કરી શકતો નથી. આજે તો આટલી ઘડી મેં

પુસ્તક તરફ નહીં પણ આકાશ તરફ જોયા કીધું છે; અને આકાશ તરફ પણ દૃષ્ટિ માત્ર હતી. મને લાગે છે કે મારે વધારે જોવું અને જાણવું જોઇએ; કે પ્રવાસ કરવો જોઇએ.

સુભદ્રા—મહારાજને પ્રવાસ કરવો હોય તો બિલકુલ દુ:સાધ્ય નથી. ગુરુઓને નિવેદન કરવાથી બધી તૈયારી થઇ શકશે; અને આપની એવી ઇચ્છા હશે તો આપ થોડા જ દિવસમાં બહાર નીકળી શકશો. આપનો ક્યારે ચાલવાનો સંકલ્પ છે?

શાક્ય૦—તું મારૂં કહેવું ન સમજી, ભદ્રા; હું હમણાં જ પ્રવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ કરૂં છું. પરિચારકો સાથે પ્રવાસ કરવાથી હું જોવાનું જોઇ શકીશ નહીં; અને જાણવાનું જાણી શકીશ નહીં. હું એકલો જવા ધારૂં છું. ગુરુઓની સમ્મતિ મળતાં અતિ વિલંબ થાય માટે હમણાં જવા ધારૂં છું.—તું રડે છે?

સુભદ્રા—મહારાજ, આ શબ્દો અશ્રૂતપૂર્વ છે; આપ સાહસ કરો છો એમ મને લાગે છે; આપને પ્રવાસનો અનુભવ નથી; પ્રવાસમાં ભય છે.

શાક્ય૦—ભદ્રા, પ્રવાસનો મને અનુભવ નથી તે માટે જ હું જવા ઇચ્છું છું. સાહસ જેવું એમાં મને કશું લાગતું નથી. મને લાગે છે કે બધા અનુભવાર્થીઓએ એકલા પ્રવાસ કરવો જોઇએ.

સુભદ્રા—મહારાજ, આપ સુકોમલ છો. ઇતર મનુષ્યોની માફક આપનાથી સહન થઇ શકશે નહીં. આપના જવાથી ગુરુજનને પણ દુ:ખ થશે; કદાચ તેમનો દેહ સુદ્ધાં નહીં રહે.

શાક્ય૦—ગુરુજનનું આશ્વાસન કરવું, એ તને સોંપું છું. તારી મને મદદ જોઇશે. ભદ્રા! તારે સર્વને જણાવવું કે, હું માત્ર પ્રવાસ કરવા ગયો છું. અમુક કર્તવ્ય છે તે પૂરૂં થશે, એટલે અવિલંબે

સર્વને મળવા આવીશ.—હજી રડવું રાખી શકતી નથી? તને અતિ દુઃખ થાય છે?

સુભદ્રા—મને અતિ દુઃખ થાય એ આપને વિચિત્ર લાગે છે? આપ હમણાં જ જવાનો વિચાર કરો છો એ આપને વિચિત્ર લાગતું નથી? હું રડવું શી રીતે રાખી શકું, મહારાજ?

શાક્ય૦—દેવિ, સ્વસ્થ થઈ વિચાર કર. મારાં બધાં વૃત્તાન્તો સાંભળ્યા પછી તને જ લાગતું નથી કે મારે જવું જોઇએ અને જોવું જોઇએ? શું એ જ એક જીવનકર્તવ્ય નથી? શું એથી અસંબદ્ધ બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર કાલક્ષેપ નથી? તને ખબર છે કે હાલ તો દુનિયા મને દુઃખ દેવાના દારુણ યંત્ર સરખી દેખાય છે. તને ખબર છે કે હાલ તો સમગ્ર વિશ્વના હૃદયનું ભેદક રૂદન સાંભળીને હું વારંવાર વિવશ થઇ જાઉં છું. પણ એ માટે વર્તમાનમાં પ્રતિકાર કરવાને હું ઉત્કંઠિત છું; અને ભવિષ્યમાં મને સંતોષની આશા છે. ભદ્રા, આવી સંસ્થિતિમાં ધર્મની અંદર વિલંબ? તને પણ નથી લાગતું કે વિલંબ નહીં કરવામાં જ શ્રેય છે, અને પિતાજી તથા સર્વ ગુરુજનની સામાન્ય ધર્માજ્ઞાનું અનુસરણ છે?

સુભદ્રા—મહારાજના શબ્દો ગંભીર છે. પણ મને ભીતિ લાગે છે. મહારાજે ખરે હમણાં સિધાવવાનો નિશ્ચય કીધો છે?

શાક્ય૦—મારે હમણાં જ ચાલવા માંડવું જોઇએ. દેવિ! શું ત્યારે તારા ખેદને દૂર થયેલો નહીં જોઇ શકું? પ્રીતિપૂર્વક વિદાયગિરી નહીં મેળવી શકું?

સુભદ્રા—મહારાજની આજ્ઞા હશે તો ખેદને દૂર કરવામાં અને પ્રીતિથી વિદાયગિરી આપવામાં વિલંબ નહીં થાય. આજ્ઞા હશે

ત્યાં સુધી શરીર ધૈર્ય ધરવાને બંધાયેલું છે. આત્માને આસ્થા છે. ફરી ક્યારે દર્શનની આશા રાખવી?

શાક્ય૦—કાર્યની શરૂઆત કરી સ્વસ્થ થઇશ એટલે સત્વર આ તરફ આવીશ. પણ છેક ત્યાં સુધી ચિંતા રહ્યા કરશે, ભદ્રા?

સુભદ્રા—મહારાજનું રૂપ આજે જ સમજી શકી છું; પણ હવે ચિંતા કરવી પડે એટલી અજ્ઞાન રહી નથી. ચિંતા ન કરશો. માત્ર ફરી દર્શન સત્વર આપવા પ્રાર્થના કરૂં છું. (નમીને) ચરણનો સ્પર્શ કરી લઉં?

શાક્ય૦—(હૃદયનો પણ—અને દેવિ, નવા મુલકોમાં જાઉં છું, પણ એકલો જાઉં છું, એવું વિચારી ખેદ કરતી નહીં. સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ સૃષ્ટપદાર્થ એકલો નથી. તે જાણે કે ન જાણે તથાપિ **સ્વામી** સદૈવ સાથે છે!

સુભદ્રા—સિધાવોઃ સિદ્ધાર્થ હો. મહારાજ! **શુભાસ્સન્તુ પન્થાનઃ।**

(૭.)

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ! પાસે આવી મને આલિંગન આપ. બેટા, ક્યારે આવ્યો? કુશળ છે?

રાહુલ—મહારાજને પ્રતાપે કુશળ છું; હમણાં જ આવું છું.

સિદ્ધાર્થ—હમણાં જ? ત્યારે તો શ્રમિત હોશે ભોજન તૈયાર છે; ચાલ સ્નાન કર, હું સાથે જ આવું છું, મને અવકાશ છે.

રાહુલ—સ્નાન કરીને જ દર્શન માટે આવું છું ભોજનની ઇચ્છા નથી. આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે?

સિદ્ધાર્થ—સ્વસ્થ છે, બેટા. આજે ઘણે દિવસે તને જોઇને સંતોષ થાય છે. સંદેશ મળ્યો હતો?

રાહુલ—આજ્ઞા વગર તો પ્રદેશ છોડી કેમ આવી શકું? મળ્યો હતો. માત્ર કૃપાનો લાભ લેવા જેટલી ઉત્સુકતા માટે ક્ષમા માગું છું.

સિદ્ધાર્થ—ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નથી. મને પોતાને તને મળવાની ઉત્સુકતા હતી, તો નિરાંતે બેસી બધું મને કહે. હાલ અહીં કોઇ આવવાનું નથી. તારા વિભાગમાં પ્રજાની સ્થિતિ તો સારી છે? તે સ્વસ્થ થતી જાય છે? પોતાના આત્મવૈદ્યને ચાહે છે? અનુસરે છે?

રાહુલ—અધિકારીઓ ચાહે છે અને અનુસરે છે, વધારે તો આપની પાસે શું કહું? જાણો છો કે હું અજ્ઞાન છું! પામર છું.

સિદ્ધાર્થ—આ નિરવધિ જગતના જ્ઞેય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં લગભગ બધા જ અજ્ઞાન અને પામર છે, બેટા. અને મને ખબર છે કે

તારા પ્રદેશની પ્રજા બીજા પ્રદેશોની પ્રજાઓ કરતાં વધારે સુખી, સંતુષ્ટ, દયાળુ અને પરસ્પર સ્નેહથી સંબદ્ધ છે. પ્રશ્ન માત્ર તને સંતોષ છે કે કેમ એ જાણવાના હેતુથી હતો. અસંતોષ છે તો બેશક તેનું કારણ હું સમજાવું છું. તું જિજ્ઞાસુ છે, જિજ્ઞાસા સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. અને ત્હારી ઇચ્છા જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની હશે, તો હું પ્રસન્નતાથી રજા આપીશ. તારા નિયોગની વ્યવસ્થા તો બરાબર છે?

રાહુલ--હા, મહારાજ! પણ જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં હું શી રીતે પ્રવાસ કરી શકીશ? માર્ગ સુદ્ધાં હું જાણતો નથી. નહીં, હું આપની સેવામાં જ થોડો કાલ નિર્ગમન કરીશ; સહવાસના પ્રભાવથી જિજ્ઞાસાને નિયમિત કરતાં શીખીશ, અને ફરી કર્તવ્યમાં પડી શકીશ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ! તારી નમ્રતા સંતોષ આપે છે, પણ જિજ્ઞાસાની અવગણના કરવાનું કશું પણ કારણ નથી. જ્ઞાનની શોધ પણ એક કર્તવ્ય છે-સર્વોપરિ છે એમ નથી કહી શકતો. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં હું ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્ય સમજું છું. પણ, બેશક સહુએ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરવું જોઇએ. અને એટલું હું તને કહી શકું છું કે પ્રદેશ નિરવધિ હોવા છતાં પ્રવાસીને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. તો કહે મને, તને શી મદદ આપું? શી ઇચ્છા છે? સંકોચ વગર કહે, કારણ કે તારા મનની સ્થિતિ જાણીને જ મેં તને બોલાવ્યો છે.

રાહુલ—મહારાજ! કૃપાસાગર છો; અને મને તો જીવનના પણ આપનાર છો. અધિકારી ગણતા હો તો માત્ર માર્ગ સંબંધી, કંઇ રહસ્ય જાણવા ઇચ્છું છું.

સિદ્ધાર્થ—કયા જ્ઞાનના માર્ગ સંબંધી બેટા?

રાહુલ—એ નથી કહી શકતો.

સિદ્ધાર્થ—મને લાગે છે, કે મારા ઘણા શિષ્યોની માફક તને પણ મારા પહેલાંના શબ્દો કદાચ અયોગ્ય અર્થમાં સમજાયા હશે; કદાચ મેં જાતે ભૂલ કરી હશે. પણ જગતના અનુભવની સાથે જે એક સર્વદેશી નિરવધિ શક્તિનું ઘણાને ઝાંખું ઝાંખું ભાન થાય છે, તેના સ્પષ્ટ પ્રબોધને હું અશક્ય માનતો નથી. નહીં, હું મારી શક્તિની સીમા સમજું છું, પણ મારી શક્તિની એક વખતની સીમા એ મારી કે મનુષ્યની શક્તિની બધા વખતની સીમા નથી.

રાહુલ—એ સંબંધમાં તો મહારાજના શબ્દો મને યોગ્ય અર્થમાં જ સમજાયા છે.

સિદ્ધાર્થ—તો રાહુલ! તને એમ પણ સમજાયેલું હોવું જોઇએ કે હું પોતે ઘણાં વર્ષથી એ વિષયમાં પ્રતીતિ મેળવવાને તૃષિત હતો.

રાહુલ—એ પણ સમજાયેલું જ છે, મહારાજ!

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. મને કહે, તને એ વિષયમાં શું શું દેખાયું?

રાહુલ—પ્રથમ તો, મહારાજ! આ વિશ્વયન્ત્રને મારાથી સ્વતઃ સિદ્ધ માની શકાયું નહીં. એક કારણ માનવામાં લાઘવ દેખાયું, એટલું જ નહીં, પણ એ સિવાય બીજી કલ્પના સુદ્ધાં સંભાવ્ય ન લાગી. પછી મારો અનુભવ ભ્રમરૂપ હોય તો કોણ જાણે. પણ વારંવાર જગતના અનેક અદ્‌ભુત જીવોને જોતાં અને તેમના અનેકત્વનું ભાન થવાને બદલે "એક" "એક" એવા ધ્વની સંભળાયા; અને જાણે તેમનાં સ્થૂલ અને અને અસ્થાયી રૂપોની પાછળ કોઇએક ભવ્ય, અનિર્વચનીય દેખાયું!

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. પછી ?

રાહુલ—પછી કોઇવાર એવું પણ લાગ્યું કે જાણે હું હોઉ જ નહીં, અને જાણે સર્વત્ર એક જ વિલસતું હોય !

સિદ્ધાર્થ—ઉપનિષદોનું અદ્વૈત ! વાહ, પછી ?

રાહુલ—છતાં એ અનુભવ સ્વત્વના વિસ્મરણમાં-વૃત્તિના પ્રલયમાં—મૃત્યુના સરખી આત્માની પારલૌકિક શાન્તિમાં જ મને થયેલો. વિચાર કરતાં પછી મને એવું લાગ્યું છે કે એ સ્વપ્ન હશે; કારણ જાગ્રતમાં થયેલો હોય તો તેનો વિકાર ન સંભવે.

સિદ્ધાર્થ—તું ખરૂં કહે છે રાહુલ. અદ્વૈતનો અનુભવ જીવન્મુક્તને જ થાય છે, ઇતરનું અલ્પ સ્વપ્ન-દર્શન કે પરોક્ષ જ્ઞાન એ અનુભવ, નથી.—પણ બેશક અદ્વૈત જ સતનું ત્રિકાળસિદ્ધ રૂપ છે; દ્વૈત અશાશ્વત હોઇ અસત છે.

રાહુલ—ત્યારે મહારાજ ! શું આપ અદ્વૈતવાદી છો ?

સિદ્ધાર્થ—વાદી ? નહીં, કદાપિ નહોતો; કદાપિ નહીં હોઇશ. —પણ બેશક તું અનુભવ સંબંધી પૂછે છે, તો મારે તને જણાવવું જોઇએ કે ઘણે લાંબે પ્રયાસે અને માત્ર આશા દગ્ધ થતાં પડેલા પ્રકાશને લીધે જ હું સર્વોપરિ સત્ય જોઇ શક્યો છું. જે ઝાંખુ ઝાંખું અસ્થાયી ભાન સર્વને થાય છે; તે મારા હૃદયમાં હવે સ્થાયી અને સ્પષ્ટ છે; અવિચ્છિન્ન અને અખંડ છે.

રાહુલ—અહા ! જે શોધતો હતો તે આ પ્રમાણે મહારાજ પોતે આપો છો !

સિદ્ધાર્થ—જિજ્ઞાસા, શંકા અને અનાસ્થા—તથા જિજ્ઞાસા, અલ્પ દર્શન અને સર્વદર્શન-એ અંધના તથા દેખતાના ક્રમોનું તને વિસ્મરણ થયેલું. નહીં તો, બેટા, તને મારા સંદેશનો હેતુ એની

મેળે પ્રતિત થાત. અસ્તુ ! છતાં વ્યવહારમાં પડ્યા પછી પણ આટલું તો તને યાદ આવે છે, કે ચિત્ સત્‌થી અભિન્ન છે ?

રાહુલ—नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा !

સિદ્ધાર્થ—નહીં, રાહુલ ! બીજાના બોલેલા બોલ ન બોલ. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષાનુભવ પણ ન સમજ. છતાં બેશક તારા જેવાઓને અપ્રાપ્ય નથીઃ યોગથી પ્રાપ્ય છે.

સિદ્ધાર્થ—ગીતામાં સમજાવેલો કર્મયોગ.

રાહુલ—ત્યારે ગીતાને આપ પ્રમાણ ગણતા થયા છો ?

સિદ્ધાર્થ—જેમ બધાં અનુભવનાં વાક્યને તેમ. પણ, બેશક ગીતા સમજવી કઠિન છે.

* * * *

રાહુલ—મહારાજના શબ્દો ગંભિર અને શાન્ત નિસરે છે. છેલ્લા સરખા સમજવાના છે ?—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ ! તને એટલું ફરી પણ કહી લઉં છું કે "યોગી થજે." હવે બહાર જા. શિષ્યોને જણાવ કે સમાધિની તૈયારી કરે.

રાહુલ—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રડે છે, રાહુલ ! **आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन !**

રાહુલ—મહારાજ ! સમય.

સિદ્ધાર્થ—અનંત છેઃ જ્ઞાન અખંડ છે; મારી જરૂર નથી; કર્તવ્ય માત્ર કરજે.

રાહુલ—(સ્વસ્થ થતાં) તથાસ્તુ ! હાલ તો બધા શિષ્યોને તાતના ચરણનો છેલ્લો સ્પર્શ કરવા અને અશ્રુથી તેનું પ્રક્ષાલન કરવા બોલાવી લાવું છું. તાતને સુવાડતો જાઉં ? શરીર સ્વસ્થ છે ?

સિદ્ધાર્થ--સ્વસ્થ તો નહીં પણ સ્વાધીન છે, બેટા! તું સુખે જા; અને તારી માતાને—સુભદ્રાને કહે કે જરા આગળથી મારી પાસે આવી જાય. ઘણું કરીને તે આવતી જ હશે. આ આવી—તું જા, તારા બંધુઓને બોલાવી લાવ.

*　　*　　*　　*　　*

સિદ્ધાર્થ--ભદ્રા!

સુભદ્રા—આજે પૂર્વનું સંબોધન સાંભળી નવજીવન પામી. મહારાજ! આજ્ઞા?

સિદ્ધાર્થ--આપણે જઈએ છીએ.

સુભદ્રા—મહારાજ!

સિદ્ધાર્થ—ભદ્રા, માયાનો પડદો ફાડી છેલ્લી નજર કરી લે. ક્યાં જઈએ છીએ?

સુભદ્રા—सर्वं खल्विदं ब्रह्म?

*　　*　　*　　*　　*

સુભદ્રા--બૌદ્ધો! અમે જઈએ છીએ. વખત ટુંકો છે. તમને સર્વને કહેવાનું આટલું જ છેઃ પોતપોતાના સ્વત્વની જીવનયજ્ઞમાં આહુતિ આપજો; અને તેની ભસ્મના સ્નાનથી નિર્મળ થઈ નિર્વાણ મેળવજો!

સિદ્ધાર્થ--તથાસ્તુ!

શિષ્યો (સાશ્રુ)—દેવિ! છેલ્લે અમને પ્રતિમા માત્ર પૂજવાની રજા આપવાનો અનુગ્રહ કરતાં જાઓ! નહીં તો નિરાધાર-

સિદ્ધાર્થ-સુ૦ (પ્રાણ જતાં પ્રયત્ને)-નહીં! નહીં-જ (સ્વગત) શું રાહુલ સિવાય કોઈએ સાંભળ્યું જ નહીં? માયા!

(૮.)

ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા.

ચંદ્રકાન્ત—પ્રિયા, મને ક્ષમા આપ અને ચલાવ તારૂં સંગીત; હું સાંભળવા સજ્જ છું. પાપ કીધા પછી પશ્ચાત્તાપથી નિર્મલ થયેલો છું; તો ક્ષમા બતાવી સ્વસ્થ કર. સદય થા. ફરી અપરાધી નહીં થાઉં.

અનામિકા--વહાલા, કહો તે કરવાને હમેશાં સજ્જ છું. માત્ર "આજે સંગીત નથી સાંભળવું" એમ કહીને ચાલ્યા ગયા; એટલે હું ન બોલી શકી.—અને હજી પણ રીસનું કારણ સમજી શકતી નથી.

ચંદ્રકાન્ત--મારાથી ઘણીવાર પાપ થઈ જાય છે. પણ મને ક્ષમા કર! મને એક એવું સ્વપ્નું આવ્યું છે, કે તારી ક્ષમા વગર સ્વસ્થતા થવાની નથી.

અનામિકા—સ્વપ્નું! એટલા વખતમાં નિદ્રા અને સ્વપ્નું. પણ શું હતું તે? કહો મને.

ચંદ્રકાન્ત—તું ખરે જ દેવીઓના કરતાં પણ વધારે સરલ અને સદય છે. તો સાંભળ મારૂં સ્વપ્નું.-મને જાણે એવું થયું, કે હું કોઇ પરમ વિશાલ, ગમ્ભીર, અને નિર્મલ સરોવરના તટપર આવી ચઢ્યો છું, મધુર અને મોહક તરંગોનાં સ્વપ્નસ્મિત જોઉં છું; અને આસપાસ ચારે તરફ દિવ્ય રંગ અને પરમ રમણીય રૂપના તરૂવરોથી છવાયેલા ઉંચા ઉભા રહેલા પર્વતો તરફ દૃષ્ટિ લંબાવું છું. ભવ્ય રમણીય દર્શન, શીતલ સુગન્ધી પવન, અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સૂચવવાને નિસરતો કોઇક પરમ સુકોમલ ગીતસ્વર હૃદયને જાણે લીન કરે છે. અહા! દિવ્ય સરોવર!

અનામિકા—પછી ? એ સરોવરપર શું બન્યું ?

ચંદ્રાકાન્ત--પછી નયનને, સમગ્ર શરીરને અને આન્તર-આત્માને પ્રસન્ન કરતો કરતો હું તે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ધીમે ધીમે ફરવા માંડ્યું, ત્યાં સરોવરના પૂર્વ કીનારાપર મેં એક અતિશય સુંદર કુલીન દેવાંગના જેવી સ્ત્રીને બેઠેલી જોઇ. તેની ભવ્ય મૂર્તિ અને કાન્તિ દૂરથી જોતાં હું આધીન થયો; અને પગ મેળે મેળે જ તે સ્થાનક તરફ પ્રવૃત્ત થયા.

અનામિકા--પછી ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી વહાલી, એ ભવ્ય મૂર્તિ તરફ હું ચાલતો થયો; અને નજીક આવ્યો, ત્યાં મને પહેલાંના કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્ય, સંતોષ અને ભક્તિભાવનો અનુભવ થયો. હું દેવીને પ્રણામ કરવા અને તેની દૃષ્ટિ જોવા તત્પર થવા લાગ્યો.

અનામિકા—ત્યાં શું થયું ?

ચંદ્રકાન્ત--ત્યાં એવું થયું, કે મારી દૃષ્ટિ સામેના પશ્ચિમના તટપર પડી, અને ત્યાં ઓ અનામિકા-મેં એક એવી સૃષ્ટિ જોઇ, કે તે સંભારતાં પણ ત્રાસ અને વેદના થયા વગર રહેતાં નથી—ત્યાં મેં એક અતિ બીભત્સ અને ભયાનક પિશાચિની જોઇ; તે મારી દેવી તરફ રાક્ષસી દૃષ્ટિ ઠરાવી બેઠી હતી; અને ઉછંગમાં પડેલા એક સૌન્દર્યના અવતાર સરખા મનોહર અને સુકુમાર બાલકપર કઠોર હાથ ફેરવતી હતી. મેં જોયું કે એ બાલકની આંખમાંથી આંસુનો એક વિશાલ અને અવિરત પ્રવાહ ચાલી સરોવરમાં ભળતો હતો; અને મને માલુમ પડયું કે બીજો મારી બાજુએથી અને મારી દેવીના નેત્રમાંથી ચાલતો હતો. હું દશે દિશા તરફ ફરી ફરીને જોઇ ત્રાસ અને વેદનાથી વિવશ થયો, તોપણ પ્રયત્ને પ્રણામ કરી બોલ્યો:--

"દેવિ, પ્રગલ્ભ જિજ્ઞાસાનો મારો પ્રશ્ન નથી. પણ અહીં દશે દિશાના દર્શનથી હું વિવશ થયો છું. આ વિશાલ, ગમ્ભીર, નિર્મલ સરોવર, તમે, તમારો મનોહર બાલક, અને બન્નેને દારુણ વ્યથા કરનાર પેલી બીભત્સ ભયાનક આકૃતિ, આ સર્વમાં મને કશાની ખબર પડતી નથી. તમે કોણ છો? આ સર્વ શી સ્થિતિ છે? પ્રતિકારનો પ્રયત્ન પણ નથી દેખાતો, એવી આ શી આપત્તિ છે?"

અનામિકા—પછી? પછી એ દેવીએ શો ઉત્તર વાળ્યો?

ચંદ્રકાન્ત—દેવીએ એવો ઉત્તર વાળ્યો કે "આ સરોવર આંસુનું સરોવર કહેવાય છે; અને તેઓ માનુષી દેવીના અને મારા મનોહર બાલકને મનુષ્ય દેવના નામથી સ્વર્ગલોકમાં બોલાવે છે; અને એ પિશાચિની નારકી નામે રાક્ષસી છે. મારું અને મારા બાલકનું રુદન મારા પોતાના પાપનું અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વનું પરિણામ છે. પ્રતિકાર હાલ કશો નથી."

અનામિકા—એટલે હું કશું ન સમજી.

ચંદ્રકાન્ત—હમણાં જ સમજાવું છું, પ્રિયા. પછી મેં ફરીને પ્રાર્થના કરી, કે "દેવીને અવિનય ન લાગે તો હું બધો વૃત્તાંત જાણવા ઉત્કંઠિત છું. આવા ધાર્મિક અને પ્રતાપી રૂપમાં અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વે પ્રવેશ કેવી સંસ્થિતિમાં કર્યો હશે, એ મારાથી કલ્પી શકાતું નથી; અને પ્રતિકારનો અસંભવ મને વિષાદથી જડ કરે છે. બહુ દુઃખ થાય તેમ ન હોય તો દેવીએ સંભળાવવાની કૃપા કરવી" અને ત્યારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખી ધીમેથી અને થોડા શબ્દોમાં પણ એક એવો દયાજનક અને ગમ્ભીર ઇતિહાસ કહ્યો, કે હું તે કદાપિ વિસરીશ નહીં.

અનામિકા—શો ઇતિહાસ?

ચંદ્રકાન્ત—તેણે કહ્યું કે "હું ન્હાનપણથી બુદ્ધિશાલી હતી.

સ્વામીએ પ્રથમ મને એક દેવબાલકની સુપ્રત કરેલી, અને ફરમાવેલું, કે મારે એને કેળવણી આપવી.

\+ + + +

" કેળવણીમાં કેટલોક કાલ ચાલ્યો ગયો; અને તેની ફતેહથી તથા મારા દેવબાલકમાં પ્રકટ થતા વિકાસથી હું સન્તોષમાં રહેવા લાગી. પણ સન્તોપ સાથે થોડા વખતની અંદર જ અભિમાનનો પ્રવેશ થયો; અને હૃદયમાં ભક્તિભાવના કરતાં સ્વાશ્રયત્વની પ્રધાનતા થઇ. પણ હું સમજી નહીં. મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. આખર એક વખત મહાકાંક્ષાથી પ્રગલ્ભ થઇ મેં મહારાજને પ્રાર્થના કીધી. + + +

" પ્રાર્થના એવી કીધી, કે ' મારો શિક્ષણનો પ્રયત્ન સફલ થયો છે, અને હું એક આખી જાતિને મારા બાલકની સાથે શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક છું, તો મહારાજે એક આખી જાતિ નવીન ઉત્પન્ન કરી મને સુપ્રત કરવા કૃપા કરવી.' પણ મહારાજ કશું બોલ્યા નહીં.

" હું કશું સમજી નહીં; પણ મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી, અને વધારે ફત્તેહમંદ થતી ગઇ. ફરી મેં પ્રસંગ જોઇ મહારાજને વિજ્ઞપ્તિ કરી, કે ' મહારાજ, મને એક જાતિની સુપ્રત થવી જોઇએ; હું કર્તવ્ય કરવાની આકાંક્ષી છું. ' પણ મહારાજ મારા સામું કંઇક ખેદથી તથા કંઇક અનાદરથી જોઇ રહ્યા; અને કશું બોલ્યા નહીં. મને ખોટું લાગ્યું; છતાં હું સમજી નહીં. + + + +

" છેલ્લો ત્રીજી વાર વિનયથી પણ આવેશ દેખાય એવી રીતે મેં વિનંતિ કીધી; અને સ્વામીનું ફરમાન થયું, કે એ પ્રમાણે થાઓ. તરત મને મનુષ્યજાતિની સુપ્રત કરવામાં આવી, મેં જેયું કે જાતિ સારી છે, શિક્ષણપાત્ર છે, અને હું સન્તોપ પામી. મને જુદા પ્રાસાદમાં જવા હુકમ થયો, અને તોપણ હું સમજી નહીં. હું સ્વાશ્રયી

થઇ હતી; મને બ્હીક ન હતી; અને પોતાની શિક્ષણશકિત પર શ્રદ્ધા હતી.

"નવા પ્રાસાદમાં મહારાજના પરિચારકો ન હતા; છતાં રક્ષક કે સહાયની મને ખામી દેખાઇ નહીં. પણ થોડાજ દિવસમાં મારી અધોગતિ શરૂ થઇ. થોડાજ દિવસમાં અનુગ્રહને બદલે સ્વ-શક્તિને સફળ માની મહાકાંક્ષી થવાના અને નમ્રતાની ભક્તિનો સંહાર કરવાના પાપની શિક્ષા મારા તરફ પ્રવૃત્ત થઇ; અને એક મધ્યાહ્નને આ રાક્ષસી શિક્ષણમન્દિરમાં આવી ઉભી રહી, મને આજ્ઞા કરવા લાગી"

અનામિકા—સ્વર્ગમાં પણ આલોકના જેવા ભયાનક પ્રસંગો બનતા હશે?

ચંદ્રકાન્ત—સ્વર્ગમાં નહીં પણ વચ્ચેના લોકમાં. પછી માનુષી દેવીએ પોતાની હકીકત ચાલુ રાખતાં કહ્યું કે "એ પિશાચિની મને આજ્ઞા કરવા લાગી, કે મનુષ્યદેવ મને સુપ્રત કર. આ નવીન જાતિને શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર હાલ મારો છે; તારો નહીં. એ તો તને તારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા જ ઉત્પન્ન થઇ છે. અને તેને તથા તારે કેટલોક કાલ મારી સન્નિધિમાં રહેવું એમ ફરમાન થયું છે તો બાળક મને સોંપી દે; નવીન જાતિને બોલાવી લે, અને મારી પાછળ પાછળ ચાલ.

* * * *

"મારે બધું કરવું પડ્યું; અને હું તેની પાછળ પાછળ આ સરોવરના કિનારા પર આવી અહીં તેણે મને આજ પત્થર પર બેસાડી, અને કોણ જાણે કેટલા વખતથી પ્રકાશો અને અન્ધકારો જોતી અહીંજ હું બેશી રહી છું. મારાપર સ્નેહ કે દયા રાખનારાં દેવદેવીઓ કોઇ કોઇ વાર આવે છે; અને આશ્વાસન આપે છે;

પણ કોઇ મને શિક્ષાની અવધિ જણાવી શકતાં નથી. મનુષ્ય-દેવ એ રાક્ષસીના સ્પર્શથી દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય છે; અને મારાં આંસુમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મનુષ્યજાતિમાં તેને મળતું જે કંઇ રૂપ આપ્યું છે, તે પણ એ રાક્ષસીના પ્રયત્નોથી નિર્મૂળ થવાની તૈયારી છે."

અને આટલું બોલતાં, ઓ અનામિકા! એ ધાર્મિક સ્વરૂપની અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે તેટલા પ્રતાપની દેવી એક સાધારણ સ્ત્રીની માફક રડી પડી, અને હું વિષાદથી મૂર્ચ્છિત થાત; પણ તે થોડા જ વખતમાં સ્વસ્થ થઇ ફરી બોલવા લાગી:—

"મનુષ્યો પણ એ કાલથી પોતાની અંદર જે કાંઇ માનુષી દેખાય તેના ઘાતમાં જ વધારે પ્રવૃત્ત થતા જાય છે. બેશક, મારા શિક્ષણનો હજી છેક ઉચ્છેદ થયો નથી; પણ હું જોઉં છું, કે અભિમાન, વિષયાસક્તિ, ભીરુતા, નિર્દયતા, વગેરે નારકી પ્રેરણાઓનાં સંતાન વધતાં જાય છે; અને એ ભૂતો મનુષ્યદેવનું જે જે વસ્તુમાં સાદૃશ્ય દેખાય તેનો ઉચ્છેદ કરે છે. જો મનુષ્યો સમજે, કે દેવત્વના ઘાતથી તો તેમની અને તેમની માતાની શિક્ષા ઉલટી લંબાશે; અને જો એમ સમજીને તેઓ આ સરોવરની અંદર પોતાના આંસુઓનું પણ અર્પણ કરવા લાગે, તો મને આશા છે, કે થોડા વખતમાં મારો અવધિ પૂરો થાય, કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તનું પાત્ર ભરાઇ જાય, ત્યારે પણ મને મુક્તિ ન મળે, એમ સ્વામીના દરબારમાં કદાપિ બને નહીં. પણ, મનુષ્યો એટલા નમ્ર અને દયાળુ થવાની શી આશા!"

અનામિકા--પછી ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી મેં પૂછ્યું, કે "દેવી કર્તવ્યની અત્યાકાંક્ષાની આ બધી શિક્ષા? ધર્માકાંક્ષા અધાર્મિક થઇ શકે?" અને તેણે ઉત્તર આપ્યો, કે "ધર્માકાંક્ષાનું સ્વરૂપ શિક્ષા પછી જ હું સમજી

શકી છું. આપણી કર્તવ્ય કરવાની અત્યાકાંક્ષા એ ધર્માકાંક્ષા નથી; ઈશ્વરેચ્છાનું અધીન અને શ્રદ્ધા તથા સંતોષ પુરસ્સર અનુસરણ એજ ધર્માકાંક્ષા છે. કર્તવ્ય કરવાનું દરેકને હોય છે; પણ હોય તેનો અનાદર થતો હોય, તો અધિક કરવાની આકાંક્ષા ધર્માકાંક્ષા નથી. પણ વધારે શામાટે કહું? સત્ય એટલું જ છે, કે દેવને અગર મનુષ્યને સેવા વગર કંઇ કર્તવ્ય, અને અહંકારમોક્ષ વગર ઇતર મોક્ષ કંઇ છે જ નહીં."

પ્રિયા, આ શબ્દો સાંભળતાંજ મને મારા પાપનું સ્મરણ થયું; પણ હું તેની પાસે કંઇ બોલવા જાઉં છું, ત્યાં આંખ ઉઘડી ગઇ. મને લાગ્યું, કે મેં પણ તારા સંગીતનો અનાદર કરવામાં સ્નેહની ઉર્મિને જ પ્રહાર કરવાનું પાપ કીધું છે. પણ હવે હું એવું કદાપિ નહીં કરૂં. તને શાથી સુખ થાય, તારા સુન્દર અંશો શાથી વિકસિત થાય, તેનો જ હવેથી હું વિચાર કરીશ. હવેથી હું ઘણા વિસ્તીર્ણ અર્થમાં આત્માશ્રયી અને આત્મનિમગ્ન થવાનો તથા નમ્ર અને દયાળુ બનવાનો પ્રયત્ન કરીશ; જ્યાં સૌન્દર્યનું સાદૃશ્ય દેખાશે ત્યાં રક્ષણ આપીશ; અને જગતનું આત્મવત્ દર્શન કરીને જે ભૂમિકાનાં વારંવાર સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે તે પર પહોંચી જઇશ. + + પણ થયું તે માટે ક્ષમા જ માગું છું. + + તો ચલાવ તારૂં સંગીત, પ્રિયા, સ્વસ્થ કરી સુખાનુભવ કરાવ.

અનામિકા—શું અદ્ભુત સ્વપ્નું અને શો આવેશ! પણ વહાલા, તમે જાણો છો, કે મારે તો તમને કશી ક્ષમા આપવાની છે જ નહીં. પ્રકૃતિ સ્વસ્થ ન હોય, કે બીજા વિચારમાં હો, અને મારા સંગીતનો અનાદર થાય તેમાં હું કશું પાપ સમજતી નથી. તો સ્વસ્થ રહો; કંઇક નવીન સંગીત સાંભળવાને સજ્જ થાઓ.

ચંદ્રકાન્ત—એટલી કૃપાળુ છે, તેથી જ મારા ઉદ્ધારનો સંભવ

છે. પણ તું નવીન સંગીત માટે સજ્જ થવા કહે છે. વિષય શો છે?

અનામિકા—વિષય? તમે જાણો છો કે કેટલાક દિવસથી અમુક આશાગીતના ધ્વનિઓ મારા હૃદયમાં સ્ફુર્યા કરે છે. હું કંઇ તમારી માફક કવિ નથી, અને તેથી મારી માનસસૃષ્ટિને તમારા જેવી સુઘટિત આકૃતિ આપી શકતી નથી. છતાં જે કંઇ શબ્દમાં દર્શાવી ન શકાય તે સર્વ સંગીતથી સૂચવવાને મેં યત્ન કીધો છે. × × × × અને, બેશક મારી આશાના સુદ્ધાં પિતા તો પોતેજ છો. તો—

ચંદ્રકાન્ત—પિતા ઉપરથી નહીં, પણ માતા ઉપરથીજ બાલકોનું શરીર બંધાય છે, વહાલી. પણ કંઇ નહીં. ચલાવ તારું આશાગીત અને બે ઘડી મને સુદ્ધાં કલ્પનાના સ્વર્ગજલમાં અવગાહન કરાવ.

અનામિકા—પ્રિયંવદ! સાંભળોઃ—

ગઝલ.

અહા! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે આશા!
બળેલો આર્ત્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને ઠરે આશા!
અરે! શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,
કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે કહે છે શું ખરે? આશા!
અને શું રૂઝશે આખર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો,
અને એ ચાલશે સાથે? દયા કેવી કરે, આશા!
નહીં પરવા જરા અમને કશીએ વસ્તુ ઐહિકની;
કરે સન્તોષ જો તેને મને તો ઉદ્ધરે આશા!
નિહાળું હા! ભવિષ્યે જો ઘડીપણ નેત્રરસ જૂનો,
સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા!
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં દેવિ!
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા!

(૯.)

રાણો કુંભો અને મીરાં.

કુંભો—ચંદ્રમા ઉદિત થઇને શિરપર આવ્યો અને મધ્યરાત્રિ થઇ; પણ **મીરાં**! તને તો નિશ્ચલ જ રહેલી દેખું છું. તું રજા માગે છે, અને મને શું કહેવું તે સુઝતું નથી. હવે હું મારે માટે નથી બોલતો પણ તને દેશનીએ દયા નથી?

મીરાં—દેશની દયા માલેકને છે. હું બિચારી શી બિસાતમાં છું?

કુંભો—શું છેવટે ઓળખી શકયો એ મારો અપરાધ છે કે હું ધર્મમાં પણ મદદ ન માગી શકું?

મીરાં—છેવટે ઓળખી શકયા છો એ અપરાધ નહીં પણ અપરાધની કબૂલત છે; અને મારા ધર્મથી વિમુખ કરીને બીજા કયા ધર્મમાં તમે મને ફસાવવા ઇચ્છો છો એ હું જાણતી નથી.

કુંભો—**મીરાં**! ફસાવવાનો આરોપ કરવો એ તને ઘટતું નથી. તને બધું કહી ચૂકયો છું. અને તારી પાસે વિષનો પ્યાલો લાવનારને અને મારા નામથી તથા મને સારૂં લાગશે એમ ધારીને તને જૂઠો સંદેશો કહેનારને શું શાસન થયું છે તે પણ હવે તને વિદિત છે. એટલું ખરૂં કે ચિતોડની પટરાણી ગમે તેવા વેરાગીઓની સંગતિ કરે તે મને પસંદ નહીં; અને તેટલા માટે મ્હેં તેની મના કરેલી; પણ હવે તારૂં સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ મને લાગે જ છે કે એમ કરવાથી તારી મહત્તા નહીં રહે.

મીરાં—મારી મહત્તા! મને મારી મહત્તાનો નહીં પણ હમેશાં માલેકની મહત્તાનો જ વિચાર આવે છે. એને તમારી માફક વેરાગી-

ઓની સંગતિમાં ભીતિ નથી લાગતી; એને તો એ પ્રીતિપાત્ર છે. અને રાણાજી ! તમે મને મારવાની ઇચ્છા નહીં કરેલી તે માટે તમારો ઉપકાર માનું; પણ જે સ્વામીએ મને જીવતી રાખી તેને જ હવે તો અનુસરનારી છું. તમારા પર ફસાવવાનો આરોપ કરૂં છું તે તો એટલા માટે કે એ ખરી મહત્તાના માર્ગ પરથી ઉતારીને તમે મને જુદે રસ્તે વાળવા મથો છો.

કુંભો—તારો એ સ્વામી મારો નથી એમ નથી. પણ, ખરી મહત્તાનો માર્ગ સમજવામાં કદાચ તારી ભૂલ થતી હશે. ઇશ્વરે તને રાણીની પદવી આપી છે; તો એ પદવી પર રહીને તારે કર્તવ્ય બજાવવું જોઇએ. મારે તુર્કોને દૂર કરવામાં ઘણી યોજનાઓ ઘડવાની છે; અને રાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખવાને કોઇક વિશ્વાસપાત્ર અને ધર્માગ્રહી માણસની જરૂર છે. પ્રકૃતિવર્ગ સ્વાર્થી, ભીરુ અને નિઃસત્ત્વ થતો જાય છે. મારી નહીં તો મહારાજની ધર્મપત્ની તરીકે તારે ભૂમિના રક્ષણમાં ભાગ લેવો જોઇએ.

મીરાં—પ્રકૃતિવર્ગ ખરે જ સ્વાર્થી, ભીરુ અને નિઃસત્ત્વ થતો હશે, તો તમે પણ ભૂમિનું રક્ષણ કરી શકવાના નથી; અને જો તેમાંથી વીરત્વનું બીજ નષ્ટ નહીં થયું હોય તો મહારાજને ગમશે તો કાલે ઉદ્ધાર થઇ રહેશે. પણ મને તો અહીં રહેવાને બદલે અહીંથી જવાની જ આજ્ઞા થાય છે. તો વધારે રહેવું એ પાપ છે.

કુંભો—મીરાં ! ભક્તિને હું કોમળ માનતો આવ્યો છું તેથી તારાં વચનો કઠોર કેમ છે તે સમજી શકતો નથી. જો તું અહીં રહે તેમાં પાપ હોય તો મારું પોતાનું આચરણ પાપનું હોવું જોઇએ. પણ હું શું કરું છું ? આવી મનોહર રાત્રે અને આવા મનોહર સ્થળમાં પણ માત્ર ઉપભોગની ખાતર કોઇ દિવસ હું બેઠો નથી.

મારા રાત્રિદીવસ આગામી ભવિષ્યનું રૂપ જાણી લેવામાં અને તેનો અનિષ્ટ ભાગ અટકાવવાના ચિંતનમાં જાય છે. ઘણાં વર્ષથી હું કશું લખી વાંચી શકયો નથી. મને મેવાડની નહીં પણ બધાં રાજ્યોની ચિંતા રહે છે. કીર્તિસ્તમ્ભો ચણાવતાં, કિલ્લાઓ સમરાવતાં, અને જે લોકોએ પૂર્વજોનાં લોહી પીધાં છે તેમને નિર્મૂલ કરવાના વિચારો અને પ્રયત્નોમાં મને એક ક્ષણ પણ સુખની મળતી નથી. હું પાપ કરૂં છું ?

મીરાં—રાણાજી પાપ કરેજ નહીં ? અરે રાજા! પાપ કરતાં પાપનું જ્ઞાન થયું તો શું જોઇએ ? તમે કીર્તિસ્તંભો ચણાવો છો, અને કિલ્લાઓ સમરાવો છો તે યોગ્ય છે; પણ એથી બધે પ્રકારે પોતાને નિર્દોષ સમજતા હો તો ભૂલ છે. મને તો બધી ખબર નથી; પણ એટલું પૂછું છું કે તમે તમારા સૈનિકોના જેટલી તમારા આચાર્યો અને પંડિતોની ખબર રાખો છો ? હું ધારૂં છું કે તેમાંના ઘણા બહુ દુઃખી થાય છે, અને તે માત્ર તમારી અવગણનાને લીધે. મેં જાતે કેટલાએકને તમારા દેવાંશી પૂર્વજ સમરસિંહને યાદ કરતા અને આંસુ પાડતા જોયા છે.

કુંભો—તેમણે જાણવું જોઇએ કે હું વ્યવસાયી છું; મને બધી શી રીતે ખબર પડે ? હકીકત મને જાહેર કરવી જોઇએ.

મીરાં—રાણાજી, હકીકત હજી પણ તમારા ધ્યાનમાં નથી ઉતરતી. હકીકત એજ છે કે ફરિયાદ તમારી પાસે નથી આવતી એમ નથી; પણ તમે હમેશાં આવેશમાં અને ન્યાય કરવાને અઘટિત સ્થિતિમાં રહો છો. રાજા! આવેશથી યુદ્ધવીરની કીર્તિ મળે; ધર્મવીરની કદાપિ ન મળે. ઉચ્ચતર કઇ છે તે તમે જાણતા હશો.

કુંભો—હું એવા કશા ભેદની દરકાર રાખતો નથી; માત્ર મને

જે શ્રેય લાગે છે તે મારે મથું છું. તું ધારે છે તેમ મને કંઇ કીર્તિનો લોભ નથી. શી રીતે હોઇ શકે ? શું તું એમ સમજે છે કે આ સ્તંભ મેં માત્ર અભિમાનને સંતોષવાને ઉભો કીધો છે ? નહીં મીરાં ! હું પણ સમરસિંહની માફક બધી ફરજો અદા કરવાને ઉત્સુક છું. પણ મને લાગે છે કે તને અનુભવ નથી. તુર્કોનું કેટલું જોખમ છે તે તું સમજતી નથી.

મીરાં—મને અનુભવ તો નથી પણ આસ્થા છે. આસ્થા એવી છે કે માલેક દરેક દેશની ઘટે તેની જ દશા કરે છે. મહત્કાર્યોની ખાતર આવશ્યક કાર્યોનો અનાદર એ તમે ધારો છો તેમ વીરત્વનું લક્ષણ નથી; વીરત્વનું નહીં પણ લોભનું લક્ષણ છે. રાજા ! હજી પણ આંખો ઉઘાડો; હજી પણ નમ્ર થાઓ; ગુમાન છોડી દો; તમારી નહીં પણ માલેકની કીર્તિનો વિચાર કરો; બધી ફરજો અદા કરવાનો આગ્રહ રાખો. હજી પણ વખત ગયો નથી. સ્થળે સ્થળે દેવસ્થાન સ્થાપો; સાધુ વેરાગીઓનાં સદાવ્રત માંડો; દષ્ટિ સૂક્ષ્મ રાખો, દેશના નસીબમાં હશે તો હજી પણ કોઇ ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવનાર મહાત્મા મળી આવશે. મહાત્મા વગર ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

કુંભો—મીરાં ! સવાલ ધર્મનો નહીં પણ વિગ્રહનો છે.

મીરાં—અને કયો ધર્મની મદદ વગરનો વિગ્રહ વિજયી થયો છે ? રાજા ! આ દેશમાં તો સાધુ વેરાગીઓએ જ પરોક્ષ રહીને વિજયો મેળવ્યા છે. તેમની મદદ વગર તમે બધાં રાજ્યોને એકત્ર કદાપિ કરી શકવાના નથી. આવા વિષમ વખતમાં તો એ વર્ગની જ મોટામાં મોટી જરૂર છે, કારણ કે તેઓ જાતે નિરપેક્ષ અને પૂજ્ય હોવાથી બધાનો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ આકર્ષી શકે. તમે

એકલા મથે। છે। તેથી અનુકૂળ નહીં પણ પ્રતિકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન કરે। છે।.

*　　*　　*　　*

કુંભો--કદાચ તું કહે છે તેમ જ હશે; મને લાગે છે કે ઘણે અંશે તેમ જ છે. રાજાઓ, કોઇ પણ સમગ્ર દેશના હિતને માટે શ્રમ કરે એમ માની શકતા નથી; અને મારા પ્રયત્નો ઘણી વાર માત્ર મેવાડના લાભના સમજે છે. બધા કાલની જાળમાં ફસાયા છે, અને છેવટે શી દશા થવાનો સંભવ છે તે સમજતા નથી. પણ જો ધર્મથી તેમને દૂર દષ્ટિ કે દેશભક્તિ શીખવી શકાય એમ હોય તો હું તને અનુસરવાને તત્પર છું, તો મીરાં ! હજી મારી હોડીનું–આખા દેશની હોડીનું સુકાન તારા હાથમાં લે. બધાંને તારી લે.

મીરાં--દેશની હોડી ચલાવવાની મારી તાકાત નથી; અને મને આસ્થા છે કે બધા પોતપોતાની ફરજ બજાવશે તો દેશને ભય નથી. તમારી હોડી પણ હવે તો તમારા જ હાથમાં છે. એ મારા હાથમાં લેવાનો વખત ગયો. એક વખત બેશક એવો હતો કે જ્યારે પ્રતિક્ષણ પતિનાં નયન વગર મીરાંને કશું દેખાતું નહીં; અને એ વખત મારા ઉછળતા સ્નેહને આશ્રય આપીને તમે મને પોતાની બનાવી શકયા હોત. પણ તમે અભિમાનમાં અનાદર કરીને એ સંધિ જવા દીધો; અને હવે તો પ્રેમજીવનની રાખમાંથી "જીરાફ" પંખીના માફક નવું ઉત્પન્ન થએલું ધર્મજીવન જ મીરાંમાં રહ્યું છે. ઉપરાંત,

हावां--तो छे—राणा-कुंभा—स्वामी-मारा—राम ।

કુંભો—દેવિ, અસ્તુ. ભાવી હોય તે થાઓ. માલેકની મરજી જ દેશને તારવાની નહીં પણ ડુબાવવાની દેખાય છે.

મીરાં—રાણા! પોતાની નિરાશાને ઈશ્વરનો દોષ ન સમજો. પણ તમને સમજાવવું કદાચ વૃથા છે. મને રજા ?

કુંભો—દેવિ, આઠ ઘડીથી કાળી સાડીમાંથી ખીલી નીકળતી તારી દૈવી મુદ્રા જોઉં છું, તારી ઈશ્વરી વાણી સાંભળું છું, અને વહેલી ખબર પડી હોત તો ભૂતભવિષ્ય કેટલાં ફરી શકત તેની મિથ્યા કલ્પનાઓ કરું છું. બેશક રહીશ એટલો ઉપકાર માનીશ !

મીરાં—રાણાજી! ભૂત હવે વર્તમાન થઇ શકે તેમ નથી. અને यद्भावी न तद्भावो भावीचेन्न तदन्यथा । તો શોક ન કરતા. મને જે થયું છે તેથી પરમ સુખ છે, અને તમે સુદ્ધાં હજી કર્ત્તવ્ય સમજશો તો સુખી થઇ શકશો. માત્ર આત્માને જરા કોમલ કરજો. + + + + +

પણ સાંઢણી હવે બોલાવે છે; અને હું જાઉં છું. ઈશ્વર તમને ક્ષમા કરો !

કુંભો—અને મીરાં ?

મીરાં—મીરાં ભિન્ન નથી.

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો

અને

તે સંબંધે થોડીએક ચર્ચા.

વાચકોને સંબોધન.

પાછળનાં પાનાંઓમાં પત્રજ છે; પરંતુ પત્રમાં ચર્ચેલો વિષય લખનારનાજ, અને જેને ઉદ્દેશીને પત્ર લખ્યો છે તેનાજ હિતનો નહીં પણ સાર્વજનિક હિતનો છે; વળી લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી, પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે, માટેજ એને મુદ્રાંકિત કરી વિસ્તારમાં ફેલાવવામાં આવે છે. લખનાર પોતે ભણે છે તે મનાવવા નહીં, પણ પોતાની ભુલ હોય તે જાણવા વિશેષ ઉત્સુક છે.

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો.

ગો—

૧૭-૪-૯૮

પ્રિયબંધુ—,

(૧) સ્વીડનબોર્ગનું 'લગ્ન' અને 'વ્યભિચાર' એ બંને સ્નેહનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું. બહુ આનંદ આવ્યો. ઘણું નવું સમજાઈ શકાયું. તમે તેના "સ્વર્ગ અને નરકના" પુસ્તકના ભાષાંતરના જે થોડા કાગળો મોકલ્યા તે પણ બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક—એક વખત મળ્યા ત્યારે જ અને બીજી વખત હમણાં—વાંચ્યા. સ્વીડનબોર્ગ તેના 'સ્નેહ' ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તેજ તેને જૂદી જૂદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સમજાયું, અને એમજ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી જતો નથી. પરમાત્માના કોઈ એક બિંદુનીજ ઝાંખી એક ઝિંદગીમાં થઇ શકે છે, પણ એ ઝાંખી સ્વીડનબોર્ગને કેટલી બધી સ્પષ્ટ થઈ છે! ખરેખરૂં ભવ્ય કેટલું બધું સરલ હોય છે તેને માટે તે કહે છે કે 'બ્રહ્માંડનું સત્ય સાંભળતાં તુર્તજ સમજાઇ જાય છે, કેમકે તેમાં પરમાત્માના પ્રકાશનો ખળકો હોય છે' અને તેનો તો એ પાદરી ફિલસુફ પોતેજ સાક્ષાત્કાર કરી બતાવે છે.

(૨) પરંતુ મ્હારા જેવો એ મહાત્માનાં વખાણ કરે તે કરતાં તેમાં જે કાંઇ ન સમજાયું હોય તે સમજવા યત્ન કરે એટલે પોતાને જે કાંઈ તેમાં ખુંચતું હોય તે બોલે તે વધારે ઉપયોગનું છે. હું એમજ કરવા બેઠો છું અને એ ઉપરાંત એ બાબત બોલતાં બોલતાં અત્યારે 'મ્હારો ધર્મ' એવું જે કાંઇ હોય તે પણ બોલવું જરૂરનું લાગે છે. તમારી એ જાણવા ઇચ્છા પણ હતી.

(૩) સ્વીડનબોર્ગ એક પાદરી ફિલસુફ હતો એમ કહેવામાં હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે તે ક્રિશ્ચિયન પૂરો હતો. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે પણ એજ તેની ખામીઓનું પણ કારણ છે. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે; કેમકે તેનાં સમગ્ર કારણો, સાબીતીઓ અને દલીલો તેની શ્રદ્ધામાંથી વહે છે અને તેથીજ તે બહુ સબલ અને સરલ બની શકયાં છે. (શ્રદ્ધા કારણોમાંથી નહિ પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે.) એથી ઉલટું બને છે ત્યાં તો ઉજાસને બદલે અંધાર જ મળે છે. પણ શ્રદ્ધા સ્નેહની છે અને સ્નેહ ઘણી વખ્ત પૂજા કરવા જતાં ગળી પડી આસપાસના ખૂણા ખાંચરામાં જે કાંઇ હોય છે તેને જોઈ શકતો નથી અને જુવે છે તોપણ રાગી દૃષ્ટિ બહુવાર ભૂલ ભરેલું જુવે છે. સ્વીડનબોર્ગ ક્રિશ્ચિયન છે તેથી તેની દૃષ્ટિમાં પણ આવી ન્હાની ન્હાની ખામી છે. એ ખામી હોય છતાં પણ કાંઇ દોષ હું તો ગણુતો નથી. કેમકે એવી રીતે જોવા શિવાય બીજો જોવાનો માર્ગજ નથી. પૂર્ણ તટસ્થત્વ સંભવતુંજ નથી; પરંતુ ત્યાંએ જેમ ઘણી વખ્ત અંધશ્રદ્ધા કવિનું ભૂષણ છે તેમ તટસ્થત્વ ફિલસુફનું ભૂષણ છે. સ્વીડનબોર્ગ જેટલો પાદરી છે તેટલો તે ફિલસુફ કરતાં વધારે કવિ છે. તેની ફિલસુફીમાં તેનું પાદરીપણું નડે છે અને તેની કવિતામાં તે કવિ થતાં ડરે છે એ વાત નડે છે. તે પાદરી આળસી જાય અને તેની ગાદી કૃષ્ણની ગાદી સાથે મૂકાય, તે ખુલ્લા દિલથી કવિતામાં પડે અને તે ગોપી બની જાય, અને તેના જેવી ગોપી કે તેના જેવો કૃષ્ણ શું ન શીખવી શકે? સ્વીડનબોર્ગ કવિતા અને ફિલસુફીની વચમાં રહી જવાથી તે દુનિયાને જે આશ્ચર્ય બની શક્યો હોત તે બની શક્યો નથી.

(૪) હું આવી ખામી સ્વીડનબોર્ગમાં કાઢનાર કોણ? પરંતુ આ નવાઇ જેવી વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે હું તેની ખામીઓ બતાવું છું ત્યારે તેની હું પૂજાજ કરૂં છું. સ્વીડનબોર્ગ જે કહે છે અને મ્હારે જે કહેવાનું છે તેમાં તફાવત માત્ર એક વાળ જેટલો છે, બહુજ સૂક્ષ્મ છે. મ્હારા હૃદયમાં પ્રેમ અને સત્યની જે કાંઇ કલ્પનાઓ હતી તે બોલી શકાય એવી સ્પષ્ટ સ્વીડનબોર્ગનાજ આટલા એ સહવાસથી બની છે. હું આ લખું છું તે મ્હારા પોતાના વિચારો અત્યારે ક્યાં ઉભા છે તે જોવા, સ્વીડનબોર્ગમાંથી મને જે કાંઇ મળ્યું તે જોવા અને તેમાં જે કાંઇ મતભેદ છે તે જોવા લખું છું. મને એ ખામી બતાવવાની હિંમત આવે છે. કેમકે 'કેમ વાંચવું' એ હું થોડા જ સમયથી એમર્સન પાસે શીખ્યો છું. એ ઋષિ ન્યાયાધીશની ગાદી વાંચનારને આપે છે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાં જ લાભ છે. હવે મ્હારે કહેવાનું છે તે જલદી કહીશ.

(૫) સ્વીડનબોર્ગ પ્રભુકૃપાથી અને પવિત્ર પ્રબલ ઇચ્છાથી સ્વર્ગ અને નરક જોઇ શકયો હતો. અસ્તુ. પણ હું માનું છું તેમ ખરો ભક્ત અને ખરો જ્ઞાની સ્વર્ગ અને નરકની તપાસ કરવા જતો નથી. તે જાણવાની તેની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ખરા ભક્તને એ વાતો નિરસ લાગે છે અને ખરા જ્ઞાનીને સ્થૂલ લાગે છે. ભક્ત અને જ્ઞાની નિરંતર એક વર્તમાનમાં જ રહે છે, અને તે એટલી બધી તૃપ્તિથી કે ચાલતી ક્ષણથી અધિક સુખ તેને કોઇ પણ સ્વર્ગમાં નથી. ભજનની ધૂનમાં રહેનારી આપણી ગઇ કાલની મીરાંને કે હજારો વિકટ મામલાઓમાં સમાન-પ્રફુલ્લ-શાંત-હૃદય કૃષ્ણને પૂછી જુવો કે તેઓ આજે જરા સ્વર્ગ જોવા પધારશે? તમે કેવા ઉત્તરની આશા રાખો છો? હું તો ધારૂં છું કે 'અમને એવો વ્યર્થ કાલક્ષેપ

કરવા શા માટે બોલાવો છો ?' એજ ઉત્તર મળશે. પરંતુ સ્વીડનબોર્ગ સ્વર્ગ નરક જોવા ગયો તેની ખાતર તેનાપર કશો પ્રહાર કરવાની જરૂર નથી. એ ઇચ્છા પણ નથી. પરંતુ આપણે સિદ્ધ સ્વીડનબોર્ગના અને ક્રિશ્ચિયાનિટિના લક્ષ્યથી હું માનું છું તેમ ઉચ્ચતર એવું શ્રી કૃષ્ણનું અને વેદાંતનું અને ભક્તિમાં ગોપીનું લક્ષ્ય અત્રે જોવાનું છે, અને એ બંનેનો મુકાબલો કરી જોવાનો છે, અને તેથી આ અને આવું લખાય એ ઉપયોગનું છે. એ પણ કહીજ લેવું જોઇએ કે જેમ સ્વીડનબોર્ગ એક તરફ રાગી હતો તેમ હું બીજી તરફ રાગી છું. ઇનસાફ તો કોઈ અન્યે આપવો જોઇએ.

(૬) સ્વીડનબોર્ગના સ્નેહની વાત ઉપર ઉતર્યા પહેલાં હજુ એક બે વાત બીજીજ કહેવાની છે. દુનિયાનો મ્હોટો ભાગ અત્યારે એમ માનતો દેખાય છે કે વિશ્વ સુધરતું ચાલે છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે વિશ્વ અત્યારે તો બહુજ ઝડપથી બગડતું ચાલે છે, પણ બહુ સમયથી—કેટલાએ યુગોથી—બગડતું જ આવ્યું છે. તે મ્હારાથી તો ઉલટુંજ કહે છે કે પ્રથમ વિશ્વ સુવર્ણ હતું, પછી રૂપું બન્યું અને પછી ત્રાંબું અને પછી લ્હોડું અને હાલ ધૂળ છે. લ્હોડું અને ધૂળ એટલે એક ખરાબ નરક અને બીજું એથી વધારે ખરાબ નરક. સ્વીડનબોર્ગ સાચો હોય તો વિશ્વ બગડતું જાય છે અને એટલી બધી નિરાશા આવી જવી જોઇએ કે એ પોતે આ બધું શી રીતે ? કોને માટે ? શા અર્થે લખી શક્યો ? વિશ્વ મલિન થતું જાય છે એમ કહેવું એ પ્રભુનો પ્રવાહજ મલિન થતો જાય છે એમ કહેવા જેવુંજ શું નથી ? અને એ પ્રવાહેજ બિગાડ શરૂ કર્યો હોય, વિશ્વ ઉત્પન્ન થતાં જ ધ્વંસના કાળમાં હોય તો પછી ઉન્નતિની આશા ક્યાં ? સ્વીડનબોર્ગની ભવ્યતામાં એ ભવ્યતાથી એકદમ જૂદી પડી રહે એવી કેટલીક

ખારાશ કોઇ વિચારમાં એવી આવી જાય છે કે તેને માનતાં વિશ્વ અને એની ઉત્પતિ, સ્થિતિ અને નાશ એ ત્રણે અવસ્થા દયાપાત્ર અને એ ગતિશક્તિ ક્રૂર બની જાય છે. એ ખારાશ વળી એ મીઠા મેળથી એટલી બધી જૂદી પડી ગયેલી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે કે એ ટકોરો કોઇ પણ શ્રવણને બસુરો લાગ્યા વિના રૂહેશે નહિ.

(૭) ક્રાઇસ્ટને પ્રભુપુત્ર, કે એ પિતા અને પુત્રના અદ્વૈતને લીધે પ્રભુ, ન માનનારને માટે સ્વીડનબોર્ગ મૃત્યુ પછી બહુ ઉચ્ચસ્થાન આપી શકતો નથીઃ અથવા વધારે સાચું કહેતાં તેને જે દર્શન થયું છે તે ઉપરથી તેની માન્યતા એવી થઈ છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે જે ક્રિશ્ચિયન નથી તેમાં અમુક ઉચ્ચતા સંભવતીજ નથી! મિસિસ એનિબિસેંટે હાલમાં જેમ અન્ય ધર્મોનું ખૂબ અવલોકન કરી એક ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમ સ્વીડનબોર્ગે કર્યું હોત તો કદાચ તે કહી ગયો છે તેથી બહુ વધારે વિશાલ એવું કાંઇક કહી ગયો હોત. ક્રાઇસ્ટ પર એટલો બધો ભાર શા માટે? શું બુદ્ધ દયામાં અને બધી રીતે ક્રાઇસ્ટ નથી? અને રામ? અને કૃષ્ણ? એ બધા આત્માઓ-પ્રભુના અવતારો-શું આ પૃથ્વીપર સરખોજ મહાન્ તેજસ્વી પ્રવાહ આપી અને મૂકી ગયા નથી? અને આપણે તો સ્નેહનીજ વાત કરવા બેઠા છીએ, સ્નેહનું જ પુસ્તક પાસે પડયું છે અને સ્હેનીજ દૃષ્ટિથી જોવાનું છે તો એમ પણ કાં ન માનીએ કે મ્હારાજ હૃદયની ભાવનાની કોઇ પવિત્ર મૂર્તિ, મ્હારી જ માશૂક, મને ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધ જેવો જ પવિત્ર પ્રવાહ આપી શકે છે અને આપ્યા કરે છે? ક્રાઇસ્ટ પ્રભુનો પુત્ર અથવા આપણાં શાસ્ત્ર જેને પ્રભુનો અવતાર કહે છે તે હોય પણ એવા બીજા અનેક અવતારો હોય, સરખા પૂજ્ય અને પવિત્ર હોય અને સરખીજ રીતે તેઓનું પરમાત્મા સાથે અદ્વૈત હોય.

'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું આવું છું' એમ કહેતા પ્રભુના ઘણા અવતારોની આ સંસારને ગરજ છે અને કૃપાળુ પ્રભુ આપણે માટે ઘણી વખ્ત આવે છે. (અને એથી પણ વધારે; દરેક હૃદય માટે એકેક અવતાર નથી શું ?) આશકને માશૂક એ પ્રભુનો અવતાર જ છે. આશકની માશૂક પ્રત્યેની પૂજા પ્રભુ સ્વીકારેજ. કેમકે પ્રભુ જેવી સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે તેવીજ માશૂક એ પ્રભુ તરફની માનવીને અને દેવને સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે. સ્વીડનબોર્ગનું આ પુસ્તક પોતે એ ભાવનાની કેવી સાક્ષાત્ પવિત્રતા છે! પરંતુ માશૂક કે રામ કે ક્રાઇસ્ટ એ સરખાંજ છે એમ સ્વીડનબોર્ગ માની શકતો નથી અને બીજા અવતારો કરતાં પણ ક્રાઇસ્ટને ઉંચો લેઇ જવામાં મને તો એ હૃદયની વિશાલતામાં કાંઇક સંકોચ જેવું લાગે છે.

(૮) એ સંકોચ પરમાત્માના પ્રવાહને જરાક સ્થૂલ બનાવી દેવામાંથી જન્મ્યો છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગની પરમાત્માની કલ્પના બહુ જ સુંદર છે અને મને તો એવા સ્પષ્ટ વિચારો આ પ્હેલીજ વખત મળ્યા છે. તેણે એક સ્વર્ગનો સૂર્ય જોયો છે જેની ઉષ્મા સ્નેહ છે અને પ્રકાશ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન, સત્ય, શ્રદ્ધા અને પુરુષ એ તે સૂર્યનો એક પ્રવાહ છે અને સ્નેહ, હિત, દયા અને સ્ત્રી એ તેનો બીજો પ્રવાહ છે. આ બે પ્રવાહમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને અનંત ઉત્પત્તિપરંપરા એટલે સ્થિતિ છે. એ સૂર્યથી પોષાતા આપણા સ્થૂલ સૂર્યો છે જે સ્થૂલ અગ્નિના બનેલા છે. એ મૂલ સૂક્ષ્મ સૂર્યની જે જેટલું પાસે તે તેટલું શ્રેષ્ઠ અને એ બંને પ્રવાહ તેનાપર જથ્થામાં અને પ્રકારમાં વધારે પ્રબલ અને વધારે પવિત્ર. સ્વર્ગના એ સૂર્યની વચ્ચે પરમાત્મા વિરાજે છે જે એ સૂર્યનું અને સૌનું કારણ છે અને

જે એ બંને પ્રવાહનું એટલે જ્ઞાન અને સ્નેહનું પૂર્ણ લગ્ન છે અથવા ક્રાઇસ્ટ છે. બીજાં બધાં એટલે દેવનાં અને આપણાં લગ્ન એ, એ લગ્નની કૃપા છાયામાં છે અને એ લગ્ન અથવા એ સૂર્યની જે જેટલું વધારે પાસે તે તેટલું વધારે ગાઢ લગ્ન છે. 'લગ્ન' એ પરમાત્માની વૃત્તિ છે અને લગ્ન એ વિશ્વનો હેતુ છે. પરમાત્માનો પ્રવાહ લગ્નમાંથી જ મળી શકે છે અને તે સંસારનો સારો ભાગ લેતો ચાલ્યો જાય છે, ચડતો જાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગ-તરફના એટલે વિશ્વના ઉચ્ચાર્ધ ભાગનો આ નકશો છે. તેના નરક તરફના એટલે નીચલા ભાગનું આપણે હમણાં કામ નથી. થોડા ફેરફાર સાથે પરમાત્માનો અને પરમાત્માના એ પ્રવાહનો વિચાર મને માન્ય છે.

(૯) આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મ્હારી અગાડીની માન્યતાનેજ વધારે પ્રકાશ મળતાં હું અત્યારે જે માનું છું તે પ્રમાણે આપણે માટે 'પ્રભુ' એવું કાંઇ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી જૂદું છેજ નહીં. ભક્તમાં કાંઇ નથી અને નથી કાંઇ ઇષ્ટમાં, પણ જે ચમત્કાર, રસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાંઇ છે તે ભક્ત અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાહમાં છે. આમ છે, કેમકે પ્રભુ એક સ્થાને નથી પણ જ્યાં જ્યાં જેટલું પ્રભુ જેવું ત્યાં ત્યાં તેટલો એ છે, છતાં સ્વીડનબોર્ગે જે ચક્રો ગોઠવ્યાં છે તે જૂઠાં નથી. ખરૂંજ છે કે પ્રભુનો પ્રકાશ અમુક સ્થાન કરતાં અમુક સ્થાને વધારે છે. પરંતુ એ પ્રવાહ પાણીનો સ્થૂલ પ્રવાહ નથી. તેને ગમે તેટલે દૂરથી ખેંચી શકાય છે. સ્વર્ગમાં સ્થાનનાં અંતરો ઇચ્છાની પ્રબલતા પ્રમાણે ઓછાં વધારે હોય છે એટલે તેના આભાસ માત્ર હોય છે તેનું પણ એજ કારણ છે. સ્વર્ગ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા છે. કેમકે તે પરમાત્માના પ્રવાહ જેવી કાંઇક સૂક્ષ્મ છે. વ્હાલાંને મળવાની ઇચ્છા થતાંજ સ્વર્ગમાં વ્હાલાંને મળી શકાય છે. કેમકે સ્વર્ગ

પરમાત્માના પ્રવાહ જેવું લગ્નની ઇચ્છાને અનુકૂલ છે. પરંતુ દેવ સ્વર્ગનાજ આત્માઓને આમ ખેંચી શકે છે. સ્વર્ગમાંજ દેવ જીવી શકે છે, કેમકે તેના પ્રાણને એટલાજ દેશ સાથે સામ્ય છે. જેટલામાં જેનું સામ્ય તેટલું તેનું પોતાનું જ છે અને તે પોતે તેનોજ છે, તેટલામાં જ એનો વિહાર છે અને તેટલામાંજ તેનું જીવન છે. પ્રભુ એક સ્થાને નહિ પણ બધે છે. કેમકે તેનો વિહાર પણ બધે છે; તેને બધું સામ્ય છે; તે સૌનો છે અને તેનું સૌ છે; તેનું જીવન એજ સૌનું જીવન છે અને તેથીજ તે સર્વવ્યાપક છે. તેનો પ્રવાહ પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા છે. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ જેવાં ન્યૂનાધિક પવિત્ર ચક્રો હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પૃથ્વીમાંથી એ પ્રવાહને જેટલું નિમંત્રણ મળે છે તે કરતાં સ્વર્ગમાંથી વધારે મળે છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગના દેવજેવું જ જો પૃથ્વીનું કોઇ માનવી એ પ્રવાહને નિમંત્રણ કરી શકે તો સ્વર્ગ જેવોજ પ્રકાશ પૃથ્વીપર પણ આવશે. પૃથ્વીની હલકી સ્થિતિથી એ પ્રવાહ અભડાતો નથી. દેવ પૃથ્વીથી અને નરકથી અભડાય છે. કેમકે તેટલો દેવનો પ્રવાહ નબળો છે. આપણામાં સંન્યાસીને સર્વ સ્થાને ખાવાપીવાની પરવાનગી આપીએ છીએ તેનું કારણ પણ એટલુંજ છે કે સંન્યાસીના પ્રાણને પૃથ્વીપરના કોઇ પણ ખરાબ પ્રાણની અસર નથી થતી એમ આપણે માનીએ છીએ. એવું નિમંત્રણ આપણે આપી શકીએ તેને માટે એક પ્રતિકૂલતા છે અને તે આપણું સ્થૂલ શરીર છે. પણ એ સ્થૂલમાં છતાં આપણું સૂક્ષ્મ પરમાત્મામય કરી શકીએ છીએ એટલે તેને નિમંત્રી શકીએ છીએ એ વાત તો સ્વીડનબોર્ગ પોતાના જ સ્વર્ગના વિહારના અનુભવથી સાબીત કરી દે છે અને એથી ઉચ્ચ સ્થિતિના નમુના સંદેહમુક્ત વિદેહી જનકાદિ આપણી પાસે છે. આવી રીતે સ્વીડનબોર્ગનીજ દૃષ્ટિને વિશાલ બનાવતાં એટલે કિંચિ-

યાનિટિની જ દૃષ્ટિને વિશાલ બનાવતાં આપણે વેદાંત પાસે આવતા જઇએ છીએ અને પરમાત્માનો પ્રવાહ વધારે કૃપાલુ અને વધારે સૂક્ષ્મ સરલ બનતો જાય છે.

(૧૦) એ પ્રવાહને આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મતર બનાવ્યા પછી એમ બનતાં તેનો જે ઉપયોગ વધે છે તે પણ જોવું જોઇએ. સ્વીડનબોર્ગ માને છે તેમ અદ્વૈત માત્ર પરમાત્મા અને ક્રાઇસ્ટનુંજ છે, અને એ અદ્વૈતની ભાવના એજ સ્વીડનબોર્ગનું ઉંચામાં ઉંચું તત્વ છે. પરંતુ ક્રાઇસ્ટની સ્થિતિમાં તમે અને હું કદિ નહિ પ્હોંચીએ એમ તે માને છે તે તેના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધેજ છે. ક્રાઇસ્ટની સ્થિતિને બરાબર આપણા વેદાંતના અદ્વૈતમાં મૂકી દીધી છે પણ એજ પ્રવાહ આખા વિશ્વને ધીમે ધીમે કેમ સ્વીકારી લેતા નથી? એ સમજાતું નથી; પરંતુ વાત એમ છે કે સ્વીડનબોર્ગનો પરમાત્માનો પ્રવાહ વિશ્વના નીચલા અર્ધ ભાગમાં છેજ નહિ, અને હોય તો નિરુપયોગી છે અથવા નરકના પ્રાણીને ઉપર ખેંચતો નથી. પ્રવાહ આવો નબળો હોવાથી આપણને પણ અમુક હદથી વધારે ખેંચી શકતો નથી. ક્રાઇસ્ટ તો એ પ્રવાહનુંજ તત્વ હતું એમ સ્વીડનબોર્ગ માને છે. અને તેથી એ ત્યાં ભળી ગયું. મ્હારે પૂછવું જોઇએ કે શું આપણે કોઇ અન્ય તત્વના છીએ? સ્વીડનબોર્ગ આત્મા અને પરમાત્મામાં જે ભેદ રાખે છે તે કાઢી નાખતાં વિશ્વક્રમ વધારે રસમય બની જશે. હું તો માનું છું કે તૃપ્તિ એજ લગ્ન છે. તૃપ્તિ એ લગ્ન છે; કેમકે આશકની સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માશૂકથીજ તૃપ્ત થતી રહે છે. આશકને માશૂક શિવાયના બધામાં કાંઇજ શોધવાનું નથી. વિશ્વનો માર્ગ એ તૃપ્તિનોજ માર્ગ છે. માનવી વ્યષ્ટિ વ્યષ્ટિથી તૃપ્તિ (Satiaty) પામતું પામતું સમષ્ટિમય થતું જાય છે; પછી બ્રહ્માંડમય થાય; અને

તે પાત્ર પણ અંતે છીછરૂં લાગતાં પોતામાંજ સમાઇ જાય. આત્મામાં એટલે પરમાત્માંજ પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો વિહાર છે. એ વિહાર એજ મોક્ષ અને જે મુક્ત તે પરમાત્મા એટલે જ્ઞાન અને પ્રેમના પ્રવાહનું મધ્યબિંદુ. જે મુક્ત થયો તે મૂલ કારણમાં ભળી ગયો. જે મુક્ત થયો તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વર્ગે પ્હોંચી ગયોઃ જો આપણે એ બિંદુને એટલે પરમાત્માને છેવટનું સ્વર્ગ ગણીએ તો; એટલે સ્વીડનબોર્ગની વિચાર પદ્ધતિને અનુસરીએ તો. એ સ્વર્ગે સ્વીડનબોર્ગ કોઈ પણ પ્રાણીને પહોચાડતો નથી એટલુંજ એની દૃષ્ટિમાં કાંઇક અધૂરૂં રહી ગયું છે.

(૧૧) એટલી ઓછપથી સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં ભેદભાવના આવી છે, અને તેથી દેવ મોક્ષ ન પામતાં કોઇ એકાદ સ્વર્ગમાં અને નરકનું પ્રાણી એકાદ નરકમાં અનંત કાલ સુધી રહી જાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તો અનંતતા પરમાત્મા સિવાય અન્યને સંભવતી નથી. આવી નરકના જીવને પણ ત્યાં અનંતતા આપવી પડી છે એ પણ શું સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધેજ નથી ?

(૧૨) અને એ સ્થૂલતાને લીધેજ બિચારા આશકને માશૂકથી જૂદા એવા પ્રભુને શોધવાની અને પૂજવાની સ્વીડનબોર્ગ ફરજ પાડે છે. આશક અને માશૂક વચ્ચેના પ્રવાહમાં પરમાત્મા કેવી રીતે છે? અને માશૂક એ આશકને પરમાત્માનો અવતાર કેવી રીતે છે? એ તો થોડું કહેવાઇ ગયું છે. પણ અહીં તે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવું જોઇએ. હૃદયનું ઈષ્ટ એકજ હોઇ શકે. ખરૂં જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદયપ્રવાહથી મળી શકે. એક ગુરુને સાચો તો એકજ શિષ્ય હોઇ શકે. જ્યાં સુધી ભક્તને ભક્તિની જરૂર છે ત્યાં સુધી એક આશકને એકજ માશૂક હોઇ શકે. અને ભક્તિની જરૂર કોને અને

ક્યારે નથી ? છેવટની સ્થિતિ મોક્ષ એ પણ શું છેવટની ભક્તિજ નથી ? ત્યાં પણ ભક્ત શું કોઇ એકનો જ ભક્ત નથી ? ત્યાં પણ જ્યાં ભક્ત અને ઇષ્ટ એક જ છે ત્યાંએ બીજું શું છે ? પણ એ સ્થિતિ અવાચ્ય છે. કેમકે એ છેવટની ભક્તિનો વિચારજ માનવીના સ્થૂલ મગજમાં અત્યારે આવી શકે તેમ નથી. આપણી ભક્તિ તો બહુ પ્રકારે ફરી જશે અને આવતી કાલે આપણે આપણી આજની ભક્તિની વ્યાખ્યાઓને જોશું તો આપણને એ બાલકનાં રમકડાં જેવી લાગ્યા વિના નહિ રહે. ટુંકામાં કહેવાનું તો એટલુંજ છે કે ભક્ત એટલે આશક કોઇ પણ અન્ય દેવને શોધવા જતો નથી. કેમકે આશકની સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માશૂકથી તૃપ્ત થતી રહે છે. આમ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હૃદય એક સ્થાને પૂર્ણ સ્થિરતા પામ્યા પહેલાં વિસ્તાર પામી શકતું નથી. માશૂક એ આશકની આંખ જોઇ શકે તેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. એથી અન્ય સ્વરૂપ કોઈ પણ માનવી જોઇ શકતું નથી. એક માશૂક પત્ની અને બીજી માશૂક પ્રભુ એમ બે માશૂક હોઈ શકે નહિ. બે માશૂક હોવી એ તો પ્રેમના વિભાગ કરવા જેવું છે, અનેકસ્ત્રીલગ્ન સરખું છે, અને જે મ્હારા વિચારો કરતાં તો સ્વીડનબોર્ગના પોતાના વિચારોને વધારે પ્રતિકૂલ છે. ભક્તિ આધીનતા છે. આધીનતા એક સાથેજ સંભવે છે. ભક્તિ આધીનતા વિના હોઇ ન શકે, અને ભક્તિ જેવું કાંઇ આધીનતા વિના શી રીતે બની શકે ? સ્વીડનબોર્ગ લગ્નના પ્રવાહને પરમાત્મામાંથી માને છે; તેને બદલે એ પ્રવાહનેજ પરમાત્મા માનતાં એટલે એ પ્રવાહને વધારે બલ અને સૂક્ષ્મતા આપતાં પ્રેમી હૃદયને પરમાત્મા શોધ્યા વિનાજ મળી જાય છે, સૃષ્ટિના કર્તાને શોધવાની ભાંજગડ બંધ પડે છે અને વિશ્વમાં કોઇજ નાસ્તિક રહેતું નથી. અને ખરૂં

જોતાં શું કોઇ પણ પ્રાણી નાસ્તિકતામાં જીવી શકે ? આસ્થા અને શ્રદ્ધા વિના અનાજનો કોળિયો મ્હોમાં મૂકવા જેટલી પણ શક્તિ કોઇએમાં હોઇ શકે ? અને એ બધી શ્રદ્ધા શું પરમાત્માનીજ શ્રદ્ધા નથી ? આ પ્રમાણે માશૂકની શોધથી જૂદી એવી પરમાત્માની શોધ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં મને સ્વીડનબોર્ગ સાથે વાંધો છે. અને હું માનું છું કે આપણા કૃષ્ણની રાધા સ્વીડનબોર્ગની દેવી કરતાં વધારે ઉંચી છે, ભક્તિની વધારે સાચી કલ્પના છે, સ્નેહનું ઉચ્ચતર લક્ષ્ય છે. જે એકને અર્પાય છે તેજ બલથી અર્પાય છે. કાચમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ કપાસપર જ્યારે દાબ જેવડો થઇને પડે છે ત્યારેજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થતાં કેટલાંએ માણસોને નિર્ભય પણ બનાવી શકાય છે. સ્વીડનબોર્ગ કુદરતથી જૂદા એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી ફિલસુફોને માટે નરક જ નક્કી કરી રાખે છે. બિચારા હરબર્ટ સ્પેનસરની એ ગતિ થાય એમ મ્હારૂં હૃદય તો નથીજ માની શકતું. પ્રભુ એવો ઘાતકી નહિજ હોય. મને જે લાગે છે તેજ થોડું ઘણું સ્વીડનબોર્ગને પણ લાગ્યું છે અને એવા ફિલસુફોને બચાવી લેવાય તો ઠીક એમ એક ક્ષણવાર ઇચ્છા પણ થઇ આવી છે; પરંતુ તે પાદરી હોવાથી એ બિચારાઓને અંતે બચાવી શક્યો નથી. વળી સમજણ વિના કે પ્રભુને માનવાની સમજણ છતાં તેથી ઉલટાં કૃત્યો કરનારાંને જે નરક આપવામાં આવ્યું છે તે કરતાં પ્રભુને ન માનનારાં અને ન માનીને એ પોતાની માન્યતા દૃઢ કરનારાંને વધારે ખરાબ નરક સ્વીડનબોર્ગ તરફથી અપાયું છે ! મને તો એથી ઉલટુંજ નિર્માણ વધારે યોગ્ય લાગે છે. મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો ઇચ્છા હોય તો પ્રભુને એક બાજુએ પણ છોડી દેઇ તું તારી માશૂકને તારૂં સર્વસ્વ અર્પણ કર અને તું સહીસલામત છે.

(૧૩) અત્યાર સુધી ઘણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું, એમ અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણમાં આવ્યો એમ માનતો આવ્યો છું. 'ગોપી' એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઇ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું. 'ગોપી' એ ભાવનામાં રસની વિશાલતાની, સ્વાર્પણની જે પૂર્ણતા સમજાઇ છે તે હજુ સુધી તો મને સ્વીડનબોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી. સ્વીડનબોર્ગની ફિલસુફીમાથી મને બહુ મળ્યું છે, પણ તે બધામાંથી એની એ ગોપીનેજ મ્હારી દૃષ્ટિ વધારે સ્પષ્ટ જોતાં શીખી છે; મ્હારી ગોપીપર સ્વીડનબોર્ગે એક નવો મહાન્ પ્રકાશ નાંખ્યો છે, હું સ્વીડનબોર્ગનાં હજુ ઘણાં પુસ્તકો કદાચ વાંચીશ, અને અત્યારે તો આ લખવા કરતાં એ પુસ્તકો ચુપ અને શાંત રહી વાંચ્યાં કરવાં એ સારૂં છે; પણ આ લખતાં હું મ્હારી ભાવનાની મૂર્તિઓને કચરામાંથી કાઢી સાફ કરી જોઉં છું જે સ્વીડનબોર્ગ વાચી રહ્યા પછી કાંતો કાઢી નાંખવાની છે વા ફેરવવાની છે વા વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ કરવાની છે. અત્યાર સુધીના તો મ્હારા બધા વાંચને મ્હારા હૃદયને આ છેલ્લી ગતિમાંજ મૂક્યું છે.

(૧૪) વચમાં પ્રસંગ આવતાં મ્હારા ધર્મની આટલી વાત કરી લીધા પછી ફરી હું ચાલતા વિષય.પરજ જઇશ.

(૧૫) સ્વીડનબોર્ગની સ્ત્રી અનંતકાલ સુધી સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે, આમ હોવાનું કારણ પણ તેના પ્રવાહની તેની તેજ સ્થૂલતા છે. પરંતુ અગાડી ચાલ્યા પ્હેલાં પુરુષ શું અને સ્ત્રી શું અને લગ્ન શું એની કાંઇક ઝાંખી આપણે કરી જવી જોઇએ.

સ્વીડનબોર્ગ જે આ બાબતમાં કહે છે તે મને અક્ષરશઃ માન્ય છે. પુરુષ એ જ્ઞાન અને સ્ત્રી એ સ્નેહ છે. જ્ઞાન સ્નેહ વિના અને સ્નેહ જ્ઞાન વિના વ્યર્થ છે. પ્રભુના સ્નેહનો ધોધ સ્ત્રીની મારફત પુરુષને મળે છે એટલે પુરુષ સ્નેહનું જ્ઞાન છે. પુરુષમાં જેટલો વધારે જ્ઞાનનો સ્નેહ તેટલું વધારે તેને સ્નેહનું જ્ઞાન મળે છે એટલે તેટલો વધારે તે લગ્નમાં ગાઢ જોડાય છે. સ્ત્રીને પુરુષની સાથે મૂકી જોતાં તે પુરુષના જ્ઞાનના સ્નેહનો સ્નેહ છે એટલે પુરુષની ભાર્યા છે. વિશેષ સ્પષ્ટતાની જરૂર નથી; કેમકે આ બાબત અગાડી બીજી બાબતો બોલતાં પોતાની મેળે સ્પષ્ટ થતી જશે. હવે સ્વીડનબોર્ગ પુરુષને પુરુષ જ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીજ કેમ રાખે છે તે જોવું એ પ્રસ્તુત વિષય છે. સ્ત્રી બધી રીતે અંદરથી અને બહારથી એટલે ઇચ્છાઓમાં, વિચારોમાં અને સ્થૂલમાં સ્ત્રીત્વનીજ બનેલી છે અને પુરુષ પુરુષત્વનોજ બનેલો છે. ફેરફારની ઇચ્છા વિના વિશ્વમાં ફેરફાર થતો નથી અને સ્ત્રી પુરુષ થવાને કદિ ઇચ્છતી નથી અને પુરુષ સ્ત્રી થવાને કદિ ઇચ્છતો નથી. તેથી સ્ત્રી સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે. આ હકીકત અમુક સીમા સુધી બરાબર છે અને એ સીમા બહુ વિશાલ છે છતાં એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂરજ છે. ખરૂં છે કે એ સીમા એટલી બધી વિશાલ છે કે બહુ દીર્ઘ દષ્ટિ વિના એ અનંત ભાસે પરંતુ એમ છતાંએ એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂરજ છે. ખરૂં છે કે સ્ત્રી પુરુષ થવાને નથી ઇચ્છતી અને પુરુષ સ્ત્રી થવાને નથી ઇચ્છતો છતાં એ બંને એક બીજાને ચાહવા અને એક બીજાથી ચહાવાતો ઇચ્છેજ છે. આ હકીકત તો એ પુસ્તકનો વિષયજ છે; છતાં તેમાંથી એક પરિણામ કાંઇ ઉપજી આવે છે તે તરફ સ્વીડનબોર્ગની દષ્ટિ ગઇ હોય એમ જણાતું નથી. પુરુષ અને

સ્રી ખરૂં જોતાં સ્રી અને પુરુષ બનવાનેજ મથ્યા કરે છે અને તે મીઠી આડકતરી રીતે એમ બનતાં પણ જાય છે. પરમાત્મ રસ પાવા ઇચ્છે છે માટેજ એ આડકતરી રીતિ યોજાઃ છે. ચ્હાવું એટલે જેને ચાહીએ છીએ એના જેવું બનવા—અરે એક બનવા યત્નવાન્ રહેવું. એ યત્ન વ્યર્થ હોય તો એ ગતિ વ્યર્થ ઃ અને સ્નેહ વ્યર્થ છે. અમુક વખ્તે દેવ પોતાની પત્ની દેવીને આલિંગ કરતાં 'અમે બે એક છીએ' એવું જે કાંઈ અનુભવે છે તે અનુભ વારંવાર અને છેવટ અહોરાત્ર અનુભવાયા કરે ત્યારે પુરુષનું અ સ્રીનું શું પરિણામ દેખાય છે? બંને એક–'બે'–એવું કાંઇ નહિ પણ 'એકજ.' બ્રહ્મ જેટલું જ્ઞાન છે તેટલુંજ સ્નેહ છે અને તેથી નપુંસક છે. ખરૂં લગ્ન એજ છે. સ્વીડનબોર્ગ આ લગ્ન સુધી પ્હોંચતે નથી, કેમકે તેણે પરમાત્માના પ્રવાહને એટલો ટુંકો અથવા ર પ્રવાહનો એટલો નીચેનો ભાગજ જોયો છે. અથવા બીજી રી કહીએ તો સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માનો પ્રવાહ એટલો સ્થૂલ છે સ્વીડનબોર્ગના જ્ઞાન અને સ્નેહના છેવટના લગનને બરાબર સમજ માટે અથવા બ્રહ્મને કાંઇક સમજવા માટે તે લગ્નને 'જ્ઞાન સ્નેહ અને 'સ્નેહ જ્ઞાન' આપણે કહીશું. સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગોમાંથ સ્થૂલતાને જરા ખંખેરી નાખતાં એના સ્વર્ગ કરતાં ઉપરનાં સ્વર્ગ કલ્પન ની દૃષ્ટિએ પડે છે અને સ્વીડનબોર્ગથી પણ વધારે પવિત્ર ઇચ્છ શક્તિ હોય તો જોઈ પણ શકાય. સ્વીડનબોર્ગ પાદરી ન હોત તે કદાચ એ પોતે પણ જોઇ શકત. સ્વીડનબોર્ગે જે સ્વર્ગ જોયાં ત્યાં સુધી પુરુષ પુરુષજ અને સ્રી સ્રીજ રહે છે એટલુંજ નહિ પ દિવસો દિવસ સ્રી વધારે સ્રી અને પુરુષ વધારે પુરુષ બનતાં જા છે એમાં કાંઇજ શંકા નહિ. પુરુષ વધારે પુરુષ બનતો જાય

એટલે તેમાં સ્નેહનું જ્ઞાન એટલે હિતનું સત્ય એટલે દયાની શ્રદ્ધા વધતાં જાય છે. સ્નેહ, હિત અને દયા એ એકજ છે એમ અત્રે સમજવાનું છે. સ્ત્રી વધારે સ્ત્રી થતી જાય છે એટલે પુરુષના જ્ઞાનનો સ્નેહનો સ્નેહ વધારે અને વધારે થતી જાય છે. પ્હેલી દૃષ્ટિએ જોતાં ઉલટું સમજાય છે, પણ જરા વિચાર કરતાં દેખાયા વિના રહેશે નહિ કે પુરુષ પુરુષ વધારે થતો જાય છે અને સ્ત્રી સ્ત્રી વધારે થતી જાય છે—એનો માયનો એ બંને વધારે પરમાત્મા થતાં જાય છે એટલોજ છે. જ્ઞાન સ્નેહમાં અને સ્નેહ જ્ઞાનમાં ભળી જવા જે સ્વર્ગોમાં મથ્યા કરે છે તેની ઉપરની અથવા અગાડીની ગતિ જોવી એ તેની ઉપરનાં અથવા અગાડીનાં સ્વર્ગો જોવાની બરાબર છે; જ્યાં જ્યાં જે કાંઈ સ્પર્શે છે ત્યાંથી તે કાંઇ લેઇ આવે છે. જ્ઞાન સ્નેહને અને સ્નેહ જ્ઞાનને નિરંતર આલિંગ્યાજ કરે છે અને વળી એ આલિંગન દિવસો દિવસ વધારે અને વધારે ગાઢ થતું જાય છે. સ્નેહ જ્ઞાનમય થતોજ જાય છે અને જ્ઞાન સ્નેહમય થતુંજ જાય તો પછી અંતે સ્નેહ અને જ્ઞાન અભિન્ન એકરસ વિલસી રહે તેમાં સ્વીડનબોર્ગને શામાટે વાંધો હોવો જોઇએ ? સ્વીડનબોર્ગનું દેવદેવીનું એક દંપતિ એ એક ન્હાનું સ્વર્ગ છે. એવાં ઘણાં સ્વર્ગોનું એક સ્વર્ગ છે જેને ‘સ્વર્ગ’ એવા નામથીજ તે ઓળખાવે છે. દરેક દંપતિમાં એક તત્વ પુરુષનું અને એક સ્ત્રીનું છે, અને તે બંને નિકટ નિકટ આવતાં જાય છે એટલે લગ્ન ગાઢ અને વધારે ગાઢ અને તેથી સૂક્ષ્મ અને વધારે સૂક્ષ્મ થતું જાય છે એમ તો સ્વીડનબોર્ગ પણ કહે છે. તો પછી તે એ લગ્ન પૂરૂં કાં નથી કરતો ? સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગની ઉપર એક એવું સ્વર્ગ શરૂ થવુંજ જોઇએ જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ એવી જાતિ નથી. સ્વીડનબોર્ગે ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ એવાં ત્રણ સ્વર્ગો કલ્પી

તેની એક સાંકળ બનાવવા માટે એ ત્રણે સ્વર્ગોની વચમાં દેવોના પ્રવાહ કલ્પ્યા છે તેવીજ રીતે આપણે પણ કરીશું તો મ્હારાં સ્વર્ગોમાં જાતિસ્નેહ વધારે વધારે સૂક્ષ્મ બનતો જઈ છેવટ રહેશેજ નહિ. સ્વીડનબોર્ગનો લગ્નસ્નેહ જાતિસ્નેહ વિના સંભવતો નથી; પરંતુ ખરો લગ્નસ્નેહ જાતિસ્નેહ વિના સંભવે છે એમ કહેવાને હવે કશી વિશેષ સ્પષ્ટતાની અપેક્ષા રહે છે? લગ્નસ્નેહ કરતાં જાતિસ્નેહ સ્થૂલ છે અને તે અમુક સમયે નીકળી જાય છે. સ્વીડનબોર્ગ પોતે પણ જાતિસ્નેહની સ્થૂલતાને મંઝૂર રાખે છે; પણ કહે છે કે લગ્નસ્નેહની જોડીમાં તે મીઠી અને પૂજ્ય સ્મૃતિ તરીકે કાયમ રહે છે—જેમ નીચી પદવીથી ઘણી ઉપલી પદવીએ પ્હોંચેલા અમલદારને નીચલી પદવીઓ સ્મૃતિમાં રહે છે તેમ કે કોઇ સુંદર મ્હેલ જોઈ આવનારને જેમ તે મ્હેલ સ્મૃતિમાં રહે છે તેમ. પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ન્હાના માંહેથી મ્હોટા થએલા અમલદારને જ્યાં સુધી પેલી જૂની સ્મૃતિ ઉપયોગી છે ત્યાં સુધીજ કાયમ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ એવા અમલદારનું હૃદય હાલની સ્થિતિમાં પક્વ થઇ જાય ત્યાં સુધીનોજ છે. એજ પ્રમાણે એક વખ્ત જોએલું સૌંદર્ય હમેશાં સ્મૃતિમાં કાયમ રહેતું નથી; પણ એથી વિશેષ અને અતિ વિશેષ ભવ્યતામાં દૃષ્ટિનો વિહાર જામી જતાં તે જૂની સ્મૃતિ ઉડી જાય છે. સૌંદર્ય અને જ્ઞાન નિત્ય નૂતનતા ધરે તોજ તે સૌંદર્ય અને જ્ઞાન છે. આમ છે તેથીજ સ્વર્ગની કુમારિકા કરતાં સ્વર્ગની પત્ની વિશેષ સુંદર છે, અને જે સૌથી વધારે કાળ લગ્નમાં રહી છે તે દેવી સૌથી વધારે સુંદર છે. વળી સ્મૃતિને આગ્રહથી સાચવી રાખનાર 'કોન્ઝરવેટિવ' છે ત્યારે વિશ્વ તો 'રેડિકલ્' છે. વિશ્વ સ્મૃતિમય નહિ પણ આશામય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણી-

ઓજ રહે છે જેને જૂનું છોડી નવામાં જવાને ગમતુ નથી અથવા વધારે સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી. અને તેવાંને પણ ધસડાયા વિના ક્યાં ચાલે છે? સ્વીડનબોર્ગ જો છેવટ જાતિસ્નેહને સ્મૃતિમાં લાવી મૂકે છે તો તો એ જાતિસ્નેહ અમુક સમયે પણ ઉડીજ જાય છે. જાતિસ્નેહ સ્થૂલજ છે તો એ પણ સાચું જ છે કે જાતિસ્નેહ ઘટયો એટલે વ્યભિચાર ઘટયો. ખરી સૂક્ષ્મ ભૂમિકા વ્યભિચારને પિછાનતી નથી અને સ્થૂલતાને રાખતી નથી. અરે સ્થૂલમાં જે ગતિ અત્રે વ્યભિચાર કહેવાય છે તેજ સૂક્ષ્મમાં મહાન્ લગ્ન છે; પણ એ વાત અનેક સ્રીલગ્નની વાત કરતાં વિચારશું. જાતિસ્નેહ વિના લગ્નસ્નેહ સંભવે છે; કેમકે જ્ઞાનને સ્નેહથી જેમ ઘણું મેળવવાનું છે તેમજ જ્ઞાનને જ્ઞાનથી અને સ્નેહને સ્નેહથી પણ ઘણું મેળવવાનુ છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ સખા છે અને સ્નેહનો સ્નેહ એ સખી છે. સખીત્વને જાતિસ્નેહ એ શું દૂષણ નથી? પરંતુ આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા હું તમને મ્હારા અનેક સ્વર્ગમાં તેડી જઇશ. તમે ત્યાં મ્હારી પાસેથી સ્નેહ લેશો ત્યારે હું તમારામાંથી સ્વીડનબોર્ગના વ્યવહાર પ્રમાણેજ જ્ઞાન લેતો હઇશ. પરંતુ તમે મ્હારા સ્વર્ગમાં અને ઉપલા વધારે સૂક્ષ્મ સ્વર્ગમાં હશો તેથી ત્યારે હું તમારી પત્ની અને તમે મ્હારા પતિ હશો. પણ તમે મ્હારામાંથી જ્ઞાન જે પળે લેવા લાગશો ત્યારે હું તમારામાંથી સ્નેહ લેવા લાગીશ, અને ત્યારે તમે મ્હારાં પત્ની અને હું તમારો પતિ હઇશ. બંધુ, આપણે આવા સંબંધમાં હોઇએ એ શું તમને રૂચશે નહિ? વળી ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ દોષ નથી, કેમકે સ્થૂલ જાતિસ્નેહ નથી. એટલે તમારે મણિભાઇ કે મકરંદ સાથે સંબંધ રાખવામાં પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ત્યાંની તો

વનસ્પતિ પણ એવાજ સખાભાવમય લગ્નમાં છે. ત્યાં લગ્ન સ્નેહનું અને જ્ઞાનનું નહિ પણ સ્નેહજ્ઞાન અને જ્ઞાનસ્નેહનું છે. તે સ્વર્ગના આલિંગનનો આનંદ અનહદ છે. ત્યાં વાત કરવા બે જુદાં ઉભાં રહેતાં નથી પણ બધી વાત આલિંગનથીજ થાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાં એક દેવ જેમ બીજા દેવની પીઠ પાછળથી ઉભો રહી વાત કરી શકતો નથી તેમ મ્હારા સ્વર્ગમાં આલિંગન વિના વાત થઇજ શકતી નથી. ત્યાં ભાષાજ આલિંગનની છે; અને આલિંગન વિના વાતજ સંભવતી નથી. આપણી વાત એ પણ શું શિથિલ આલિંગન નથી? તો પછી એ સ્વર્ગમાં વાત એજ આલિંગન અને આલિંગન એજ વાત છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ તો એ આખું સ્વર્ગ એક સતત સરખું ગાઢ આલિંગન છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ અને એ સ્વર્ગે હવે રાગાદિ લાગણીઓથી કાંઇક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે અને તેથી તે આલિંગન વિના કોઇ ગંભીર આલિંગનનો આનંદ છે, અને છેવટ તો પરમાત્મમયતા છે. એ આનંદ શું છે તે હું કલ્પી શકતો નથી. બધું હિત અને બધો ઉપયોગ ઉપભોગ છે. છેવટનો ઉપયોગ એ છેવટનો ઉપભોગ છે. ગોવર્ધનભાઇની સ્નેહમુદ્રા પ્રેમમાં ક્ષણ ક્ષણ નૂતનતા યાચે છે તે ત્યાંજ પામી શકાય છે.

(૧૬) અહીં સુધી આવ્યા પછી સ્વીડનબોર્ગના એના એ પ્રવાહને એક ત્રીલગ્નમાંથી અનેકસ્ત્રીલગ્નમાં વધારે સૂક્ષ્મ કરી ખેંચી જઇશું; અથવા ક્રિશ્ચિયાનિટિને વિસ્તીર્ણ કરી વેદાંતમાં મૂકી દેશું; જો તમે સ્વીડનબોર્ગનાં બધાં પુસ્તકોમાં કરી જોશો તો બહુ આનંદ અને ઉજાસ મળશે. સ્વીડનબોર્ગ અનેકસ્ત્રીલગ્નની વિરુદ્ધ લખે છે કે ખરો લગ્નસ્નેહ એક પત્ની શિવાય રહી શકતો નથી અને તેથી લગ્નસ્નેહને માટે નિર્માએલા દિવ્ય પરમાનંદ, આધ્યાત્મિક પ્રહર્ષ અને સાહજીક

આહ્લાદ અનેકસ્ત્રીલગ્નને મળી શકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ અનેક-સ્ત્રીલગ્ન એ સ્ત્રીલંપટતા છે, અને સ્ત્રીલંપટની પેઠે અનેક સ્ત્રીનો પતિ જ્યાં સુધી તે એકથી વધારે સ્ત્રીનો પતિ હોય ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક થઇ શકતો નથી. બીજું લખેલું છે તેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ શિવાય ખરો લગ્નસ્નેહ સંભવતો નથી એ સ્થાપિત કીધું છે; પરંતુ તેની સાથે હાલ આપણે સંબંધ નથી. સાચુંજ છે કે પત્ની એવી હૃદયની ઇષ્ટ દેવી એકજ હોઇ શકે. સાચુંજ છે કે ખરૂં જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદય-પ્રવાહમાંથી મળી શકે. એ પણ સાચુંજ છે કે એક ગુરુને પૂરો શિષ્ય તો એકજ હોઇ શકે. અને સૌથી વધારે સાચું અને સ્પષ્ટ તો એ છે કે એવું કોઇ પણ માનવી મળી જવું એ આ સંસારમાં તો મ્હોટામાં મ્હોટા ભાગ્યની નિશાની છે. 'લોર્ડ' ને જેમ એકજ 'ચર્ચ' સંભવે છે તેમ કૃષ્ણને પણ એક રાધાજ સંભવે છે. પરંતુ બહુભોગી કૃષ્ણ અનેક ગોપીના ભોક્તા જે રીતે થઇ શકતો; અનેક સ્નેહપાંખડીઓને અનેક સ્નેહપાંખડીઓથી અનેક રીતે પોષી રસ લેઇ શકતો તેમ દેવ કરી શકતો નથી; કેમકે તે કૃષ્ણ જેટલો વિશાલ નથી. અને અનેકભોગી કૃષ્ણ બ્રહ્મચારીજ હતોઃ બાલબ્રહ્મચારી હતો. તેના સ્નેહના કાર્યમાં કોઈ નદી આડી આવતી નહિ પણ પોતાનો પ્રવાહ બંધ કરી પરાર્થી ગોપીઓને સામેને આરે ઉતરી જવા દેતી, એમાં કાંઇજ આશ્ચર્ય નથી. ભોક્તા અર્પતો હોય ત્યાં સુધી તે કાંઇજ ખોતો નથી; તે બ્રહ્મચારીજ રહે છે. પણ ભોક્તા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે ભ્રષ્ટ થાય છે. કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે. અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મમાત્રનો અગ્રિમ અને અંતિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઇએ. સ્નેહ હિતનો હોય તો સ્નેહ મીઠા મેરામણ જેવો હોવો જોઇએ. અરેરે! તેનાથી વધારે

વિશાલ ન થવાય તો ભલે એક રાધાનેજ હૃદયપર ધારણ કરી રહે, મોતી તો હંસનેજ ભલે આપે; પણ તેના દૂરના એ કિનારાપર ઉગતું ઘાસ આશ્રિત મેઢાં કે અતિથિ ગાયને તે શું નહિ ચરવા દે ? અહીં એક બીજી વાત કહેવાનું મન થઇ જાય છે. પતિઓ ! તમારી પત્નીની દ્વૈષની તીખી નઝરને તમે ન્યાય આપતાં શીખજો. એ તીખી નઝર તમારાપરનો પ્રેમ છે. ઉપલા મીઠા મેરામણ પાસે ઘાસ ચરવા માગતી ગોપી જેવું વ્હાલ એ પત્નીના હૃદયમાં જેને તમે અદેખાઇની ઘડી કહો છો તે વખતે ભરેલું હોય છે. એ કેટલું બધું પૂજ્ય છે તે તો સ્વીડનબોર્ગની પાસેથી શીખો. પણ આપણે ફરી તે મીઠા મેરામણને તટે જઇ જોશું તો ત્યાં કાંઇ ચમત્કાર જામી રહ્યો છે. ત્યાં જે મોતી ચુગતું નથી તેને મોતી ચુગવાની ઇચ્છાજ થતી નથી. મોતી તો તેઓના શરીરને હાનિકર્તા નીવડે છે. કોઇ બિચારા અજાણ બાલક મેંઢાને ઘાસ છોડી મોતી ચરવાની ઇચ્છા થાય છે તો મીઠો મેરામણ તો જોઇએ તેટલાં આપવાને તૈયાર છે; પણ પેલું મેંઢુંજ એક નવાલો ભરી એ ચારો છોડી દઇ પોતાના જાતિભાઇ પાસે નાચતું કૂદતું ચાલ્યું જાય છે. ત્યાં ફરી જતું નથી, જેમ માનવી કે ભૂત સ્વર્ગની હવાજ સહી શકતું નથી અને ત્યાં જતું નથી તેમ; સ્વર્ગને દરવાજા રાખવાની અપેક્ષા નથી; કેમકે તેમાં પ્રવેશ કરી શકે તેજ પ્રવેશ કરે છે અને જે ત્યાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે સ્વર્ગને યોગ્યજ હોય છે. એ સત્યથી તો સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગ હમેશાં નરકથી જૂદાં રહે છે અને એ સત્યથીજ સ્નેહમંદિરને જે દ્વારો રાખવામાં આવ્યાં છે તેને આપણે હમેશ માટે કાઢી નાખીશું. મ્હારી પાસે આવી શકે તે ભલે મ્હારાં થાય, તમારી પાસે આવી શકશે તેને તમે કેમ ધક્કો મારી શકશો ?—જો તમારામાં જ્ઞાનનો સ્નેહ અને સ્નેહનું જ્ઞાન લેશ માત્ર

પણ હશે તો—અને એ થોડુંઘણું પણ કોનામાં નથી ? આંટીને પ્રસંગે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પછીજ અન્ય સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ થઇ શકે એવો સ્વીડનબોર્ગનો આગ્રહી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો. પણ સ્વીડનબોર્ગ દુનિયાને બહુ ઓળખે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીકળી લૂટ કરવા લાગી જાય છે; અને કાશીપુરીના તટપર દાન કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમાંથી ગરીબડાં માછલાં મારવા લાગી જાય છે. આમ છે તેથીજ અનેકસ્ત્રીલગ્નની સામેજ અને પાસેજ વ્યભિચારમાં પડવાનો ભૈરવ જપ ઉભો છે. એકસ્ત્રીલગ્ન અને અનેકસ્ત્રીલગ્ન—એ બેને દેવ અને દૈત્યની પેઠે સામસામે ઉભાં રાખી એકને સ્વર્ગ અને બીજાને નરક કહેવું એજ સંસારમાં અત્યારે સહીસલામત છે. જે ભોળું હૃદય સામ્ય મેળવવાને સ્ત્રીઓ ઉમેરે છે એ તો ભૂલજ કરે છે, કેમકે આ માંસના લોચાવાળા અસ્થિ—રુધિરમય શરીરમાંથી પોતાને યોગ્ય હૃદય શોધી કાઢવું એ બહુ સંભવિત નથી. ભૂલો બહુ મ્હોટી થવાનો સંભવ છે અને અંતે એકાદ મૂર્તિને માત્ર ભાવનામાં રાખી તેને પૂજ્યા કરવા શિવાય સ્નેહી માટે બીજું સાધન રહેશે નહિ, અને જેણે એક વખ્ત સામ્યની ચટકી પણ અનુભવી હોય તેણે તો એ માર્ગ લેવો એજ ઠીક છે. સ્વીડનબોર્ગ જેટલો મ્હારો આગ્રહ નથી, અને સ્વીડનબોર્ગ જેટલી હું અટકાયત પણ કરતો નથી; છતાં મ્હારો કાયદો સખ્ત લાગશે અને કેટલાંકને દુઃખી કરશે એટલું હું જાણું છું, અને છતાંએ બીજી સલાહ હું દુઃખી થઇને પણ આપી શકતો નથી. સત્ય આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી શકતું નથી અને તેથી સત્ય તરફજ આપણે ફરવાનું છે. સહીસલામતીનો માર્ગ તો એજ છે પણ ખરા સત્યનો માર્ગ જૂદો છે. એ સત્ય સુધી માનવી પહોંચી નહિ શકે અને પોતે પોતાને જોવામાં

ભૂલ કરી સ્વર્ગને બદલે નરકમાં જશે એવી ધાસ્તીથીજ મેં તો ઉપલી સલાહ આપી છે. પણ હવે આપણે જે કરવાની છે તે સત્યની વાતજ કરીશું. સાચું તો એ છે કે એકસ્ત્રીલગ્ન અને અનેકસ્ત્રી-લગ્નના હાથ મેળવી બંનેને સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાં અને તેની સામે વ્યભિચારને ઉભો રાખી તેને નરકમાં જવા દેવો. એમ કરવું એજ ન્યાય છે અને દયા છે તેમજ ઉચ્ચતર ભાવના છે. સ્વર્ગ અને નરક એકસ્ત્રીલગ્નમાં અને અનેકસ્ત્રીલગ્નમાં નથી પણ સ્વાર્પણ કરવામાં અને સ્વાર્પણ યાચવામાં છે, પરાર્થમાં અને સ્વાર્થમાં છે, હૃદયના ઔદાર્ય અને હૃદયના સંકોચમાં છે. સ્નેહનું આ બિંદુ શંકર અને રક્તબીજ વચ્ચેનું બિંદુ છે. યોગીવિદ્યાર્થી એક પગલું આમ ભરે અને તે શંકરનાં દર્શન પામે અને એક પગલું તેમ ભરે અને રક્ત-બીજની ભયંકર કાંટાળી બાથમાં પડે. • પણ આપણે તો શંકરનેજ દૃષ્ટિ આગળ રાખી કહેશું કે જેને આપણે બરાબર ચાહીએ છીએ તેને તો કારણ વિના ચાહીએ છીએ; પરંતુ ઘણાંને આપણે ઘણાં કારણોથી પણ ચાહીએ છીએ. જ્યેષ્ટા અને કનિષ્ટા એવા ભાર્યાના વિભાગ યોગ્ય છે. એકને હું જ્ઞાનના સ્નેહની ખાતર અને અન્યને સ્નેહના સ્નેહની ખાતર ચાહાતો હોઉં. સ્નેહનો સ્નેહ ભક્તિ હિત એ ઉપલું સ્વર્ગ અથવા જ્યેષ્ટા; અને જ્ઞાનનો સ્નેહ સત્ય શ્રદ્ધા એ નીચલું સ્વર્ગ અથવા કનિષ્ઠા. પણ બંને સ્વર્ગજ. નરક તો એક પણ નહિજ. આટલે સુધી આવ્યા પછી શેલી કવિને જોવો જોઇએ. અને એટલે સુધી આવ્યા પછી સૂક્ષ્મ વાતોને સ્થૂલમાં અનુભવવા મથતા રાજા બાઇરન કવિને પણ જોવો જોઇએ. એક સ્વાર્પણ–સ્વાર્પણ–સ્વાર્પણ–તેને દૃષ્ટિની આગળને આગળજ રાખી સ્થૂલ ભૂમિકા પર પણ ઉતરી આવતાં, ત્યાં પણ દૃષ્ટિ ફેરવી જતાં પાપનો સ્પર્શ થવાનો નથી;

કાળો ડાગ લાગવાનો નથી. ખરો ખેલાડી સ્વચ્છ શ્વેત કપડાં પ્હેરી કાજળની કોટડીમાં ઉતરે છે અને તેવાંજ સ્વચ્છ કપડાંથી પાછો બહાર આવે છે, તેમ બની શકશે. ખરી ચાતુરી સ્વાર્પણના દીવાને અગાડીને અગાડી પકડી રાખવામાં છે. અરે—એ દીવો પકડતાં આવડયો તો પછી એ કોટડીમાં આંખો મીચી ઝંપલાવવાને પણ કાંઇ વાંધો નથી. સ્વાર્પણનો દીવો મેશને ગુલાલ બનાવી દે છે. એ સ્વાર્પણ વિના કોઇ પણ પુરુષ પોતાની ધર્મપત્ની સાથે પણ વ્યભિચારમાંજ રહે છે, એ દીવા વિના મખમલની દિવાલોમાં પણ મેલો ઘેલો થઇને આવે છે. આમજ છે તો હવે આપણે આપણી ગાડીમાં સ્વીડનબોર્ગ પાદરી સાથે શેલી કે કાલિદાસ કવિને જોડીશું. સ્રીજાતિ તરફના સ્નેહમાં પુરુષને અને પુરુષજાતિ તરફના સ્નેહમાં સ્રીને આનંદ મળે તે તો ઉચિત છે; એટલું તો સ્વીડનબોર્ગ પણ સ્વીકારે છે અને જાતિસ્નેહને આપણે અગાડી જતાં બાતલ કરીએ છીએ ત્યાં પણ તેને સાચવી રાખે છે. પણ તે સ્નેહ 'પવિત્ર' હોવો જોઇએ એટલું કહી અટકે છે. મ્હારે પણ તેટલામાં તો જુદું પડવાને કાંઇ કારણ નથી. આપણે આ પૃથ્વી જેટલાજ પ્રદેશની વાત કરવી હોત તો હું વધારે અને આટલું પણ બોલત નહિ; પરંતુ જ્યારે આપણે સ્વર્ગમાંજ ફરવાનું નક્કી કર્યું છે ત્યારે તો પૂછવું પડશે કે 'પવિત્રતા' એટલે શું? અને 'અપવિત્રતા' એટલે શું? શું સ્વાર્પણ એ પવિત્રતા અને સ્વાર્થ એ અપવિત્રતા નથી? પત્ની શિવાયની એજ જાતિની અન્ય વ્યક્તિઓને ભગિનીભાવથી ચાહવા સ્વીડનબોર્ગ કહે છે. ચાહવું એટલે સ્વને અર્પી ભૂલવા મથવું અને સ્નેહપ્રતિમાની નિકટતા પ્રાપ્ત કરવા મથવું. જેટલું સ્વાર્પણ તેટલીજ નિકટતા અનુભવી શકાય છે. છેવટની નિકટતા પ્હેલાં બધું

અર્પાઈ જવું જોઈએ; પરંતુ પૂર્ણ નિકટતા અનુભવ્યા પ્હેલાં આપણે ચાર સ્વર્ગમાં પસાર થવું પડશે. પ્હેલા સ્વર્ગનું નામ 'બંધુ', બીજાનું નામ 'સુહૃત્', ત્રીજાનું નામ 'મિત્ર' અને ચોથાનું નામ 'સખા'. પતિપત્નીનું સ્વર્ગ એ 'સુહૃત્સ્વર્ગ' અને 'મિત્રસ્વર્ગ' છે, અને 'મિત્ર' એ સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું છે. જાતિસ્નેહ જે 'મિત્રસ્વર્ગ' સુધી છે તેને પત્ની શિવાયની સ્ત્રીઓ સાથે ભગિનીભાવમાં રહેવાને આજ્ઞા કરે છે. એ આજ્ઞા પરમાત્માની આજ્ઞાથી શી રીતે ઉલટી અને તેથી નકામી છે એ આપણે જોઈએ. બંધુ અને ભગિની વચ્ચે સ્વાર્પણનો અને સ્નેહનો જે પ્રવાહ છે તે કરતાં પતિ અને પત્ની વચ્ચેનો પ્રવાહ વિશેષ પ્રબલ અને વિશેષ ગાઢ છે, અને તેથી વિશેષ પવિત્ર છે. બંધુ અને ભગિની કરતાં પતિ અને પત્ની વિશેષ નિકટ છે. બંધુ અને ભગિનીના સ્નેહથી વિશેષ નિકટ સ્નેહની જાતિસ્નેહના સામ્યોની જે ઇચ્છા છે તે એ સ્નેહ બંધુભાવ સુધીજ અટકી રહેવાને નથી નિર્માયો એવી સૂચના અને ઘણી વખ્ત તો પરમાત્માની આજ્ઞા પણ નથી શું? દરેક માનવીએ સખાની ભાવનામાં આવવું જોઇએ અને એમ થવા માટે સુહૃત્ અને મિત્રભાવનામાંથી પસાર થવું જોઇએ. બંધુત્વ અને સખીત્વ એ સૂક્ષ્મ લહાણુની વચમાં મિત્રત્વની જે મીઠી સ્થૂલ ભાસતી લહાણ છે તે પણ સ્વીકારવીજ જોઇએ. સખા એ શું છે અને મેં હમણાં ગણાવેલાં સ્વર્ગોની ઉત્પત્તિ કહિંથી છે અને તેનો અર્થ શું છે તે બતાવવા નીચેનો શ્લોક લખવો જોઇએ.

अत्यागसहनो बंधुः सदैवानु मतः सुहृद्
एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखामतः ।

હવે સમજાશે કે 'સુહૃત્' અને 'મિત્ર' એ બેજ સ્વર્ગ સ્વીડનબોર્ગના લગ્નસ્નેહ માટે છે. 'સુહૃત્' એ નીચલું અને 'મિત્ર'

એ ઉપલું. 'બંધુમાં લગ્નને રજા નથી, અને જાતિસ્નેહહીન 'સખા'ને તે પિછાનતો નથી. બંધુભાવમાં લગ્નને સૌ સ્થાને રજા નજ હોવી જોઇએ. કેમકે એવી રજા આપવી એ તો વ્યભિચારનેજ ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. વળી જે સ્ત્રીને આપણે પત્ની કરી શકીએ, એવી એક પણ ભાગ્યેજ અહીં તો મળી આવે છે. અને જેને એવી ઘણી મળી આવે એમ લાગે છે તે તો ગુલાબી ચ્હેરાને અને તાજા પાછળ ભમનાર વ્યભિચારીજ છે. હું આમ કહું છું કેમકે કૃષ્ણને છોડી હવે દુનિયાદારીમાં આવવાની જરૂર છે, અને એ તરફ દૃષ્ટિ ન જાય તો મ્હારા આ વિચારો અનેકને ભ્રષ્ટતા તરફ દોર્યા વિના નજ રહે. કૃષ્ણલીલારસનાજ કેટલાક પંથ જેમ હાલ એ લીલાને પોતાના સ્વાર્થમાં દોરી જઈ ભ્રષ્ટ થાય છે, એ અમૃતરસમાં પોતાના હાથ ગંદા કરી બોળવાથી જેમ એ રસની આખી બરણીનેજ સેડવી નાખી છે તેમ બન્યા વિના ન રહે. મ્હારે જે કહેવાનું છે તેથી ઉલટું જ સમજાયા વિના ન રહે. એક સ્ત્રી ઉપર બીજીને ઉમેરવા માગે છે તેણે આ સવાલ પોતાના હૃદયને પૂછવોજ જોઇએ-' હું એ બાલા માટે મ્હારૂં શિર આપી દેવા તૈયાર છું ?' એનું ઉત્તર હકારમાં મળે અને તે મોહરહિત સ્થિતિમાંથી મળે તોજ અગાડી કાંઇ પણ ગતિ કરવી યોગ્ય છે. અને એમ ન બને તો તો એ સ્ત્રીના ભણી એક બંધુભાવ શિવાયની દૃષ્ટિ પણ નરકનીજ જનેતા છે. સ્થૂલ વાંચ્છનાથી કોઇ સ્ત્રી સામે જોવું એ તેની સાથે વ્યભિચાર કર્યા બરાબર છે અને તેટલાથીજ તે મોહનો કીડો નરકનો અધિકારી થઇ ચૂકે છે, અને એટલું તો બહુજ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સર્વસ્વાર્પણની તૈયારીઓ ઘણી વખ્ત જેવી દેખાય છે તેવી ઘણી વખ્ત હોતી નથી. વળી લગ્નનો હેતુ સ્થૂલેચ્છાઓની તૃપ્તિમાં નથી પણ સૂક્ષ્મ બનવામાં

એટલે પરમાત્મા પાસે જવાના યત્નમાં છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે એક દંપતિ પણ સ્થૂલ વાતોને દૂર ફેંકી દેઇ સૂક્ષ્મ ભાવનાઓનાંજ લ્હાણાં લેતું રહે એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. પરંતુ સ્થૂલનો આનંદ ઉપયોગનો છે કેમકે તે ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે; અને તેથીજ એ આનંદ પવિત્ર છે એટલુંજ નહિ પણ તે આનંદ માનવીને તેમજ દેવને આનંદનો આનંદ છે. એ આનંદમાંથી અત્રે સ્થૂલ બાલકો અને સ્વર્ગમાં સૂક્ષ્મ બાલકો એટલે સ્નેહ અને જ્ઞાન જન્મે છે. અને અહીં પણ જે બાલકો જન્મે છે તેને માટે પરમાત્મા તો સ્વર્ગજ ઇચ્છે છે એટલે એ બાલકો પણ સ્વર્ગનાજ ઉપયોગાર્થે છે. હવે આપણે જાણી શકશું કે અનેકસ્ત્રીલગ્નમાં બહુ ભય છે. એટલો બધો ભય છે, કેમકે આપણે સ્થૂલમાં છીએ અને તેથી સ્થૂલમાં જવા ઇચ્છી ભ્રષ્ટતા તરફ વળવા વધારે તત્પર છીએ. ત્યારે સ્થૂલનાં પડની બહાર સૂક્ષ્મને ખેંચી કાઢી તેને વિસ્તીર્ણ કરી ઉપર ચડવું એ વિકટ કાર્ય છે. એમ છતાં પણ સ્વાર્પણમય હોય તો અનેકસ્ત્રીલગ્ન એ દૂષણ અને વ્યભિચાર તો નથીજ; પણ ભૂષણ અને સ્નેહ છે અને તેથી સ્વર્ગજ છે. સ્વીડનબોર્ગના કહેવા પ્રમાણે તો શકુંતલાનો પતિ દુષ્યંત શકુંતલાને વર્યો તેથી નરકમાં જવાનો અને કાદંબરીનો ચંદ્રાપીડનો રોહિણી જે ચંદ્રાપીડ અને કાદંબરી વચ્ચે તે પ્રેમી હૃદયને જોડવા રહી તેને પણ સાથે લઇને નરકમાં જવાનો. સ્વીડનબોર્ગના ધારવા પ્રમાણે જેટલો વધારે પ્રેમ તેટલી સ્ત્રીમાં અમુક પ્રસંગે વધારે પ્રબલ અદેખાઇ. ખરૂંજ છે કે અદેખાઇ એ પ્રેમજ છે; પરંતુ જેટલો વધારે પ્રેમ તેટલી વધારે અદેખાઇ—એ તો નહિ માની શકાય. મિત્રમાંથી સખી ભાવમાં ગયા પછી સ્નેહ અદેખાઇને ઓળખતોજ નથી. અરે—અદેખાઈ તો સુહૃત્ સુધીજ છે. એમ ન હોય તો

બિચારા બાણની વિશાલ ઔદાર્યની બધી રચના ધૂલ મળી જાય છે અને અનેકસ્ત્રીલગ્નને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ વ્હેલાં બાળી દેવાય એમ વધારે સારૂં એમ માનવું પડશે. આ બધા પછી એટલું કહેવું જોઇએ કે સ્વીડનબોર્ગે 'અનેકસ્ત્રીલગ્ન'નું પ્રકરણ વ્યભિચાર અને નરક તરફના ઉપલા ભાગમાં મૂક્યું છે. પરંતુ અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદબોથી છંટાતું બનાવ્યું છે. કદાચ હું જે રીતે અનેક સ્ત્રીલગ્નને યોગ્ય ગણું છું તેવી રીતે એ મુસલમાનોએ નહિ ગણ્યું હોય અને કાંઇ હલકી રીતે એ લગ્નમાં પડયા હશે. તેથી તેઓનું સ્વર્ગ એવું બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જોતાં અનેક સ્ત્રીલગ્ન સ્વર્ગીય ઠરે છે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી.

(૧૭) આ બધી વાતને સ્પષ્ટ કરવા આપણે જરા મ્હારાં સ્વર્ગો ટુંકામાં તપાસી જશું. એમ કરતાં સ્વીડનબોર્ગની ભાવનાને કેટલા વિસ્તારની જરૂર છે અને સ્વીડનબોર્ગની ક્રિશ્ચિયાનિટિને પણ તેવીજ કેટલી જરૂર છે અને વેદાંતના લગ્નસ્નેહનું છેવટનું બિંદુ અને તેનો ક્રમ કેવો છે એ કાંઇક જોઇ શકાશે.

(૧૮) સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું એટલે દિવ્ય સ્વર્ગ એવું છે જેમાં પરમાનંદમય દેવદેવીઓનાં દંપતી એક (one flesh) થવાને એક પત્નીવ્રતથીજ લગ્નસ્નેહમાં અને તેથી જાતિસ્નેહમાં પરમાત્માની પરમકૃપામાં અનંતકાળ સુધી વિહરે છે. 'અનંતકાળ' એ શબ્દને બાદ કરી મ્હારૂં એ પ્હેલું સ્વર્ગ છે જેને આપણે 'સુહૃત્ સ્વર્ગ' કહેશું. મ્હારૂં બીજુ સ્વર્ગ 'મિત્રસ્વર્ગ' છે જેમાં જાતિસ્નેહ બહુજ

સૂક્ષ્મ રહ્યો છે: અને જ્યાં અમુક અમુક પ્રસંગે પત્નીઓમાં મીઠી અદેખાઇઓના સ્નેહમય ક્રીડાસમા આભાસ માત્ર છે; અને ત્યાં સમગ્ર દેવો અને સમગ્ર દેવીઓ એ એકજ દંપતિ છે. એટલે એ સ્વર્ગ અનેક સ્રીલગ્નનું સ્વર્ગ છે. એ સ્વર્ગમાં બંધુ અને ભગિની જેવા અર્ધ સંબંધોને કોઇ પિછાનતું નથી પણ દરેક દરેકથી ઐક્યમય (one flesh) થવાના વિહારમાં છે. મ્હારા ત્રીજા એટલે 'સખા' સ્વર્ગમાં જાતિસ્નેહ નથી; કેમકે જાતિજ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પ્હોંચ્યા પ્હેલાં સ્રીપુરુષ એક (one flesh) થઇ ચુક્યાં છે. જે જાતિમાં બ્રહ્મ છે તે જાતિના આ સ્વર્ગમાં સ્નેહ કે જ્ઞાન એ સ્વીકારવાના પદાર્થ પ્રમાણે દિવસમાં ઘણી વખ્ત કે ક્ષણે ક્ષણે જાતિ ફરતી રહે છે અને એ સ્વર્ગથી પણ અગાડી જવાના સમય પ્હેલાં ' જાતિ ' એવું કાંઇજ રહેતું નથી અને મ્હારૂં છેલ્લું સ્વર્ગ તો પરમાત્મા–બ્રહ્મ–છે–જ્યાં સ્નેહ અને જ્ઞાન એ બંને પ્રવાહ કોઇ પણ રીતે ન ઓળખી શકાય તેમ એક છે, 'જ્ઞાન' અને 'સ્નેહ' એમ નહિ પણ એક કાંઇક તે એકજ–તે એકજ છે.

હજુ આની આ વાતને આપણા આર્યકાવ્યપ્રવાહની એક લક્ષ્ય મૂર્તિને જોતાં વધારે સ્પષ્ટ કરી શકીશું. કવિતા જ્યાં તત્વજ્ઞાનથી જુદી થાય છે ત્યાં તે એમ માનતી થાય છે કે ભોક્તા અને ભોજ્ય એમ બે ન હોય ત્યાં સુધી રસ સંભવતોજ નથી. અને એ વાત કોઇ કલ્પનાના પણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અનુભવથીએ સાચીજ લાગે તેવી છે. આપણામાં ભોક્તા અને ભોજ્યના છેવટના જેવા ઐક્યની મૂર્તિ અર્ધાંગ ઉમયાશંકરની છે. આ શંકર એજ સ્વીડનબોર્ગનો ' લોર્ડ ' છે; પરંતુ માશૂકને અર્ધાંગ બનાવી દેવી ત્યાંએ ખરા પ્રેમની કલ્પના તૃપ્ત થતી નથી અને મને તો છેવટના પ્રેમ તરીકે પેલું

બ્રહ્મજ ઇષ્ટ છે જે રસનું પણ રસ છે, જેને કવિતા રસ કહી અગાધ સ્નેહગીત ગાયા કરે છે છતાં ત્યાં સુધી જતાં તો ચૂપજ થઇ જવું પડે છે. એ ભોક્તા ભોજ્યના ભેદ રહિત સ્થિતિમાં આનંદ શી રીતે છે, એ સ્થિતિ શું છે–એ હું જાણતો નથી; પરંતુ વસ્તુગતિ માત્રનો અંત તો આમાંજ હોવો જોઇએ એમ હું અને વેદાંતનાં પુસ્તકોને હૃદયના રસપૂર્વક વાચવામાં આવે તો તમે કદાચ મ્હારાથી વિશેષ સ્પષ્ટ કાંઇક સમજી શકશો. પરંતુ હાલ તો સ્વીડનબોર્ગે એ શંકરમાં પણ કોઇ દંપતીને ભેળવી દેતો નથી એટલો મ્હારે તેની સાથે વાંધો છે એટલું કહી, અને એને વેદાંત તરફ દૃષ્ટિ કરવાનો પ્રસંગ ન બનતાં તે બ્રહ્મને પિછાની શક્યો નથી એટલું કહી, હવે મ્હારે અહીં શ્વાસ લેવો જોઇએ.

(૧૯) સ્વીડનબોર્ગનું ઉપલું બ્રહ્માંડ સ્વર્ગે એટલે લગ્નસ્નેહને આ પ્રમાણે વિલોકી, તેના પ્રવાહને મ્હારાથી બની શકે તેટલો સૂક્ષ્મ બનાવી, અમુક અંત સુધી પ્હોંચાડી, હવે આપણે તેના બ્રહ્માંડના નીચલા ભાગ તરફ એટલે નરક અથવા વ્યભિચારસ્નેહ તરફ વળવું જોઇએ. અહીં પણ એકાદ પ્રકારે તેની તે ક્રિયા કરવાની છે એટલે તેના તે પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર બનાવવાનો છે. તેના સ્વર્ગ તરફના પ્રવાહને આપણે માત્ર વિસ્તાર આપતા ગયા છીએ; પરંતુ અહીં તેટલું કર્યાં ઉપરાંત તેના નરક તરફના પ્રવાહને આપણે બરતરફી આપી દેવાની છે. સ્વર્ગ તરફના સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહમાં તેની દૃષ્ટિનું ટુંકાપણુંજ આપણે સુધારવાનું હતું; પરંતુ અત્ર એ દૃષ્ટિએ જે નથીજ એવું કાંઈ ભૂલથી જોએલું છે તે ભુલને પણ સુધારવાની છે. આટલું કરવા માટે પ્રથમ તો આપણે સ્વીડનબોર્ગના આખા બ્રહ્માંડના પ્રવાહને વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષે હવે જોવાના છે તે ભાગોને

તેનીજ દૃષ્ટિએ જોઇ જવા જોઇએ અર્થાત્ પૂર્વપક્ષ જોઇ જવો જોઇએ.

(૨૦) સ્વર્ગના સૂર્યમાંથી જે પ્રવાહ ચાલે છે તે સ્વર્ગોની મારફત સ્થૂલ પૃથ્વીઓ પર અને માનવીના મૃત્યુ પછી જે સ્થાનમાં માનવી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જવાની તૈયારી કરે છે તે સ્થાનપર પડે છે. આ પ્રવાહ લગ્નસ્નેહને એટલે પ્રભુપ્રેમને લીધે માનવીને મળી શકે છે. આ પ્રવાહ હિતનો અને સત્યનો છે; આ પ્રવાહ દેવ છે અને વિસ્તારનો માર્ગ છે. પરંતુ એક બીજો અને સમાન બલવાળો પ્રવાહ સ્થૂલ પૃથ્વીઓપર અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારી કરવાના પ્રદેશપર પડે છે. આ પ્રવાહ અંધકાર (chaos) માંથી નીકળે છે. આ પ્રવાહ વ્યભિચારસ્નેહને એટલે સ્વસ્નેહને લીધે માનવીને મળે છે. આ પ્રવાહ પાપનો અને અસત્યનો છે. આ પ્રવાહ દાનવ છે અને ધ્વંસનો માર્ગ છે. આ પ્રવાહ અંધકારમાંથી નીકળી નરકોની માર્ફત વહે છે. આ બંને સમાન બલવાલા પ્રવાહોની બરાબર વચમાં એટલે સમતોલન (equilibrium) માં સ્થૂલ પૃથ્વીઓ અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારીના પ્રદેશો છે. આ બંને પ્રવાહથી જૂદી પાડી 'પૃથ્વી' ને 'સ્થૂલ પૃથ્વી' કહીએ છીએ કેમકે પૃથ્વી સ્થૂલ છે, અને આ બંને પ્રવાહો સૂક્ષ્મ છે, અને હવે આપણે જોઇશું ત્યારે જણાશે કે પૃથ્વી એ સ્વર્ગ અને નરકનાં કપડાં છે. પૃથ્વી સમતોલનમાં છે કેમકે એ બંને પ્રવાહો સમાન બલવાળા છે એટલુંજ નહિ પણ સામસામે ખેંચનારા છે. પૃથ્વી સ્વર્ગ નરકનાં કપડાં છે અને આ બને પ્રવાહો પણ સ્વર્ગ નરકના હોવાથી આ પૃથ્વીપર પણ હોવાથી તેનાં પણ કપડાં છે. પૃથ્વી કપડાં અથવા કપડાં જેવી છે. કેમકે તે સ્થૂલ પૃથ્વીની એટલે પૃથ્વીના માનવીની સ્થૂલતાની અર્થાત્ માંસ ચર્માદિની ભીતર એ બેમાંથી એક પ્રવાહ મનુષ્ય જીવનમાં ભળેલો રહે છે. જેમ નાળિ-

ચેરની કૃતિમાં કાચલીની ભીતર ટોપરાનો ગોળો રહે છે તેમ માનવી મરી જાય છે ત્યારે તેનું સૂક્ષ્મદેહ સ્વર્ગ કે નરકની તૈયારી કરવા પેલા પ્રદેશમાં જાય છે. જે કાંઇ સ્થૂલ પરમાણુઓ પૃથ્વીના અધ્યાસને લીધે તેમનામાં હજુ રહી ગયા હોય તેને તે સૂક્ષ્મદેહ ત્યાં ફેંકી દેઈ પોતાના સ્વભાવનીજ આબેહૂબ મૂર્તિ બની ખડું રહે છે, અને સ્વભાવને અનુકૂલ એટલે ઇચ્છિત સ્થાને ઇચ્છિત સુખ ભોગવવા ચાલ્યું જાય છે. પૃથ્વીપર જે લગ્નસ્નેહમાં રહ્યો હોય તે સ્વર્ગમાં જાય છે અને વ્યભિચારમાં રહ્યો હોય તે નરકમાં જાય છે. નરકમાં જાય છે તેને પણ ત્યાં જવાનું ગમે છે કેમકે ત્યાંજ તેનો વિહાર છે, અને દરેક વિહારને આનંદ હોય છે તેથી ત્યાંજ તેનો આનંદ છે. નરકના જીવને સ્વર્ગમાં લઇ જવામાં આવે તો ત્યાંની હવાજ અને ત્યાંનો વિહારજ તેને અત્યંત અરુચતાં હોવાથી તે ત્યાંથી નાસવાનું કરે છે અને રોકી રાખવામાં આવે તો મૂર્છિત થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે નરકની ગંધારી સ્થિતિથી નરકમાં દેવને થાય છે. આ પ્રમાણે આ બે પ્રવાહો સ્વર્ગ અને નરક કે દેવ અને દૈત્ય કે લગ્નસ્નેહ અને વ્યભિચાર એ શત્રુની પેઠે સામસામા અને બની શકે તેટલું દૂર દૂર રહે છે. માનવી આ બંને પ્રવાહની મધ્યે સમતોલનમાં હોવાથી પોતાને ગમે ત્યાં સ્વર્ગે કે નરકમાં જાય છે અને ત્રાજવાનું સમતોલન એક વખત એક તરફ નમ્યાથી પછી તો વધારે અને વધારે ઝડપથી તે બાજુએ નમતું ચાલે છે તેથી સ્વર્ગમાં ગએલો દેવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દેવ થતો જાય છે અને નરકમાં ગએલો જીવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દૈત્ય થતો જાય છે. અનંતતા સુધી દેવ બનતો જીવ અંતે પરમાત્મા થઇ જતો નથી તેમ અનંતતા સુધી દૈત્ય બનતો જતો જીવ અંધકાર થઈ

જતો નથી. (એ બે છેડા સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિની બહાર રહી ગએલા હોય એમ મને તેના આ પુસ્તક ઉપરથી તો લાગ્યું.) છતાં સ્વીડન-બોર્ગના વિચાર પ્રમાણે બે છેડા તો હોવાજ જોઇએ. પ્રભુસ્નેહ અને સ્વસ્નેહ એવા બે છેડા છે, અને તેના એક બીજા સાથે કશો મિલાપ રાખતા નથી. હકીકત આમ છેઃ-વિશ્વમાં કાંઇ પણ વિરોધી-રહિત નથી. વિરોધી અન્યોન્ય સગોત્ર નથી પણ પ્રતિપક્ષી છે. એકજ પદાર્થનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં અને ન્હાનામાં ન્હાનાં વચ્ચે સગોત્રત્વ છે; પણ વિરોધી તો તેઓના પ્રતિપક્ષને લીધે પ્હેલાંઓની સામે છેઃ અને બીજા ભાગના મ્હોટાં ન્હાનાંમાં પણ પ્હેલા ભાગની માફકજ સગોત્રત્વ હોવાથી બંને ભાગનાં મ્હોટાં ન્હાનાં સૌજ પ્રતિ-પક્ષી છે. વિશ્વનો દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે. નિર્માણથી પુણ્યની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે અને ત્યાંથીજ મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રમાણનું અને ન્હાનામાં ન્હાના પ્રમાણનું પુણ્ય છે. અને જ્યારે આ ન્હાનામાં ન્હાનું પુણ્ય છેવટ એક પ્રમાણશૂન્ય થઇ જાય ત્યારે સામેની બાજુ-એથી પાપ ઉભું થાય છે અને તે તરફ શરૂ થાય છે. આમ છે તેથી કોઇ પણ પ્રકારનો કાંઇ પણ સંબંધ કે સંક્રાંતિ પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે નથી, પરંતુ પુણ્યને મ્હોટાં ન્હાનાં પુણ્ય સાથે અને પાપને મ્હોટાં ન્હાનાં પાપ સાથે સંબંધ કે સંક્રાંતિ છે. પુણ્ય અને પાપ અને તેનું ન્હાનામાં ન્હાનું અણુ અણુ સામસામે પ્રતિ-પક્ષી અને વિરોધી છે તેથી પુણ્યના કશાને અને પાપના કશાને અન્યોન્ય કશો સંબંધ સંભવતો નથી. પુણ્ય એટલે સ્વર્ગ અને લગ્નસ્નેહ; અને પાપ એટલે નરક અને વ્યભિચાર. પુણ્ય અને પાપનો દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે અને તેથીજ વિશ્વનો પણ તેવોજ દેખાવ છે. હવે પાપ અને પુણ્ય વિરોધી હોવાથી તેઓ વચ્ચે એક

મધ્યવર્તી પણ છે અને એ મધ્યવર્તીમાં સમતોલન રહે છે, જેમાં પુણ્યના વિનાશાર્થે પાપ સતત ગતિ કરતું રહે છે; પણ તે વિસ્તાર પામતું નથી તેથી તેના યત્નમાં જ્યાં છે ત્યાંજ અટકી રહે છે. પુણ્ય તો પોતાનો માત્ર બચાવજ કરવા માગે છે અને તેનામાં પ્રભુકૃપાથી વિસ્તાર પામવાની શક્તિ હોતાં પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે છે. (યુદ્ધમાં જે કાંઇ જોઇએ તે આવી ગયું. હવે એ મહાન્ યુદ્ધની બરાબર વચમાં એવી વિકટ સ્થિતિમાં એ મધ્યવર્તી માનવી છે. બિચારા માનવીને પ્રભુએ આવી સ્થિતિ કાં આપી? સ્વીડનબોર્ગ કહે છે) આ ત્રાજવાનું સમતોલન માનવી છે, અને એ એમ છે; કેમકે આખા વિશ્વમાં પૂર્ણ તટસ્થ અને તેથી પૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્થાન એજ છે જ્યાંથી માનવી પોતાની ખુશી પ્રમાણે બેમાંથી ગમે તે તરફ વળી શકે છે. આ સમતોલનની સ્થિતિને લીધેજ મનુષ્યમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા છે અને આ સમતોલનની મારફતજ મનુષ્ય વિચારે છે અને ઇચ્છે છે અને તેથી પોતે પોતાથી બોલતો અને વર્તતો હોય એમ માને છે. મનુષ્યચેતના આ પ્રમાણે પુણ્ય સ્વીકારવાનું કે પાપ સ્વીકારવાનું ગમે તે પસંદ કરવાની પૂરી છુટમાં છે. અને તેથી તે પોતાની વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ લગ્નસ્નેહમાં અને સ્વર્ગમાં જાય છે કે વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ વ્યભિચારમાં અને નર્કમાં જાય છે. જો મનુષ્ય લગ્નસ્નેહમાં જાય છે તો તે પોતાનું મ્હોં અને છાતી પરમાત્મા ભણી રાખીને ચાલે છે પણ જો મનુષ્ય વ્યભિચારમાં જાય છે તો તે પોતાની પીઠ પરમાત્મા ભણી રાખીને ચાલે છે. જો માનવી પરમાત્મા તરફ મ્હોં રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર પરમાત્માથી દોરાય છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે; પણ જો માનવી પરમાત્મા તરફ પીઠ રાખે છે એટલે

અંધકાર તરફ મ્હોં અને છાતી રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર અંધકારથી એટલે સ્વસ્નેહથી દોરાય છે અને તે નરક-માં જાય છે. સ્વર્ગ અને નરકના બીજરૂપ માનવી આમ તટસ્થ સ્થિતિમાં છે કેમકે તટસ્થત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું નથી. અને માનવીને એવી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં પરમાત્મા તરફથી મૂકવામાં આવ્યું છે; કેમકે પરમાત્મા પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્મલ રસ માનવીને પાઇ સ્વર્ગમાં દોરવા ઇચ્છે છે; અને સ્વતંત્ર રસ સ્વતંત્રનેજ પાઈ શકાય છે. પરતંત્ર જીવ સ્વતંત્ર રસ પી શકતો નથી. દેવ તરફ જવાયું એટલે સ્વર્ગ તરફ ખેંચાવાયું. તેથી દેવ સ્વતંત્ર નથી અને સ્વતંત્ર હોય એમ માનતા પણ નથી. દેવો જાણે છે અને માને છે કે તેઓનાં કૃત્યો અને તેઓના વિચારો પરમાત્માથી દોરાય છે. દૈત્ય તરફ જવાયું એટલે નર્ક તરફ ખેંચાવાયું. તેથી દૈત્ય સ્વતંત્ર નથી; જો કે તેની તેવી સ્થિતિથી એટલે તે અંધકારથી દોરાતો ચાલે છે તેવા જ્ઞાનથી બાતલ છે; કેમકે તે અજ્ઞાન અને અસત્યમાં છે અને તેથી અંધારામાં છે કે છાયામાં છે.

(૨૧) ઉપલી હકીકતોને સાચી કે જૂઠી માનવા માટે તેને અમુક રીતે પણ કોઈ કસોટીમાં મૂકવી જોઇએ. આમ કરવા માટે આપણે અકેક પ્રશ્ન સ્વીડનબોર્ગની વિશ્વરચના માટે જ પૂછતા આવશું. એ સંબંધે કાંઇ પણ નિર્ણય મેળવતાં તેનાં કહેલાં વ્યભિચારસ્નેહ સંબંધે નિર્ણય પોતાની મેળે મળી જશે.

(૨૨) પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઇ પણ હોઈ શકે ? અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં બે બલ સામસામે હોઇ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ હોઇ શકે ? હોય તોપણ સમાન બળના હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ વૈરી હોઇ શકે ? બે

વૈરી સમાન બળના હોઇ શકે ? એક પ્રવાહ વિના બીજો પ્રવાહ રહી શકે ? વિશ્વ કેમ ચાલે છે ? પરમાત્માના પ્રવાહ સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઇ શકે ?

(૨૩) પરમાત્મા છે કે નહિ તે ભાંજઘડ પર આપણે ઉતરવાનું નથી કેમકે પરમાત્મા છે તેમ સ્વીડનબોર્ગ માને છે અને મને પણ પરમાત્મા છે એટલું તો માનવાને કાંઇ વાંધો નથી. પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિનું કારણ અને ઉત્પત્તિ-પરંપરાનું એટલે સ્થિતિનું કારણ છે એમ હું પણ સ્વીડનબોર્ગની સાથે જ માનીશ. એમ માનવું એ વિશ્વ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે અને પરમાત્માથી જીવે છે એમ માનવાની બરાબર છે; અને સ્વીડનબોર્ગ તેમજ હું એ વાત કબુલ રાખીએ છીયે. જે પદાર્થ જે પદાર્થથી જન્મ્યો છે અને જે પદાર્થથી જન્મ્યા કરે છે એટલે જીવ્યા કરે છે, તે પદાર્થ જે પદાર્થથી તે જન્મીને જીવે છે તેના જેવો ગુણમાં ને ગતિમાં હોવ છે. કેમકે તે પદાર્થ પેલા મૂળ પદાર્થનો એક અંશ છે અને દરેક અંશ તે જેનો અંશ છે તેના જેવો હોય છે. આ વાત પણ સ્વીડનબોર્ગ સ્વીકારે છે. આ વાતની સાક્ષી તો ક્ષણે ક્ષણે આખું વિશ્વ પૂરતું ચાલે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો તો પૃથ્વીની જ આસપાસ ફરે છે અને સમુદ્રમાંથી નીકળ્યો છે તેથી સમુદ્રને ખેંચ્યા જ કરે છે; એટલું અંશ અને અંશના મૂલ પદાર્થનું ગોત્ર તો સૌ જાણે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો અને પૃથ્વી સૂર્યમાંથી નીકળી તેથી પૃથ્વી અને સૂર્યનો સંબંધ કોણ નથી જાણતું ? પણ ચંદ્ર પણ સૂર્યના જ ગોત્રનો છે અને તેથી જ તે સૂર્યના અનુકૂળ તેજને ગ્રહી શકે છે. અથવા તેથી જ સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્રપર પડી શકે છે. વનસ્પતિ સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એ જ ગોત્રત્વ

છે. બરાબર સમાંતરે ચાલતા અને નિયમિત ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફર્યાં કરે છે. તે પણ એનું એજ ગોત્રત્વ છે. આપણો સૂર્ય સ્વર્ગના સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એ જ ગોત્રત્વ છે. બધું વિશ્વ પરમાત્મામાંથી છે અને તેથી બધા વિશ્વના અંશોને અન્યોન્ય અને સૌને પરમાત્મા સાથે ગોત્રત્વ છે. પરમાત્મા જ જીવન છે તો પરમાત્મા વિના હયાતી જ સંભવતી નથી. પરમાત્મા પુણ્ય છે એટલે બધી હયાતી મ્હોટાં નાનાં પુણ્ય છે. પરમાત્મામાં પાપ ન હોય તો કશા પદાર્થમાં પાપનો સંભવ જ નથી. અને સ્વીડનબોર્ગે તેમ જ આપણે પરમાત્મામાં પાપનો અભાવ જ માનીએ છીયે તેથી સર્વ પદાર્થમાં પાપનો અભાવ બલાત્કારે પણ માનવો જ પડશે.

(૨૪) આટલું માન્યા પછી પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઈ પણ હોઇ શકે નહિ. એ બલાત્કારે પણ માનવું પડશે અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં એ બલ સામે હોઇ શકે નહિ, એમ માનવું પડશે. પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી, હોઇ શકે નહિ એ પણ માનવું જ પડશે. પરમાત્મામાંથી બધું છે તેમ છતાં પરમાત્માથી વિરૂદ્ધ અર્ધ વિશ્વ કેમ છે? એવો સવાલ એક દેવે સ્વીડનબોર્ગને પૂછ્યો હતો. ઉત્તર કાંઈ જ સંતોષકારક નથી એટલું જ નહિ પણ સ્વીડનબોર્ગની નિર્મલ દૃષ્ટિને ઝાંખપ લગાડે તેવું છે, અને તે યાદ રાખી અત્ર લખવા સરખું પણ વજનદાર મને ન લાગવાથી એ લખીને વ્યર્થ કાલક્ષેપ હું કરતો નથી. એ ઉત્તર તે દેવે સાંભળીને પણ કાંઇ સંતોષ બતાવ્યો નથી. છતાં સ્વીડનબોર્ગ તરફથી આનો સંતોષકારક ખુલાસો તમારા જાણવામાં કાંઇ હોય તો કૃપાકરી લખશો.

(૨૫) સ્વીડનબોર્ગ માને છે તેમ વિશ્વમાં બે બલ સામસામે વિરોધી હોય તો વિશ્વરચના કેટલી બધી દયાપાત્ર થઇ જાય છે તે જોવું જોઇએ. વિશ્વના બંને છેડા પર સામસામે ખેંચતાં એવાં સમાન બલનાં બે વિરોધી તત્વ મૂકતાં જ વિશ્વ ટુકડે ટુકડા થઇ જશે. વિશ્વ એટલે બે શત્રુઓની ઢાલ તૂટી જતાં બંને શત્રુઓ સામસામા આવી ઉભા રહેશે, લડવા અને મારામારી કરવા લાગશે, અને બંને સમાન બલના અમર અને અન્યોન્ય સાક્ષાત્ વૈરભાવના હોવાથી એ યુદ્ધ કદી પૂરૂં થશે જ નહિ. પરિણામ કદાચ એવું આવે કે બંને મૂર્છામાં અમુક સમય સુધી પડયા રહે એટલે એક તરફ પરમાત્મા લાંબો થઇને હાંફતો પડે અને બીજી તરફ અંધકાર તેવી જ રીતે પડે અને ફરી ઉઠી ફરી લડવા લાગે અને ફરી પડે અને ફરી લડે. આ બંને શત્રુઓ લડે કે પડે તેમાં આપણે તો કશું વિચારવાનું છે જ નહિ કેમકે વિશ્વ તો રહીજ શકયું નહિ હોય. વિશ્વને આ બંને બલથી ન તૂટી શકે તેવું મજબૂત માનતાં તો તેની સ્થિતિ વળી વધારે બગડે છે. એક પતિને બે શંખણી શોક્ય માંહેની એક દાદરપર અને એક દાદર નીચે ખેંચતી હોવાથી બિચારા પતિને રાત્રી આખી એક પગથીઆ પરજ ટીંગાઇ રહેવાની વાર્તાના તે પતિસરખી વિશ્વની સ્થિતિ થશે. બે શોક્ય માંહેની પરમાત્મા શોક્યને આપણે ભલી ગણીએ છીએ તો તે કદાચ અંતે વિશ્વને દુઃખ થતું જાણી છોડી દે તોપણ તે બિચારાને પેલી શંખણી પાપમૂર્તિ અંધકાર શોક્યના જ કબજામાં જવાનું રહેશે અને એક વખ્ત તે તરફ જવાયું એટલે સમતોલન તે તરફ ખસી જતાં વિશ્વને ફરી ઉંચે આવવાની આશાતો નથી જ પણ વધારે અને વધારે અંધારામાં જ તેને જવાનું રહે છે.

(૨૬) પૃથ્વી હયાત છે, અને પૃથ્વી ગતિમાં છે એ સ્પષ્ટ હકી-

કતને સ્પષ્ટતર કરવાની જરૂર નથી. અને એ હકીકત જ ફરી સાબીત કરી આપે છે કે પૃથ્વીમાં બે વિરોધી બલ નથી અને હોય તોપણ પૃથ્વી સમતોલનમાં નથી. કોઇ પણ પદાર્થ બરોબર સમતોલનમાં હોઇ જ શકતો નથી, કેમકે સમતોલન વિશ્વમાં છે જ નહિ. દરેક પદાર્થ પોતાને કાંટે જતો જાય છે અને એ ગતિ જ કહી દે છે કે પૂર્ણ સમતોલનવાળો કાંટો આ વિશ્વ નથી અને તેનો કોઈ પણ કાંટો વિશ્વમાં હોઈ શકે નહિ. સમુદ્રનાં પાણીની ગતિ તરફ દષ્ટિ કરો; ભરતી અને ઓટ વચ્ચે સમતોલન નથી પણ ભરતી એટલે વિસ્તાર એ ઓટ એટલે સંકોચ કરતાં વધારે છે, અને તેથી જ સમુદ્રમાં પડેલું પાટિયું પ્રત્યેક ક્ષણે કોઇ પણ કિનારા તરફ જ ખેંચાતું જાય છે અને અંતે કિનારે નીકળી પડે છે. સમુદ્ર જેમ ઓટનો નહિ પણ ભરતીનો છે તેમ જ વિશ્વ અંધકારનું નહિ પણ પરમાત્માનું છે, આમ છે તેથી જ વિશ્વ નિરંતર સુધરતું જ ચાલે છે. વિશ્વ આખું એક જ ગોત્ર છે.

(૨૭) પરંતુ આવા નિશ્ચયપર આવતાં પાપ રહેશે નહિ અને તેથી પુણ્ય પણ રહેશે નહિ. વિશ્વ દ્વંદ્વરહિત એટલે શૂન્ય થઈ રહેશે. ગતિનો અને પુરુષાર્થનો નાશ થઇ જશે. ગતિ કરવી એટલે એકની પાસે જવું અને તેની સામેનું એવું જે હોય તેનાથી દૂર જવું; આવી ગતિ જ રહેશે નહિ, અને શું ખરૂં સત્ય તો એજ નથી? આ અનંત બ્રહ્માંડની મહાન્ સાંકળની એક ન્હાનીસરખી તણખલી હું અને તું પોતાથી શું ગતિ કરવાને શક્તિમાન્ છીએ? અને આ વિશ્વ આખું એક ન્હાનું સરખું અણુ પોતાથી શું ગતિ કરી શકે તેમ છે? અનંત પરમાત્મામાં આ વિશ્વ એ નહિ સરખો જ વિસ્તાર છે અને તે પણ એવું તેનાથી જ આપણે બોલી શકીએ છીએ, જોઇ શકીએ છીએ, જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ આવા ધુમસમાં આપણી

દષ્ટિને આપણે નહિ ધુંચવીએ અને આપણે ગતિ કરી શકીએ છીએ અને તે કેવા પ્રકારની, કેવી રીતે તે જોઇશું.

(૨૮) આ વિશ્વતું મૂલ બીજ બ્રહ્મ તેનાથી વિખુટાં પડવું તેને આપણે સંકોચ કહીશું, અને તેની પાસે જવું તેને આપણે વિસ્તાર કહીશું. દરેક અણુ કંપે છે અથવા શ્વાસ લે છે એટલે સંકોચાય છે અને વિસ્તરે છે. કેમકે પરમાત્મા તેમ કરે છે. પરમાત્માનો એકજ સ્વભાવ છે અને તે કંપ છે. સંકોચ અથવા ધ્વંસ એટલે મૃત્યુ બહુ ઝડપથી થઇ શકે છે અને તેનો ક્રમ બહુ તપાસવા જેવો પણ નથી. પરંતુ વિસ્તાર બહુજ ધીમી ગતિએ જાય છે અને તેનો ક્રમ બહુ સુંદર અને બારીકીથી તપાસવા જેવો છે. કોઈ વૃક્ષ દાહથી શી રીતે બળી જાય છે કે પોતાની મેળે શી રીતે સુકાઇ જાય છે તે જાણુવાને માટે એટલુંજ જોવું બસ છે, કે તેને જે પોષણ મળતું હતું તે કમી અને પછી બંધ થઇ ગયું. એ વૃક્ષ કેમ ઉગે છે તેને શી રીતે અને શું પોષણ મળે છે તે જાણતાં એનું મૃત્યુ શી રીતે થાય છે તે સહજે સમજાઇ જાય છે. આજ પ્રમાણે સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફાટી નીકળી તે એક ક્ષણમાં થઇ ગયું; પરંતુ પૃથ્વી વિસ્તાર પામતી જાય છે અને અંતે તેની જરૂર નહિ રહેતાં સૂર્યમાં ભળી જશે તે ગતિનો ક્રમ બહુ લાંબો છે. પરંતુ આ બધી ગતિ એક કંપ છે. કંપ એ વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે અને કંપ-પરંપરા એ વિશ્વની સ્થિતિ છે. વૃક્ષનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તાર-ના સમયમાં પર્ણ બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વૃક્ષ બને છે. પશુનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તારના સમય-માં રક્ત બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે પશુ બને છે તેમજ વિશ્વનું બીજ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં પર-

માત્મા બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વિશ્વ બને છે, વધારે અને વધારે પર્ણ બનવું એ જેમ વધારે અને વધારે વૃક્ષ બનવું છે; વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એમ જે વધારે અને વધારે પશુ બનવું છે, તેમજ વધારે અને વધારે પરમાત્મા બનવું એ વધારે અને વધારે વિશ્વ બનવું છે. માનવી એ એક ન્હાનું વિશ્વજ છે તેથી તે પણ જેટલું પરમાત્મા બને તેટલું વધારે માનવી બને છે. વધારે માનવી બનવું એટલે વધારે પરમાત્મા બનવું એ જ છે. પશુ પણ એક ન્હાનું અને વધારે સ્થૂલ વિશ્વ જ છે તેથી તેનું વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એ વધારે અને વધારે પરમાત્મા જ બનવું છે. અને પશુ જેટલું વધારે રક્ત બને છે તેટલું જ તે વધારે પરમાત્મા બનતું જાય છે. એ જ પ્રમાણે વૃક્ષનું અને પત્થરનું અને કોનું નહિ? પદાર્થ માત્ર પરમાત્માને જ ચૂસે છે પરંતુ તે રસને પોતાના શરીરને અનુકૂલ કરી ચૂસે છે. કેમકે એમ થયા વિના એ રસ મળી શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રભુ જેને જેવા રૂપમાં ગોઠે છે તેને તેવા રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હજુ બીજી રીતે કહીએ તો વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં સૌ પોતાની ઈચ્છાનુસાર હોમાયા કરે છે. કૃષ્ણ જેને યજ્ઞ કહી સમજાવે છે તેને ક્રાઇસ્ટ અને તેથી સ્વીડનબોર્ગ એક કોઠાર કહી સમજાવે છે. પરંતુ આ ગતિ સીધી લીટીપર રડી જતી નથી પણ કંપતી ચાલે છે. કંપતી ચાલે છે કેમકે પરમાત્માના ખેંચાણના સમયમાં છતાં ધ્વંસને કાળે તેને જે ધક્કો લાગ્યો છે તેની અસર હજુ ગઇ નથી અને કદી જવાની નથી. દરેક ગતિની અસર અમર છે અને સર્વત્ર છે મહાસાગરમાં કાંકરી ફેંકતાં એ મહાજલની વસ્તુગતિમાં જે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો તેની અસર ન દેખતાં છતાં આખા સમુદ્રપર અને આખા સમુદ્રપર સમુદ્રની હયાતી સુધી છે. તે કાંકરી પડી ન હોત અને સમુદ્રની સ્થિતિ જેવી હોત

તેવી કાંકરી પડયા પછી બનવાની નથી. આ પ્રમાણે ગતિના બે ભાગ કરશું એટલે એકજ પરમાત્મામાંથી બે બંધુ જેવા પણ ઉપયોગાર્થે સામાસામા હોવાથી શત્રુ જેવા ભાસતા બે પ્રવાહને વહાવીશું. એક પ્રવાહ સંકોચનો પ્રવાહ છે અને બીજો વિસ્તારનો પ્રવાહ છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર મોકલે છે અને વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર કરે છે એટલે સૌથી દૂર અર્થાત્ સમષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને વ્યષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે એટલે સૌ પાસે લઇ જાય છે અર્થાત્ વ્યષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને સમષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વનનાં વૃક્ષો જ્યારે વસંતમાં ખીલી રહે છે એટલે વિસ્તરી રહે છે ત્યારે વન લગ્નસ્નેહ જેવું ગાઢ અને આલીંગનમાં હોય તેવું લાગે છે. પણ જ્યારે પાનખર ઋતુમાં પત્રહીન શુષ્ક થઇ રહે છે એટલે સંકોચાઇ રહે છે ત્યારે છેક નીચલા થડથી શિખાસુધી દરેક વૃક્ષ છૂટું છૂટું લાગે છે; જાણે કેમ કાંઇ એ વનમાં અણબનાવ પેદા થયો ન હોય બનાવ એ સ્વર્ગ, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને પુણ્ય છે ત્યારે અણબનાવ એ નર્ક વ્યભિચાર, અસત્ય અને પાપ છે. સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહ જેવાજ આપણા પ્રવાહ થઇ રહે છે; પરંતુ તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે તે શત્રુઓ નથી પણ મિત્ર છે. અણબનાવ ક્યાંએ નથી. વિશ્વનો દેખાવ યુદ્ધનો નથી પણ સ્નેહનો છે; આમ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે ધક્કાના પ્રવાહે ખેંચાણના પ્રવાહને મદદ આપવા પોતાનું કાર્ય એક ક્ષણમાં બજાવી લેઇ ખેંચાણનેજ મદદ આપવા ધક્કો ખેંચાણની સાથે નિત્ય રહે છે. ખેંચાણ પરમાત્મા તરફ માર્ગ કરતું જાય છે ત્યારે ધક્કો તે માર્ગને રસ પૂરતો જાય છે. જેનું યૌવન્ સ્નેહમાં ગયું હોય તેવા વૃદ્ધને

પૂછો કે તેની માશૂક તરફનું તેનું ખેંચાણ કેટલું બધું ઉપયોગી હતું; પણ તે ખેંચાણમાં જ્યાં જ્યાં ધક્કા લાગતા, જ્યાં જ્યાં અડચણો નડતી, જ્યાં જ્યાં અશ્રુ ખરતાં તે સમય કેટલો બધો રસપૂર્ણ હતો? અહો! ધક્કો ખેંચાણને ક્યાં મદદ કરે છે તે મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગ જોઇ શક્યો નહતો એમ લાગે છે. ખરો લગ્નસ્નેહ એ, એ બે પ્રવાહ-નાજ લગ્નમાં છે એટલુંજ પણ કહી લેવું જોઈએ. આત્મામાં એ પ્રવાહનું લગ્ન થાય, એ બે પ્રવાહ એકમય (one flesh) થઇ જાય ત્યારેજ લગ્ન પૂર્ણ થયું કહેવાય, મોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય, સમતોલન મેળવ્યું કહેવાય. આપણે સમતોલનમાં નથી; પરંતુ કંપના એક તરફના ભાગમાં કંપતા ચાલીએ છીએ. સમતોલન દિવસે દિવસે ખોતા જતા નથી પણ મેળવતા જઇએ છીએ. બંને પ્રવાહ સમાન પવિત્ર છે અને તેથીજ તેઓનું લગ્ન સંભવે છે. આમ હોવા છતાં વિચારને સ્પષ્ટતા, સરલતા અને સગવડ આપવાની ખાતર માશૂકથી દૂર કરવા ઇચ્છતા ધક્કાના પ્રવાહને નર્ક, પાપ, વ્યભિચાર, અસત્ય અને સંકોચ કહેશું અને માશૂક પાસે લેઇ જવા ઇચ્છતા ખેંચાણના પ્રવાહને સ્વર્ગ, પુણ્ય, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને વિસ્તાર કહેશું.

(૨૯) પરંતુ એ પ્રવાહને દુશ્મન મટાડી મિત્ર બનાવતાં વિશ્વનો દેખાવ ક્રોધમાંથી શાંતિમાં આવી ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વનો આકાર પણ ફરી ગયો છે. વિશ્વ બે છેડાવાળી એક લીટી હતી તેને બદલે એક ચક્ર બની ગયું છે. એક લીટી એ શું ક્રોધનો અને સંકોચ-નો નમુનો નથી? એક ચક્ર એ શું શાતિનો અને વિસ્તારનો નમુનો નથી? વિશ્વ ચક્ર બન્યા પછીજ અનંત બની શકે તેમ છે. કોઇ પણ પ્રકારની લીટી જ્યાંસુધી તે આર્દ્ર થતી થતી ચક્ર બની જતી નથી ત્યાં સુધી અનંત બની શકતી નથી. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ

શક્તી નથી કેમકે બ્રહ્માંડની ગતિ અને સ્થિતિ ચક્રની છે. બ્રહ્માડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી તેને માટે પહેલીજ તપાસે ખાતરી કરી લેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી એક સીધી છરીની ધાર જુવો. ખરેખર, તે સીધી નથી પણ સર્પાકાર છે અને ચક્ર બનવા મથતી હોય તેમ લાગે છે. વળી સીધી લીટી પાસે જવું એ નર્ક છે અને ચક્ર પાસે જવું એ સ્વર્ગ છે. તેને માટે મનુષ્યોના ચ્હેરા જુવો. માણસ જ્યારે રડે છે ત્યારે તેનો ચહેરો લાંબો એટલે સીધી લીટી જેવો થાય છે પણ જ્યારે તે હસે છે ત્યારે તેનો ચહેરો ગોળ ચક્ર જેવો એટલે ગોળા જેવો થાય છે. વળી તમારી આસપાસ જુવો અને આકાશમાં જુવો. શું તમને દરેક પદાર્થ વધારે અને વધારે ગોળ બનવા મથે છે એમ નથી દેખાતું ? વિશ્વ ગોળ છે એટલે ભેટેલું છે અને કંપે છે એટલે હજુ વધારે ભેટતું જાય છે અને તેના બંને પ્રવાહો સગોત્ર છે તો પછી એ જૂદા અને વૈરભાવમાં રહી શકે ? આની આ વાત દરેક વિચારને અંતે સાબીત થઇ શકશે; કેમકે તે બ્રહ્માંડનું સત્ય છે અને બ્રહ્માંડના સત્યમાં પ્રભુનો ખળકો છે તેથી તે સાંભળતાં જ સમજી જવાય છે એટલુંજ નહિ પણ જોઇ શકાય છે, અને તે દરેક સ્થાને અને દરેક સમયે જોઇ શકાય છે. પરંતુ આટલી રીતે એ બે પ્રવાહની મૈત્રી માટે તેની ગતિને જોઇ. હવે સગવડ ખાતર બંનેને દુશ્મન માની આપણે અગાડી નાટક ભજવવા ઉતરવુંજ પડશે.

(૩૦) આ બંને પ્રવાહ વિરોધી હોય તો તે સમાન બલના હોઇ શકે ? દરેક યુદ્ધને અંતે શાંતિ હોય છે. કેમકે બેમાંથી એક સૈન્ય નબળું હોય છે કે અકસ્માતથી નબળું થયું એમ લાગે છે. પરંતુ અકસ્માત એ યુદ્ધમાં બેમાંથી એકની ભૂલ છે અને ભૂલ કરનાર સૈન્ય નબળુંજ છે. બે સૈન્ય સમાન બલનાં વિશ્વમાં લડયાં નથી અને

લડશે નહિ. ' બે સમાન બલ ' એવું કાંઇજ વિશ્વમાં સંભવતું નથી કેમકે વિશ્વનો કર્તા અને તેને પોષનાર એકજ કોઇ છે.

(૩૧) બે અસમાન પ્રવાહની વચમાં જે પદાર્થને મૂકવામાં આવે તે બલવત્તર પ્રવાહની તરફ ખેંચાઇ જાએ છે. વિશ્વમાં બલવત્તર પ્રવાહ વિસ્તારનો, લગ્નસ્નેહનો અને તેથી પુણ્યનો છે, અને પાપનો પ્રવાહ નબળો છે; કેમકે પુણ્યનો પ્રવાહ પ્રભુકૃપાથી વિસ્તાર પામી શકે છે, કેમકે તે પ્રભુનો છે; અને પાપનો પ્રવાહ વિસ્તાર પામી શકતો નથી; કેમકે તે પ્રભુનો નથી કે માશૂકનો નથી કેમકે તેમાં જતાં માશૂક દૂર જાય છે જેમ બનવું કોઇ ઇચ્છતું નથી.

(૩૨) છતાં કોઇ પણ સ્વર્ગમાં પૂરો સાચો લગ્નસ્નેહ નથી એવું સ્વીડનબોર્ગનું કહેવું આપણી સાથે એટલું સાબીત કરે છે કે સ્વર્ગમાં એટલે વિસ્તાર પ્રવાહના કોઇ ઉચ્ચસ્થાન સુધીએ સંકોચપ્રવાહ અગાડી જવાય તેમ કમી થતો થતો પણ સાથે તો રહેજ છે. બેમાંથી એકે પ્રવાહનો નાશ થતો નથી. સ્થૂલભાવના એટલે વ્યભિચાર છેક નાબૂત થતાં તો દંપતી એકલા પૂર્ણ સ્વચ્છ લગ્નસ્નેહને લીધે એક (One flesh) થઇ જવાં જોઇએ જે સ્વીડનબોર્ગના એક પણ સ્વર્ગમાં બનતું નથી. આપણી રીતિ પ્રમાણે એ બને છે; પણ એ સ્થિતિ દ્વંદ્વરહિત હોવાથી આ દ્વંદ્વની વાતમાં તેને ઘુસાડવી યોગ્ય નથી. ત્યારે જ્યાં સુધી દેવદેવી એક રૂપ બની ગયાં નથી ત્યાં સુધી એક રૂપ બનવાને ગતિ કરે છે, અને એ ગતિનો હેતુ વ્યભિચારને છેક ખંખેરી નાખવાનો છે. છતાં એ ગતિને સ્વીડનબોર્ગ અનંતકાલની ગતિ બનાવે છે. તે સાબીત કરી આપે છે કે ગમે તેવા લગ્નસ્નેહમાં વ્યભિચાર થોડે ઘણે અંશે પણ ભળેલોજ રહે છે. લગ્નમાં વ્યભિચાર ભળેલો રહે છે એટલે સ્વર્ગમાં નર્ક અને પુણ્યમાં પાપ ભળેલું રહે

છે જે સ્વીડનબોર્ગની વાત સ્વીડનબોર્ગનીજ સામે સાબીત કરી દે છે કે એ બે પ્રવાહ સામસામેથી ઉઠી જૂદી જૂદી દિશાએ ચાલતા નથી એટલુંજ નહિ; પણ સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહ વિના રહી શકતો નથી; એટલે દરેક સત્યમાં અસત્યના અંશ છે. બે પ્રવાહ ભળી શકે છે એ તેનું સામ્ય છે એટલે સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહમાં પણ છે જ અને હરબર્ટ સ્પેન્સર સાચુંજ કહે છે કે દરેક અસત્‌માં સત્‌નો આત્મા છે. આ કેવી રીતે સાચું છે તે વિશેષ જાણવા માટે સ્પેન્સરની પ્રબલ જડવાદી ફિલસુફીનાં પુસ્તકો માંહેના પ્હેલા પુસ્તકનું પ્હેલુંજ પ્રકરણ જુવો (પરંતુ હું અહીં વિશ્વના અંતિમ અને અગ્રિમ બીજને છોડી દેઇને બોલું છું તેથીજ આમ બોલું છું. નહિ તો આખા વિશ્વને જોતાં સત્ય તો—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः

એજ છે.) પરંતુ ત્યાં કહેવાનો હેતુ એવો છે કે અસત્‌નું હોવાપણુંજ નથી અને સત્‌નું કદિ ન હોવાપણુંજ નથી, (જે તો સ્વીડનબોર્ગ કબુલ રાખતો નથી, કેમકે તે સત્‌થી જૂદું એવા અસત્‌ને માને છે) ટુંકામાં સ્વીડનબોર્ગને પોતાનેજ કબુલ થવું પડે છે કે એક બીજા પ્રવાહ વિના રહી શકે નહિ.

(૩૩) બંને પ્રવાહો આ પ્રમાણે ભળેલા રહેછે તેથીજ વિશ્વની ગતિ કંપતી ચાલે છે. આ વિષય સ્પેન્સરે બહુ વિસ્તારથી પણ જડવાદી સમજાવી શકે તેમ સમજાવ્યો છે. અને તે ને તે વિચારને સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં લગાડી જોતાં એટલે વેદાંતમાં ખેંચી જતાં બહુજ ભવ્ય અને મહાન્ સત્ય થઇ પડે છે. (દરેક પુસ્તક એજ લક્ષ્યથી વંચાવું જોઇએ અને લખાવું જોઇએ. આત્મનિમજ્જન જેવા હૃદય-ક્ષોભના ગ્રંથની ટીકા વેદાંતનાં રહસ્યની ટીકા બની છે તે પણ એ

લક્ષ્ય બતાવવાનેજ. વળી એવા હૃદયક્ષોભના ઉર્મિઓ વેદાંત રહસ્યમાં ભળી જઇ શકે છે તે એમ પણ શું નથી બતાવી આપતું કે માણસ અને પરમાત્મામાં બહુ સામ્ય છે? પણ સ્પેન્સર જડવાદી હોવાને લીધે તે વિશ્વનાં કપડાંજ જોઇ શક્યો છે, અને તેથી તેના સત્યમાંથી જે સુંદર બારીકીઓ નીકળી શકે તે કાઢી શક્યો નથી. એ બારીકીઓની ચાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાંથીજ જોઇ શકાય તેમ છે. આપણે સૃષ્ટિકંપને તપાસતાં તે જોવાને પણ યત્ન કરીશું અને તેથી સ્પેન્સરથી થોડી વાત પણ આપણી રીતિને અનુસરી કરવી પડશે. વિશ્વ સીધી લીટીએ રડતું જતું નથી પણ કંપે છે. તેનાં થોડાં કારણો ઉપર કહેવાઇ ગયાં છે, અને હાલ આપણે જોવાનું એટલુંજ રહે છે કે તે કંપિત ગતિ શી રીતે ચાલે છે?

(૩૪) આત્મા અગાડી ચાલે છે તેમ ઉપર ચડતો જાય છે; પરંતુ ઉપર ચડતો જાય છે ત્યારે અમુક અમુક સમયે અમુક અમુક હદ સુધી પડતો પણ જાય છે. પણ અંતે પડવાનું થોડું હોવાથી ઉપર ચડી શકે છે. સ્પેન્સરની ફીલસુફી સમજવા માટે તેની ગતિનો એક લેખકે નકશો ચિતર્યો છે, એ અત્ર આપણને પણ ઉપયોગી થશે અને તેથી તેને થોડા ફેરફાર સાથે અહીં નીચે મૂકશું.

આ ચિત્રજ જોતાંજ કંપમય વિશ્વની ગતિ કોઇના પણ સમજવામાં આવી ગયા વિના રહેશે નહિ. આમાં એક ન્હાનામાં ન્હાનો કંપ મ્હોટામાં મ્હોટા મોઝાની નકલ છે અને—

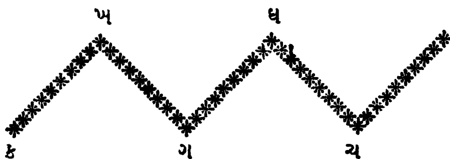
"મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં"

તે પ્રમાણે આ એક આખું મોઝું અનંત વિશ્વમાં એક ન્હાનામાં ન્હાના કંપથી વિશેષ કાંઈજ નથી. આનો ડાબા હાથ તરફનો પ્રવાહ જે ઉંચે ચડે છે તે વિસ્તારનો પ્રવાહ છે અને તેનીજ આપણે વાત કરવાની છે. જમણા હાથ તરફ જે પ્રવાહ નીચે ઉતરે છે તે સંકોચનો (ધ્વંસનો) પ્રવાહ છે અને તે અનાદિ અનંત ન હોવાથી અસત્ છે અને અસત્ છે તે છેજ નહિ; તેથી આપણે તેનું કામ નથી. તે માયાની માત્ર મૃગતૃષ્ણિકા છે. છતાંએ એની પણ કાંઇ વધારે પિછાન અગાડી થઇ રહેશે.

(૩૫) આ પ્રવાહ સીધી લીટીએ નહિ પણ કંપતો ચાલે છે. કેમકે તે ગતિ આત્માના અનુભવને ઉપયોગી છે. બધું પૂર્ણ અનુભવી લેવું એટલે તૃપ્ત થવું એજ મોક્ષ છે; અને જ્યાં સુધી દરેક અનુભવની અચલ દૃઢ તૃપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી. અનુભવની આવી દૃઢતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક અનુભવ બેવડાય છે અને એ આ કંપથીજ બની શકે છે. આ કંપ કેટલો ઉપયોગી છે તે હવે જાણી શકાશે.

(૩૬) કુદરતમાં અનિયમિત કંઇજ નથી. આ કંપનો એટલે અનુભવનો ક્રમ પણ નિયમિતજ છે. જીવ નર્કમાં જતો એટલે પડતો દેખાય છે. પરંતુ છેલ્લી ચડવાની ગતિ ગઇ વખ્તે જે બિંદુએથી શરૂ કરેલી છે તેની નીચે તે જતો નથી. કેમકે તેની નીચેના પ્રદેશો તેને જોઇએ તેટલી વખ્ત એટલે બે વખ્તજ નહિ પણ અનેક રીતે અનેક વખ્ત અનુભવાઈ ગયા છે. જીવ એ બિંદુએથી ફરી ચડવા લાગે છે અને છેવટની વખ્તે જે બિંદુએથી પાત શરૂ થયો છે તેથી એ ઉત્થાન વધારે ઉપરના બિંદુનેજ સ્પર્શ કર્યા પછી પાછું પાતની ગતિમાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક ઉત્થાન પાત કરતાં અને ગત

ઉત્થાન કરતાં વધે છે; કેમકે જીવ એક વખ્ત વીતી ગયેલા અનુભવ-નો બીજી વખ્ત અનુભવ લેતો હોય છે ત્યારે તે આનંદથી અને ઝડપથી અને તેથી વધારે બલથી ઉપર આવતો હોય છે એટલે તે પ્રથમ કરતાં વધારે ઉંચે જાય છે. બે અનુભવ સંપૂર્ણ સરખા કદિ હોતા નથી અને તેથી ઉત્થાનક્રમના પ્હેલા અનુભવીને આપણે ગતિ કહેશું અને એની એ લીટીની પડખે જે અનુભવ બીજી વખ્ત થાય છે તેને આપણે વિહાર કહેશું. જે સ્થાનમાં જીવે વિહાર કરી લીધો ત્યાં તે ફરી જતો નથી કેમકે ત્યાંથી તેને કશું નવું મળવાનું નથી અર્થાત્ તે હવે તેને ઉચ્છિષ્ટ અને તેથી રસહીન થઇ ગયેલ છે. આને પણ કોઇ પ્રકારે એકાદ નકશો ચીતરીને સ્પષ્ટ કરીશું.

'ક'થી ઉપર ચડવાની જેણે ગતિ કરી છે તે પોતાના બલ પ્રમાણે અમુક ઉંચાઇએ એટલે 'ખ' સુધી જશે, પણ ગમે ત્યારેએ તેને પાછું નીચે ઉતરવું તો પડશેજ; પરંતુ તે 'ગ'થી વધારે નહિ જ ઉતરે અને ફરી ચડશે તેને અંતે એટલે વિહારને અંતે 'ખ'થી તો ઉંચો જશે જ, એટલે 'ઘ' સુધી પહોંચી ફરી ઉતરતાં પણ 'ચ' થી તો નીચે નહિ જ ઉતરે, અને ફરીથી 'ઘ' ની ઉપર તો જશે જ. આ મ્હોટાં મોઝાંમાં જે ઝીણા ઝીણા કંપ છે તેમાં પણ એજ અવસ્થા સમજી લેવી અને મહા પ્રલયના મહાન્ ઉર્મિઓમાં પણ તેની તેજ અવસ્થા સમજી લેવી. આ વસ્તુગતિમાં પુરુષાર્થને અવકાશ છે અને

તે ચડતી વખતે બની શકે તેટલા વધારે ઉપર પગલાં ભરવામાં છે અને પડતી વખ્તે પણ ઉપર તરફ બલ રાખવાથી નીચે પડતાં જે ફળ ચડે છે તેને ઓછી કરવામાં છે, જેથી વ્હેલું ઉઠી વ્હેલું ચલાય અને તેથી જ 'જાગ્યા ત્યારથી સવાર' એ સત્ય છે. બહુજ ભયંકર નર્કો જેને સ્વીડનબોર્ગ માને છે તે એ મહાન્ પ્રવાહમાં આપણી દૃષ્ટિને મ્હોટાં મ્હોટાં ભાસતાં માત્ર વમળો છે, જેમાં પડી જવાથી કેટલાંક ચક્કર ત્યાં ને ત્યાં મારવાં પડે છે. પરંતુ અંતે તો દરેક જીવને ચડવું, ચડવું અને ચડવું એજ ગતિ છે. કોઇ એમ કહેશે કે એક વખ્ત નીચે જવાયું તો ત્યાં ગયા પછી તેનાથી નીચેના તત્ત્વોનું ખેંચાણ લાગશે અને એ પ્રમાણે નીચે જ જવાયા કરશે. સ્વીડન-બોર્ગ પણ એમજ માને છે. પરંતુ એમ નથી. એ તો ઉપલી બધી વાતથી સમજી જ શકાય તેમ છે, અને એમ નથી બનતું તેનું કારણ એટલું જ છે કે પ્રવાહ એકજ છે, અને તે પરમાત્માનો છે અને બે પ્રવાહ હોય તોપણ તે પરમાત્માના જ છે. પરમાત્માના નિયમો એકથી વધારે હોય તો ગડબડાટજ થાય.

(૩૭) આની આ વાત સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાંના એક અનુ-ભવથી વધારે સ્પષ્ટ થઇ શકશે. સ્વર્ગમાં તેને એક વખ્ત એક ભવ્ય બાગમાં લેઇ જવામાં આવ્યો હતો. આ બાગ ચક્રાકૃતિનો હતો અને મધ્યમાં જીંદગીનું તરુ (Tree of life) હતું. આ વૃક્ષ સુંદરતમ વૃક્ષ હતું. વૃક્ષોનું પહેલું એટલે ન્હાનામાં ન્હાનું અર્થાત્ તે વૃક્ષની પાસેમાં પાસેનું જે કુંડાળું હતું તે બીજાં બધાં વૃક્ષોનાં કુંડાળાં કરતાં વધારે સુંદર હતું. જીંદગીના વૃક્ષમાંથી વ્હેતો જીંદગીનો પ્રબલતમ પ્રવાહ એ વૃક્ષોપર પડતો હતો તેથી તે તેવાં સુંદર હતાં. તે કુંડાળા પાછળનું કુંડાળું એથી ન્યૂન સુંદર હતું અને એ પ્રમાણે બીજાં બધાં

કુંડાળાં ન્યૂન અને વધારે ન્યૂન સુંદર હતાં, છતાં બધાં સુંદર તો હતાંજ; પરંતુ સૌથી કમી સુંદર વૃક્ષ તમને કે સ્વીડનબોર્ગને કે મને સુંદર લાગે કે એ સર્વ સૌંદર્યના પોષક વૃક્ષ જીંદગીના તરુથી જોઇ શકાય. પરંતુ કુંડાળા માંહેના સૌથી સુંદર વૃક્ષને પેલું સૌથી ઓછું સુંદર વૃક્ષ બતાવવામાં આવે તો તે તેને તો બેડોળ અને ગંદુંજ લાગવાનું. આમ થશે, કેમકે તે અતિ સુંદર વૃક્ષનો વિહાર પોતા જેવા અતિ સુંદર વૃક્ષો સાથે છે. તે પોતાના સ્થાનથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષો જોવા ચાલ્યું ત્યારથીજ તેને સૌંદર્ય કમી થતું જતું નહિ; પણ બેડોળાઈ વધતી જતી હોય એમ ભાસવા લાગશે, અને છેલ્લું સૌથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષ તેને અત્યંત બેડોળ અને તેથી નર્કનું વૃક્ષ લાગશે, જો કે તે છે તો સ્વર્ગનું જ અને સુંદરજ છે. પરમાત્માને વિશ્વ-બાગનું જીંદગીનું તરુ બનાવી વિશ્વને જોતાં નર્ક એ નર્ક નથી પણ એક હલકું સ્વર્ગજ છે એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ માનવી આથી ઉલટું એટલે પેલા અતિ સુંદર વૃક્ષની માફક જુવે કેમકે માનવી પોતાના વિહારનીજ દૃષ્ટિથી જુવે છે. અહંકાર અને નમ્રતા એ પણ આવી બે દૃષ્ટિજ છે. તું તારી ઉપર જો અને તું તને પોતાને તુચ્છ એટલે નર્કનો એક ગરીબ કીડો અને પ્રભુની દયાને યાચવાને જ પાત્ર ભાસશે. પરંતુ તું તારી નીચે જો અને તું પોતે જ તને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી જશે. અહીં એક બીજી વાત પણ જોવી જોઇએ. સ્નેહજ્ઞાનની જેટલી વિશાળતાનું દર્શન થઇ શકે તેટલું જ વિશ્વરચનામાં સૌંદર્યનું દર્શન થઇ શકે. વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ ઉંડું છે. વિશ્વની વિશાળતા એ તેનો ન્યાય છે પણ તેની ઉંડાઇ એ તેનું સૌંદર્ય છે. એ બંને એક બીજા વિના નકામા છે. વિસ્તાર વિના ઉંડાઈ અને ઉંડાઇ વિના વિસ્તાર માની જ શકાય નહિ.

વિશ્વની ઉંડાઇ જેટલી જેનાથી દેખાય તેથી વિશેષ વિશાલતા તેનાથી જોઇ શકાય નહિ; કેમકે તે દૃષ્ટિ અમુક લંબાઇ પછી બધે અંધ જ છે. સૌંદર્ય હંમેશાં ગાત્રસૌષ્ઠવ હોય છે. પરમાત્માનું વિશ્વ ઓછું વધારે પણ સર્વત્ર સદા બે સામસામા બલથી ખેંચાતું રહે તો ગાત્ર-સૌષ્ઠવ મેળવીજ શકે નહિ અર્થાત કશું જ મેળવી શકે નહિ; જેમ કોઇ મલ્લ કસરત કરી ભૂખમરો ભોગવતો હોય તો ગાત્રસૌષ્ઠવ એટલે સૌંદર્ય, કે બલ અથવા ઉપયોગ કે જય અથવા હિત—કશું મેળવી શકે નહિ તેમ. હવે આપણે જોશું કે સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ ગાત્ર-સૌષ્ઠવમાં એટલે સૌંદર્યમાં કાંઇક અધુરૂં છે. (સૌંદર્યમાં) ઉંડાઇમાં અધૂરૂં છે તેટલું જ વિશાળતામાં પણ અધૂરૂં હોવુંજ જોઇએ. પૂર્ણ સુંદર ગાત્રસૌષ્ઠવ પૂર્ણ પારદર્શકતા એટલે પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા અર્થાત્ એકરસતા છે. સૌંદર્ય અને હિતસત્યનો સંબંધ સ્વીડનબોર્ગ જો કે બહુ સારો સમજાવે છે છતાં એ સંબંધ એટલો ન્યૂન ગાઢ એટલે ન્યૂન સુંદર હોવો જોઇએ, જેથી પૂર્ણ સુંદર દૃષ્ટિ અત્યારે જેને કહી શકાય તેવી તે પોતાની વિશ્વરચનામાં નાખી શક્યો નથી "વિશ્વમાં કાંઇજ ખરાબ નથી" એમ કહ્યા પછીજ વિશ્વને અને તે જેનું છે તે પરમાત્માને પૂર્ણ સુંદર અને પૂર્ણ વિશાલ (અખંડ, અનંત) કહી શકાય. પૂર્ણ સૌંદર્ય અખંડતા છે, અને પૂર્ણ વિશાલતા અનંતતા છે. યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોશું તો સૌંદર્યનો આવો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઇ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ–પશ્ચિમ દેશોના હૃદયપ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાસી શકીશું, અને સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ એટલું ન્યૂન સુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઇ શકીશું; થોડાજ અતિ મહાન્ નાદ વિના યુરોપી કાવ્ય વીણામાંથી સ્વર્ગનાંજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી;

તેમાં દુનિયાની થોડી ઘણી કડવાશ ભળેલીજ હોય છે. ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજાવી લેઇ સ્વર્ગનાંજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે, અને આપણને નોતરી ગાય છે કે " તું જે તારી મધુરતા અત્યારે છે ત્યાંથી તું તારી જ એક મધુતર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ તારૂંજ છે. તને એ રુચશે. અહીં વધારે મજા છે." અર્જુન જેવાને કૃષ્ણ વિશ્વને મારામારી કરતું શોકજનક (Tragedy) બતાવત તો તે બેસી ગયેલો યુદ્ધમાં કદાચ ઉઠતજ નહિ. વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌંદર્ય બતાવી શકે તે ગુરૂ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે. સ્વીડનબોર્ગનો ક્રાઇસ્ટ કૃષ્ણ જેવું સૌંદર્ય બતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે. આપણાં નઠારાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હમેશાં ઊંચાંજ રહે છે ત્યારે યુરોપી કાવ્ય-પાત્રો કેટલાંક આપણાં ઉચ્ચતમ શિખરનાં અને કેટલાંક દુનિયાદારી-નાં અને કેટલાંક તો છેક પાતાળનાં હોય છે. શેક્સપીયર સાથે કાલીદાસને અને આજ વાતની વધારે સ્પષ્ટતા માટે શેલી સાથે ભવભૂતિને તમે પણ ઘણી વખ્ત સરખાવી જોયા હશે. રામાયણની દાનવમૂર્તિ રાવણ પણ કેટલો બધો ઘણી વખ્ત તો પૂજાપાત્ર લાગે છે! યુરોપમાંના થોડા અપવાદ માંહેનો એક મિલ્ટન પોતાના સેતાનને જો કે રાવણ જેવો નહિ પણ માનદૃષ્ટિ કેટલીક વખ્ત ખેંચે તેવો બનાવી શકેલ છે. પરંતુ મિલ્ટનનાં બધાં કાવ્યો વાંચતાં તે વાત તે પણ બીજે એવે પ્રસંગે જાળવી રાખી શક્યો નથી એમ જોવાશે. શેક્સપીયરની રંગભૂમિપર જે ત્રાસદ ઘાતકી પાત્રો સખ્ત પ્રહારદંડ જેવાં ખેલ ભજવે છે તેમાંનું એક પણ પાત્ર આર્ય પડદાની અંદર આવી શક્યું નથી. નવાઈ જેવું છે કે જે વાત યુરોપી ચિત્રકલા અને શિલ્પકલા જાણી શકી છે તે અત્યાર સુધી કવિતા જાણી શકેલ નથી. સૌંદર્યને

દુઃખકાલમાં પૂર્ણ એટલે ગમે ત્યારે એ ગુલાબીને બદલે પીળું ચીતરવું એ ચિત્રકલામાં સૌંદર્યને વ્યભિચારી કરી નાખ્યાની બરાબર દેખાય છે. તે યોગ્યજ છે. ખરો સ્નેહ વિપ્રલંભમાં પણ સુંદરજ રહે છે કેમકે સુખીજ રહે છે. સુખ ત્યાંજ સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય ત્યાંજ સુખ હોય છે. ચિત્રને તંનદુરસ્તી આપવીજ જોઇએ. શિલ્પમાં પણ એની એજ વાત છે. એક મૂર્તિને સર્પદંશતા ઘડવામાં આવે તોપણ તે મૂર્તિનો ચ્હેરો જડબાં ફાડીને ખુલ્લે મ્હોંએ બરાડા પાડતો ઘડવામાં આવતો નથી. શિલ્પી દર્દને ઘડી બતાવવા માગતો નથી પણ એની સહનશીલતાને ઘડે છે. જો કોઇ પણ માનવીમાં હોય તો અમુક વખતે તેનું તે દુઃખ તેને આનંદરૂપ બની રહે. કોઇ પણ કલા આ પ્રમાણે દુઃખ અને બુરાઇ બતાવતી નથી; કેમકે દુઃખ અને બુરાઈ અનંતતામાં નથી. કલા સૌંદર્યનેજ જોઇને બતાવે છે કેમકે સૌંદર્યજ બધે છે. કાવ્યકલામાં તે વાત નથી સમજાઈ એ ખરેખર આશ્ચર્યજ છે; કેમકે કવિતા એ શબ્દમાં રંગ અને શબ્દમાં ઘડતર છે. બધી કલા એકજ કલા છે અને કોઇ એકજ માશૂકનું સૌંદર્ય જોવાને અને અનુભવવાને છે. નાટકનું કોઇ ઘાતકી પાત્ર શું તે અનંતતાના દર્શનમાં એક ડાઘ જેવું નથી? અભેદમાં ભેદ જેવું નથી? સ્નેહમાં વ્યભિચાર જેવું નથી? ચિત્ર અને શિલ્પની તંદુરસ્તીની કાવ્યને પણ તેટલીજ અપેક્ષા છે. રોગમટાડવાને જે ઔષધ પોતે તંદુરસ્ત હોય એટલે પવિત્ર હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મીઠી સંસ્કૃત કવિતાપત્ની એટલી બધી ગુરુમૂર્તિ છે કેમકે તે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર ભોજ્યા છે. ધર્મ અને કાવ્ય બધે એકજ બોલ ગાય છે એટલે હવે આપણે ધર્મને પણ સાથે લેઇને અગાડી ચાલીશું. "તું ત્હારા પાડોશીનેએ ચ્હાજે" એટલું

કહ્યા પછી "તું તારા પાડોશીને ચ્હાજે કેમકે તારો પાડોશી એ તુંજ છે"–એટલું કહેવાની ક્રિશ્ચિયાનિટિમાં જેટલી ખામી રહી જાય છે તેટલોજ તેમાં બધે સંકોચ અને સ્થૂલતા–અસૌંદર્ય–રહી જાય છે. વિશ્વના કલહને રમત નહિ પણ ખરેખર કલહ માની જવાતાં એ ધર્મ અને એ કાવ્ય પરમાત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપને–વિરાટને–જોઈ શકેલ નથી, અને "તે તું છે" એવું શીખવી શકેલ નથી. કાવ્યમાં જે દૃષ્ટિ ભયંકરતા અને મલીનતા જેટલી રાખી અને સહી શકે છે તેટલાજ અંશે તે ધર્મમાં અદ્વૈત અભેદભાવના નહિ પણ દ્વૈત ભેદ-ભાવનાનેજ જોઇ શકે છે. ચક્રના મધ્યબિંદુનું સૌંદર્ય તે દૃષ્ટિ જોઇ શકતી નથી, અને બે સૌંદર્ય વચ્ચેના બારીક તફાવતોને જોઇ શકતી નથી તેથી એકને બદલે બે એવું દેખાય છે. અમુક એક વધારે પવિત્ર ભાસે છે તેટલો પીવાઇ ગએલી ભાંગનો નશો ઓછો થયો છે ખરો, પણ હજુ મગજને એ અસરથી વધારે સાફ થવાની જરૂર છે. વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ ક્રિશ્ચિયાનિટિ માતા પોતાની દયામાંજ દૃષ્ટિને એટલે દૂર જવા હજુ દેઈ શકી નથી, ત્યારે ન્યાયરૂપ વેદાંત પિતા વધારે તટસ્થ હોતાં પાસેની વાતોમાં વ્હેલો પરવારી લેઇ જરા વધારે ઉપર જઇ શકયો છે. જેમાં વિહારથી પૂર્ણ તૃપ્તિ થઇ ગઇ તેનાં ગીત ગવાતાં નથી. જ્યાં હજુ જેટલા કંટક સહી શકાય છે ત્યા હજુ તેટલી કોમલતા ન્યૂન છે અને પૂર્ણ કોમલતા વિના સૌંદર્ય હોતું નથી. આપણે આર્ય એટલી બધી સુંવાળી ત્વચાવાળા પારદર્શક થયા કે સત્યનું અત્યાર સુધીનું ઉચ્ચતમ શિખર જોઇ આવ્યાં, ત્યાં કેટલાકને વિહાર કરવાનો માર્ગ પણ બતાવ્યો, અને તેનો કેટલોક કાળ ઉપભોગ પણ લીધો. પણ અંતે ગતિમાં તો શર-માવાનુંજ રહ્યું. કેમકે તે બધું સૌંદર્ય અભિહીન, આત્મહીન થોડા

સમયથી બની ગયું છે. પ્રભુ કાંઈ સારૂંજ કરતો હશે. જેમાંથી અગ્નિ પેદા થઇ આપણને આકાશવિહારી બનાવ્યા તે હજુ કાયમ છે, તે નાશવાન્ નથી અને તેજ ફરીથી પૃથ્વીપર ગમે ત્યાં પણ તેનો તેજ અગ્નિ ફરીથી આપશે. જેને મળશે તે આપણને પણ આપશે અને તેમાં કોઇનું પાડસપાડું નથી. કેમકે પાડોશીઓની આ લેવડદેવડ બહુજૂની છે. સૌંદર્યનું સૌંદર્ય એ સૌંદર્યની ઉષ્મા છે. તે ઉષ્મા કઇ ભાવનામાં કેટલી પવિત્ર છે એજ જોવાનું છે. યુરોપનું શરીર અત્યારે જેવું છે તેવું. એ તે અગ્નિમય છે અને અત્યારે દુનિયાને વધારે ઉપયોગી છે. તેને આપણો અગ્નિ મળે અને તે કેટલું બધું ભવ્ય થાય એની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. પરંતુ અત્યારનો એ બધો ઉપયોગ અંતે કશા અર્થનો નથી. જ્યાં સુધી તે કોઇને પણ પોતાના બીજમાં પાછું ભળી જવાનો માર્ગ ન બતાવી શકે ત્યાં સુધી. ભેદભાવના એ મીઠાશમાં ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે બંધુ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મળ ભાવના આર્યહૃદયમાં ઉષ્મા રોપી ગઇ છે જે બીજી કોઇ પણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઇ શકતો નથી.

(૩૮) હવે આપણે આપણા મૂળ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું જોઇએ કે જેને માટે મેં આ બધો ગડબડાટ કર્યો છે (ગડબડાટજ કર્યો છે કેમકે મારા હૃદયના આથી વિશેષ સૂક્ષ્મ વિચારો હું કોઇ પણ રીતે બોલી શકું તેમ નથી, અને આ ગડબડાટ તમને લખવાનો છે, એટલે ગમે તેવો તે છે છતાં મારે શું કહેવાનું છે તે તમે સમજી જશો એવી મારી ખાતરી છે.) પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઇ શકે? એક અક્ષર

પણ વધારે બોલ્યા સિવાય આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચોખ્ખી 'ના' કહી દેવાય તો હવે શી અડચણ છે? ધ્વંસ અથવા સંકોચ એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો વિસ્તાર અર્થાત્ તેનેજ મદદ કરવા ઉભેલું એક બાલક નથી? સ્વાર્થ એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો પરમાર્થ નથી? સ્વાર્થીમાં સ્વાર્થી માણસ જીવી શકે છે એજ શું તેનો એ સ્વાર્થ એ શું પરમાર્થેજ નથી? પણ તે તેનામાં હોઇ શકે તેવો પરમાર્થ છે એમજ શું સાબીત નથી કરી આપતું? કર્લાઇલ સત્યજ કહે છે કે શિયાળ પોતાનો શિકાર પણ કાંઇક તેનામાં પરમાર્થ વૃત્તિ છે તેથીજ શોધી શકે છે. પ્રત્યેક ક્ષણે વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં કાંઇ પણ હોમ્યા વિના કોણ રહી શકે છે? આંખમાં કણું રહી શકતું નથી તેમ વિશ્વમાં કયો બોઝો વ્યર્થ રહી શકે છે? બુરાની બુરાઇ એ ભલાના વ્હાણને એક દીવાદાંડીરૂપ શું નથી? બુરાંનો એટલો પણ ઉપયોગ છે અને તેથીજ તે ક્રોધને નહિ પણ દયાને પાત્ર છે. જે ઉપયોગી નથી તે દયાપાત્ર નથી અને વિશ્વમાં દયાપાત્ર કોણ નથી? ક્રિશ્ચિયાનિટિ દયાજ છે અને તેથી દયા છે અને વેદાંત ઇન્સાફ છે તેથી દયા છે. દાન ઘરથી શરૂ થાય છે અને દાન પરમાત્મામાં વિરામ પામે છે. હું મને એકલાને જ ચાહી શકું એ પણ પરમાત્માનાજ કોઇ અંશને ચાહી શકું છું. આમ છે તેથીજ માનવી અંતે પોતાપરના એકલા પ્રેમમાં જીવી શકતું નથી અને સોબત શોધે છે એટલે પ્રભુપ્રેમ શોધે છે. માનવી લુચ્ચાઇથી પણ વિવેકી બને છે ત્યાંએ તેને કાંઇક અડચણ વેઠવી પડે છે અને તેટલું તે દાનજ કરે છે. દાન કર્યા અને સ્વીકાર્યા વિના કોઇ જીવીજ શકતું નથી. તદ્દન સ્વાર્થ છે જ નહિ. દૈત્ય એ શું ન્હાનો દેવ નથી? આપણાં પુરાણોમાં દૈત્યો દેવોનાં વરદાન પામી શકેલા એ હકીકત દેવ અને દૈત્ય વચ્ચેનું કાંઇક સામ્યજ સાબીત નથી

કરતી શું ? અસત્ય એ ન્હાનામાં ન્હાનું સત્ય, અંધાર એ થોડામાં થોડો ઉજાસ, રાત્રી એ ઝાંખો દિવસ નથી શું ? ગંદકી એ ન્હાની પવિત્રતા નથી શું ? જેને આપણે અને દેવો ગંદકી કહીએ છીએ તે નર્કના જીવને સૌંદર્ય છે અને પોષનારી છે એ વાત વિચારી જેવા જેવી છે. ગમે તેવી આંખને પણ જે સૌંદર્ય લાગી શકે છે તેમાં પરમાત્મા છે; કેમકે દરેક આંખમાં પરમાત્મા છે અને જે પોષી શકે છે તે પણ પરમાત્માજ છે. પરમાત્મા કોઇ પણ પદાર્થને છેક ગંદાઇમાં જવાજ દેતો નથી, પણ અમુક હદસુધી અમુક પદાર્થ ગંદો થવા જાય એટલામાં તેને બદલાવી સૌંદર્યમાં મૂકી દે છે, અર્થાત સુંદરતર કરી દે છે એટલે વધારે ઉપયોગમાં મૂકી દે છે. કેમકે ગંદકીના કશો ઉપયોગ વિશ્વમાં છેજ નહિ, ગંદકી પણ જીવી શકતી હોત તો આપણે મરત નહિ. જ્યારે શરીર બાળી કે સેડવી નાખવા જેવું બની જાય છે ત્યારેજ આપણે તેને છોડી દેઇએ છીએ. અને આપણે જેની વાત કરવાની છે તે વ્યભિચાર પણ શું ટુંકાં ટુંકાં લગ્નોજ નથી ? એક વ્યભિચારી પુરૂષ એક વેશ્યા સામે સનકારો કરે છે તે પલમાં પણ ઘડીક તે શું પોતાને તો નથી ગૂલી જતો ? એટલો તે વિસ્તાર નથી પામતો ? આફ્રિકાના નરમાંસાહારી મનુષ્યો જેવોજ તે હતોઃ જ્યાં સુધી તે પોતાનીજ ખાતર જીવતો હતો ત્યાં સુધી. તેણે ત્યાં જે પ્હેલો સનકારો કર્યો ત્યારથી તે શું વધારે માણસ જેવો નથી બન્યો ? વ્યભિચારમાં પણ લગ્નસ્નેહ ક્યાં છે તે તમે છો તે સ્થાનથી કદિ જોઈ શકશો નહિ, પણ તે જોવા માટે તમારે સર્વાનુભવરસિક થઇ વ્યભિચારની પણ નીચે દૃષ્ટિને એક વખ્ત તો ખેંચી જવી પડશે.

(૩૮) બંધુ ! માનવી સમતોલનમાં નથી એજ ઠીક છે અને સ્વતંત્ર નથી એજ ઠીક છે. અહો ! ફોલસુર સ્વીડનબોર્ગ ! સ્વાતંત્ર્ય

તો એક પરમાત્માનેજ આપનારા પતિ ક્રાઇસ્ટનેજ આપ, અને બની શકાય તો તું એક આધીન પ્રવાહપતિત ગોપી બની રહે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વાતંત્ર્યને દોરી શકતું નથી. આધીનતા વિના ગુરુ શી રીતે બોધ આપી શકે? આધીનતા વિના પ્રિયા એક ચુંબન પણ શી રીતે સ્વીકારી શકે? આધીન પત્ની વિના ચુંબનમાં રસ પણ શો? આધીનતા એજ પરતંત્રતા છે અને સ્વતંત્રતાથી પરતંત્રતા આપણે માટે તો કેટલી બધી વધારે મીઠી છે? જ્યાં જ્યાં રસ છે ત્યાં બધેજ ભોક્તા એટલે સ્વાતંત્ર્ય અને ભોજ્યા એટલે પરતંત્રતા એમ જ હોઇ શકે, અને રસ ક્યાં નથી? રસનો એક કવિ ગાય છે કે 'પ્રેમને પરતંત્રતાથી બે ઘડીએ ના બને' પરંતુ અહીં તો પરતંત્રતા દુનિયાદારીની એટલે કડવી પરતંત્રતા ગાઇ છે. હું આપવા માગું છું તે તો પ્રેમની મીઠી પરતંત્રતા છે જે, પ્રેમીને તો પોતાની જીંદગીજ છે. વળી આપણે ભોજ્યાને આધીન અને પરતંત્ર કહીએ છીએ તો પ્રશ્ન થશે કે શું ભોક્તા પણ તેટલોજ પરતંત્ર નથી? પરંતુ ભોક્તા ચુસનાર છે અને ભોજ્યામાંથી કેમ શી રીતે રસ ચુસવો તે ભોક્તાની રસાલ વૃત્તિ અને ઇચ્છાની વાત છે; એટલેજ માશૂકના પગમાં લોટતા એવા આધીન ભોક્તાને પણ આપણે સ્વતંત્ર કહી શકીએ છીએ. આમ છે તેથીજ કૃષ્ણલીલાના ભક્તો પોતાને ગોપીઓ એટલે આધીનતાઓ માને છે. બંધુ, સ્વાતંત્ર્યનો રસ તો એક પરમાત્માજ જાણે છે, અને આપણે પણ એક દિવસ પરમાત્મા થશું અને ત્યાર પછી અનંતકાલ સુધી એજ રસમાં મ્હાલવાનું છે. પરંતુ હાલ તો બધી માથાકૂટ કોરે મૂકી આધીનતાનો રસ ભરી ભરી ખુબ પીતો જા, એ આધીનતાથી ઉલટું એવું કાંઇ સ્વીડનબોર્ગ શીખવે તો તેને અને હું શીખવવા આવું તો મને દૂર ફેંકી દે, અને એ રસમાં

"બન મૂરખ મસ્ત ગંવાર." કશો બોધ આપવાની ઇચ્છા નથી, એને માટે હું લાયક પણ નથી; પરંતુ કોણ જાણે શાથી આવું કાંઇ બોલી જવાય છે. પરંતુ હાલ તો આપણે આપણું કામ હવે પૂરૂં કરી લઇએ.

(૪૦) આ બધું લખવામાં પણ ઉદ્દેશ તો સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર કરવાનોજ હતો અને વિશ્વને આ પ્રમાણે જોતાં જોતાં આપણે એજ કર્યું છે. પાણી એક નળમાંથી નીચે ઉતરીને પણ પોતાની સપાટી શોધી લેછે તેમ આ પ્રવાહ નર્ક જેવા પ્રદેશમાં એટલે બહુજ નીચે જઇને પણ અંતે પોતાની સપાટીને એટલે પરમાત્માને શોધી લે છે, ત્યારે સ્વીડનબોર્ગનો પ્રવાહ એક પત્થર પેઠે નીચે રડતો જાય છે પણ પાછો ત્યાંથી ચડી શકતો નથી; કોણ જાણે ક્યાંએ કોઇ ઝાડીજંગલમાં કે એકાદ કોતરમાં ગુમ થઇ જાય છે.

(૪૧) પરંતુ અત્યાર સુધી આપણે આખા વિશ્વની વાત કરતા આવ્યા છીએ જેમાં 'વ્યભિચારસ્નેહ' ની વાત તો ગૌણુજ રહી ગઈ છે. પરંતુ વિશ્વ એજ સ્નેહ છે અને એની એ વાતને સ્વીડનબોર્ગના વ્યભિચાર સાથે હવે જોડી દેવી અઘરી પડશે નહિ. કશા વિવેચનની હવે અપેક્ષા રહી નથી. પરંતુ જે કલમોથી સ્વીડનબોર્ગ વ્યભિચારને લગ્નસ્નેહથી જૂદો પાડે છે, તેજ તપાસી જશું.

(૪૨) ૧—"જ્યાં સુધી લગ્નસ્નેહના ગુણ–ભાવ–લક્ષણની માહેતી મળી નથી ત્યાં સુધી વ્યભિચારસ્નેહના ગુણ–ભાવ–લક્ષણને જાણી શકાય નહિ."

બરાબર છે. કેમકે અજવાળાથીજ અંધારૂં જોઇ શકાય છે.

૨—"વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે,"

સમવડને માટે એમ કહેવું એ ઠીક છે અને અજ્ઞાનીઓને એમજ કહેવું એ સારૂં છે; પરંતુ વિશ્વમાં બધે સગોત્રત્વજ હોવાથી

અને સ્નેહો પણ વિશ્વમાંજ હોવાથી વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહનો વિરોધી નથી.

૩—"વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ સાહજીક માણસ-તેને તેમાંથીજ વિચારતાં-આધ્યાત્મિક માણસથી વિરોધી છે તેમ."

સાહજીક માણસ આધ્યાત્મિક માણસથી જેમ વિરોધી નથી તેમજ વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી નથી.

૪—"વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ પાપ અને અસત્યનો જારી અનુષંગ પુણ્ય અને સત્યના લગ્નથી વિરોધી છે તેમ."

'જારીઅનુષંગ' માત્ર ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને છેજ નહિ. પાપ એ ન્હાનું પુણ્ય છે અને અસત્ય એ ન્હાનું સત્ય છે તેથી સર્વત્ર અને સદૈવ પુણ્ય અને સત્યજ વર્ત્યા કરે છે. 'જારીઅનુષંગ' અને 'લગ્ન' એ બે સંબંધભેદજ અંતે અને તેથી બરાબર જોતાં ટકી શકતા નથી. એટલે આ કલમને અંતના દર્શન રહિત દૃષ્ટિની કહીને અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિની કહીને કાઢી નાખવાને બાધ નથી.

૫—"જેમ જેથી સાહજીક માણસ આધ્યાત્મિક માણસથી વિરોધી છે, જેમ જેથી જારીઅનુષંગ લગ્નથી વિરોધી છે તેમ તેથી વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ નર્ક સ્વર્ગથી વિરોધી છે તેમ."

આ કલમ નર્કને સ્વર્ગનું વિરોધી ઠરાવવા માટેજ મૂકાઇ છે. સગવડની ખાતર સ્વર્ગનર્કને તો આપણે પણ અમુક રીતે જૂદાં પાડવાનાં છેજ; પણ આ કલમને તો ઉપર આપણાં કહેવાઇ ગયેલાં

કારણોથી નામંજૂર કરી અને આપણી દૃષ્ટિને સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં પેસાડવા તેને અંતર્દર્શનરહિત એટલે ટુંકી કર્યા પછીજ તેમ બની શકે.

૬—" નર્કની અસ્વચ્છતા વ્યભિચારસ્નેહથી છે અને સ્વર્ગની સ્વચ્છતા લગ્નસ્નેહથી છે."

પરાણે દૃષ્ટિને અંધ બનાવવામાં આવે તો પણ અમુક સમય સુધી તો તે કાંઈ નહિ અને કાંઇ જોયાજ કરે છે, અને તેમજ આપણી દૃષ્ટિને બને છે તેથી 'અસ્વચ્છતા' ને 'ન્હાની સ્વચ્છતા' કહ્યા પછી એટલે એટલા સુધારા સાથે ઉપલી કલમને બહાલ કરવાને અડચણ નથી.

૭ મી કલમને વિશેષ સંબંધ ક્રિશ્ચિયાનિટિ સાથે છે અને તે સ્વીડનબોર્ગનો શ્રેષ્ટાંગ હોવા છતાં તેની સાથે અત્ર આપણને બહુ સંબંધ ન હોતાં બની શકે તેટલો તેને દૂર કર્યો છે, અને તેથી સ્વીડનબોર્ગનું આ આખું પુસ્તક વાંચીને તે સમજવા હરકોઇને ભલામણ કરી આ કલમ પસાર કરી જવાને અડચણ નથી.

૮—" વ્યભિચારસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે 'ન મનુષ્ય' કરતો જાય છે અને લગ્નસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે 'અધિક મનુષ્ય' કરતો જાય છે."

વ્યભિચારસ્નેહને સંબંધે લખાએલા આ 'વધારે અને વધારે' એ શબ્દોની સીમા આપી, અને એ પાતને પાતથી અધિક ઉત્થાન આપી, એટલે લગ્નસ્નેહને પરમ અભેદના કેંદ્ર સુધી પ્હોંચાડી, અને એમ થયું એટલે લગ્નસ્નેહને સંબંધે લખાએલા પણ 'વધારે અને વધારે' શબ્દોને સીમા આપી ઉપલી કલમ મંજૂર કરવાને વાંધો નથી. (આ કલમથીજ સ્વીડનબોર્ગ બંને પ્રવાહના પ્રદેશોની વાતમાં

પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રવાહ પ્રદેશ (Sphere)* ની સ્વીડનબોર્ગની ભવ્ય વ્યાખ્યાઓ બહુ વાંચવા જેવી છે જેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ અને વેદાંત વચ્ચેનો સૂક્ષ્મભેદ સૂક્ષ્મતમ બની જાય છે. તમે એક વખ્ત એવી દૃષ્ટિથી વાંચી જઈ તે સંબંધે આપણે મળીએ ત્યારે વિશેષ કાંઇ સમજાવશો.)

૯—" એક પ્રવાહપ્રદેશ વ્યભિચારસ્નેહનો છે અને એક પ્રવાહ પ્રદેશ લગ્નસ્નેહનો છે. "

દૃષ્ટિપ્રવાહને પાણી જેવો એટલે પરમાત્મામાં પોતાની સપાટી શોધીલે તેવો રાખવાને બદલે પત્થર જેવો એક વખ્ત પડે ત્યાં પડી રહે તેવો બનાવવાથી બે પ્રવાહપ્રદેશ કરવા પડયા છે. પત્થર પડે અને તેને પાછો ફેંકવામાં આવે-એ બે લીટીની પત્થરને જરૂર છે. પણ પત્થરથી સૂક્ષ્મતર એવા પાણીને એકજ લીંટી હોઇ શકે, જો ફુવારા તરફ પાણીની આવક બ્હોળી હોય અને એ પ્રવાહની નળી સાફ હોય તો. પરમાત્મા-જલકોષ સદૈવ સંભર ભર્યો છે, તેનું જલ સર્વત્ર સદૈવ વહ્યા કરે છે અને તે જલની વાહક નળી કુદરત જેવો અન્ય વાહક કયો સાફ હોઈ શકે? વિશ્વને બે મધ્યબિંદુ નથી, અને મધ્યબિંદુજ પરીધ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; પણ પરીધ મધ્યબિંદુનું કર્તા કારણ કદિ હોઈ શકતુ નથી તેથી બે પ્રવાહપ્રદેશ હતા નહિ, છે નહિ, અને થશે નહિ. છતાં સગવડની ખાતર એ પ્રવાહને માની લીધા પછીજ આપણે સ્વીડનબોર્ગની સાથે અગાડી ચાલી શકીશું.

---

*Sphere—A body or space contained under a single surface, which in every part is equally distant from a point within called its *center*."

—WEBSTER.

૧૦—" વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ નર્કમાંથી ઉપર ચડે છે અને લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરે છે."

એ પ્રવાહપ્રદેશો ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને તેથી પણ ટુંકી દૃષ્ટિને એ દેખાએલા બે પ્રવાહપ્રદેશો જૂદે જૂદે સ્થાનથી આવતા દેખાય છે. પ્રવાહપ્રદેશ એક જ છે અને તે એક મધ્યબિંદુ તરફ જ ગતિ કરે છે. બે પ્રવાહપ્રદેશો જોનારા કરતાં એમ જોઇને તે પ્રવાહ પ્રદેશોને બે જૂદાં અને તેથી પણ ખરાબ સામસામાં મધ્યબિંદુઓ આપનારની દૃષ્ટિ વધારે ટુંકી છે તે સમજવા માટે પાછલું બધું વાંચી જવું.

૧૧—" આ બંને પ્રવાહપ્રદેશો આપણી પૃથ્વીમાં અને મૃત્યુ બાદની સ્વર્ગનર્કની તૈયારી કરવાની પૃથ્વીમાં પરસ્પર એક બીજાને મળે છે પણ તેઓ સંયુક્ત થતા નથી. [લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહ પુણ્ય અને સત્યનો છે. વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહ પાપ અને અસત્યનો છે. પુણ્ય પાપ સાથે મળે છે ત્યારે પુણ્ય સત્યરહિત અને પાપ અસત્ય રહિત હોય છે; સત્ય અસત્ય સાથે મળે છે ત્યારે સત્ય પુણ્યરહિત અને અસત્ય પાપ રહિત હોય છે; આમ હમેશાં એક હાથથીજ આ બંને પ્રવાહો જ્યાં જ્યાં મળે છે ત્યાં મળે છે અને તેથી સંયુક્ત થઈ શકતા નથી. અહો! સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને જરાક સૂક્ષ્મ બનાવતાં આ વિચાર કેટલો બધો સર્વવ્યાપક છે? અને તેમ ન કરવામાં આવે તો પણ કેટલો વિશાલ છે!] ઉપલી એટલે દશમી કલમનો ઇનસાફ જોતાં આ કલમના ઇનસાફનો ચુકાદો મળી જશે.

૧૨—" આ બે પ્રવાહપ્રદેશોની મધ્યે સમતોલન છે અને એ સમતોલનમાં માનવી છે."

સમતોલન વિશ્વમાં ક્યાંએ નથી અને સમતોલનમાં માનવી પણ નથી. સમતોલનમાં જવાને વિશ્વ અને તેથી માનવી મથ્યા કરે છે.

૧૩—"માનવી પોતાની રુચિ પ્રમાણે ગમે તે પ્રવાહપ્રદેશ તરફ ઢળવાને શક્તિમાન્ છે પણ જેટલા પ્રમાણમાં તે એક તરફ ઢળે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેને બીજાથી દૂર ઢળવું પડે છે."

આમ કહેવામાં નીચે પ્રમાણેના માર્ગથી જેટલી ભિન્નતા હોય તેટલી બાદ કરીને આ કલમ સ્વીકારવાને હાનિ નથી—કે, માનવી ઉપર કે નીચે જાય છે એ પોતાના અનુભવાર્થે જ ખુશીથી જાય છે અને જ્યારે નીચે જાય છે ત્યારે અમુક કાંઇથી દૂર જતો હોય એમ, અને ઉપર જાય છે ત્યારે અમુક અન્ય કાંઇથી દૂર જતો હોય એમ દેખાય છે; જો કે આ દૃષ્ટિમાં કેટલીક ભૂલ છે તે જોવા માટે આ લેખનું ઉત્તરાર્ધ વાંચવું.

૧૪—"દરેક પ્રવાહપ્રદેશ પોતાની સાથે પોતાનો આનંદ રાખે છે."

બરાબર છે.

૧૫—"વ્યભિચારસ્નેહના આલ્હાદો રક્તજન્ય સ્થૂલતામાંથી શરૂ થાય છે અને આત્મામાં જતાં પણ રક્તજન્ય સ્થૂલતાનાજ રહે છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આલ્હાદો આત્મામાંથી શરૂ થાય છે અને રક્તજન્ય સ્થૂલતામાં જતાં પણ આત્માનાજ રહે છે."

બરાબર છે.

૧૬—"વ્યભિચારસ્નેહના આલ્હાદો ઉન્માદના પરિતોષ છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આલ્હાદો વિવેકની તૃપ્તિઓ છે."

બરાબર છે; પરંતુ; લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે ઉન્માદના પરિતોષ એ પણ ન્હાની ન્હાની તૃપ્તિઓ જ છે. કેમકે છેક વિવેકશૂન્ય ઉન્માદ વિશ્વમાં છે જ નહિ.

(૪૩) આ પ્રમાણે ફેરફારની સાથે એટલે આ પ્રમાણે સ્વીડન-બોર્ગના પ્રવાહને સૂક્ષ્મ કર્યા પછી તે બધો એક મહાન્ સત્ય છે, અને તે ગમે ત્યાં સત્યની પૂજાને યોગ્ય છે.

(૪૪) સ્વીડનબોર્ગનાં વ્યભિચારસ્નેહ કે લગ્નસ્નેહનાં પ્રકરણો વાર કશું બોલવાની જરૂર નથી. કેમકે આટલો વિચાર કર્યા પછી તેનું કાંઇ પણ વાંચતાં જેને અત્યારે હું નિર્મલમાં નિર્મલ સત્ય માનું છું તેજ મળશે.

(૪૫) આ બધું લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે સ્નેહની અને સત્યની પૂજા જે રીતે કરવી જોઇએ તેજ રીતે સ્વીડનબોર્ગની પણ પૂજા કરવી જોઇએ. સ્વીડનબોર્ગ સંસારથી એટલે બધે ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજેલો હોવા છતાં આપણા હાથની હથેલી જેવું આપણને પોતાનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે.

(૪૬) અંતે તો બંધુ! મ્હારી આ કલમમાં અને જેના ઉપર અત્યારે લખતો રહ્યો છું તે આ કાગળમાં પણ શું શું સત્યો હશે તે હું જાણતો નથી. આવી વિશાલ બાબતોમાં મ્હારો અભિપ્રાય શા વજનનો હોય? હું તો એટલું જાણું છું કે સૌનું હિત થશે.

તમારો સ્નેહાધીન.

"આનંદવર્ધક પુસ્તકમાળા"નાં પુસ્તકો

૧—૮ [illegible] આપના [illegible] (સાદા ચિત્રો સાથે [illegible])
૦—૧૨ [illegible] (નવી આવૃત્તિ છપાય છે)
૨—૦ [illegible] (ઉપદેશી [illegible])
૧—૧૨ [illegible] ભાગ ૧ લો. ([illegible] સંપાદક [illegible])
૧—૦ [illegible] અને [illegible] શિક્ષણ. ([illegible])
૧—૧૨ [illegible] (ઐતિહાસિક [illegible] નવલકથા)
૧—૮ [illegible] વિચારણા ([illegible] ના [illegible] આધારે)
૨—૦ [illegible] ભાગ ૧—૨ ([illegible])
૨—૮ [illegible] (ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક નવલકથા)
૧—૪ [illegible] ([illegible])
૨—૮ [illegible] ([illegible])
૨—૮ [illegible] ([illegible] નવલકથા.)
૦—૧૨ ગીતા ([illegible])
૧—૪ [illegible] ([illegible])
૧—૮ [illegible] ([illegible])
૨—૪ [illegible] ([illegible] નવલકથા)
૧—૦ [illegible] ભાગ ૧—૨ ([illegible])
૨—૮ [illegible] ([illegible])
૧—૦ [illegible] ([illegible])
૧—૦ [illegible] ([illegible])
૪—૮ [illegible] ભાગ ૧—૨ ([illegible] નવલકથા)

[illegible]

[illegible]—"આનંદવર્ધક પુસ્તકમાળા": [illegible]